

RAPPORTAGE INVENTARISATIE EN WAARDERING LANDSCHAP, ERFGOED EN RECREATIE WESTELIJKE LANGSTRAAT

Gemeente Waalwijk, Provincie Noord-Brabant

30 JUNI 2017

Contactpersonen

INEKE DE JONGH
Adviseur Archeologie en
Cultuurhistorie

T 06-52488106
E Ineke.dejongh@arcadis.com

ELINE AMSING
Adviseur Archeologie en
Cultuurhistorie

T 06-21383750
E Eline.amsing@arcadis.com

Arcadis Nederland B.V.
Postbus 1018
5200 BA 's-
Hertogenbosch
Nederland

INHOUDSOPGAVE

1	INLEIDING	6
1.1	Aanleiding en motivering	6
1.2	Plangebied	6
1.3	Doelstelling	9
1.4	Werkwijze	9
1.4.1	De inventarisatie	9
1.4.2	Workshop 1	10
1.4.3	Integrale Erfgoedwaardering systematiek	11
1.5	Administratieve gegevens	11
1.6	Uitgangspunten	12
1.7	Leeswijzer	12
2	LANDSCHAPPELIJKE CONTEXT	13
2.1	Inleiding	13
2.2	Landschappelijke ontwikkeling Westelijke Langstraat	13
2.2.1	Geografie en geomorfologie	13
2.2.1.1	De situatie in de Langstraat	15
2.2.2	Bodem	15
2.2.2.1	Hoge zwarte enkeerdgronden en lage enkeerdgronden	16
2.2.2.2	Veldpodzolgronden (Hn21)	17
2.2.2.3	Gooreerdgronden (pZn21)	17
2.2.2.4	Meerveengronden, vlieveengronden, waardveengronden en kalkrijke drechtvaaggronden	17
2.2.3	Hydrologie	17
2.2.4	Hoogte	18
2.3	Het huidige landschap	19
3	HISTORISCHE CONTEXT	21
3.1	Inleiding	21
3.1.1	Gelaagd landschap	21
3.2	Historische ontwikkeling Westelijke Langstraat	22
3.2.1	Landschap en bewoning tot en met de 15 ^e eeuw	22

3.2.2	Het estuarium 15e eeuw	23
3.2.2.1	Winterdijk	24
3.2.3	Het herstel en vernieuwing, 16e tot en met de 18e eeuw	25
3.2.3.1	De Baardwijkse Overlaat	27
3.2.3.2	Zuiderwaterlinie	28
3.2.4	Recente landinrichting, 19e en 20e eeuw	30
4	INVENTARISATIE LANDSCHAP	37
4.1	Inleiding	37
4.2	Aardkunde	37
4.3	Landschapskarakteristiek	38
4.4	Landschapselementen	39
5	INVENTARISATIE CULTUURHISTORIE	41
5.1	Inleiding	41
5.2	Historische geografie	41
5.3	Historische (steden)bouwkunde	52
6	INVENTARISATIE ARCHEOLOGIE	67
6.1	Inleiding	67
6.2	Bekende waarden	67
6.3	Verwachte waarden	69
7	INVENTARISATIE RECREATIE	71
7.1	Inleiding	71
7.2	Recreatieve beleving	71
7.3	Recreatieve mogelijkheden	71
7.4	Toekomstige ontwikkelingen en plannen	74
7.4.1	Werkplan Vitaal Leisure Landschap	74
7.4.2	Potentiegebieden en plannen	74
8	WAARDERING	75
8.1	Waarderingssystematiek	75
8.2	Landschappelijke waarden	76
8.3	Cultuurhistorische waarden	83
8.4	Conclusie waardering landschap en cultuurhistorie	97
9	ONTWIKKELINGSVISIE EN AANBEVELINGEN	99
9.1	Ontwikkelingsvisie	99

9.2	Aanbevelingen voor toekomstige ontwikkelingen	100
10	CONCLUSIES EN DISCUSSIE	102
10.1	Conclusies	102
10.2	Discussie	104
	LITERATUURLIJST	106
	BIJLAGE 1: KAARTMATERIAAL	109
	BIJLAGE 2: INTERVIEWS	129
	BIJLAGE 3: OVERZICHT VAN DE GEMEENTELIJKE MONUMENTEN	138
	BIJLAGE 4: KENMERKENKAART LANDSCHAP EN AARDKUNDIGE WAARDEN WESTELIJKE LANGSTRAAT	174
	BIJLAGE 5: KENMERKENKAART CULTUURHISTORIE WESTELIJKE LANGSTRAAT	175
	BIJLAGE 6: KENMERKENKAART ARCHEOLOGIE WESTELIJKE LANGSTRAAT	176
	BIJLAGE 7: KENMERKENKAART RECREATIEVE WAARDEN WESTELIJKE LANGSTRAAT	177

1 INLEIDING

1.1 Aanleiding en motivering

De Westelijke Langstraat is een aardkundig, cultuurhistorisch en ecologisch waardevol gebied tussen Waalwijk en Waspik. Het ligt in de landschappelijke overgangszone tussen het hoger gelegen Brabants zandgebied en het lager gelegen Rivierengebied. Hierdoor is een bijzondere hydrologische situatie ontstaan, wat heeft gezorgd voor bijzondere plantensoorten en een kenmerkend en uniek landschap. In het gebied is in het verre verleden veen gevormd, wat later is afgegraven. De veenwinning en -ontginning hebben geleid tot een zeer kenmerkend verkavelingspatroon bestaande uit lange smalle slagen die in latere fasen zijn omzoomd met elzenheggen. Dit type veenontginning staat bekend als het slagenlandschap.

De ontwikkeling die het gebied in de loop der tijd heeft doorgemaakt en de verandering door menselijke activiteiten en natuurlijke processen, is op veel plaatsen nog goed af te lezen. Bijvoorbeeld de smalle percelen, de wielen, de afwateringssloten, de bewoningslinten en de aanwezigheid van historische bebouwing (oude boerderijen, leerlooierijen, hooipers en kerken). Dit maakt het gebied cultuurhistorisch erg waardevol. Vanwege deze hoge cultuurhistorische waarden is de Westelijke Langstraat aangewezen als Belvédèregebied.

Voor de realisering van nieuwe natuur in het kader van Natura 2000 en Natuurnetwerk Brabant in de Westelijke Langstraat, wordt een herstel- en beheersplan opgesteld voor de herinrichting van 250 hectare natuurgebied. Binnen deze herinrichting wordt ook rekening gehouden met de vele bijzondere cultuurhistorische en landschappelijke aspecten in het gebied. Om deze aspecten op een goede manier mee te kunnen wegen in de op te stellen Milieu Effect Rapportage (MER) en het Provinciaal Inpassingsplan (PIP), is door Arcadis in opdracht van de provincie Noord-Brabant, de gemeente Waalwijk en het Waterschap Brabantse Delta een inventarisatie en analyse van de cultuurhistorische, archeologische, aardkundige, landschappelijke en recreatieve waarden in het gebied uitgevoerd. Deze inventarisatie en analyse resulteert in een totaalbeeld van deze waarden, gepresenteerd in een rapportage met kaartbijlagen die dienen als achtergronddocument bij de MER en PIP voor het project Westelijke Langstraat.

1.2 Plangebied

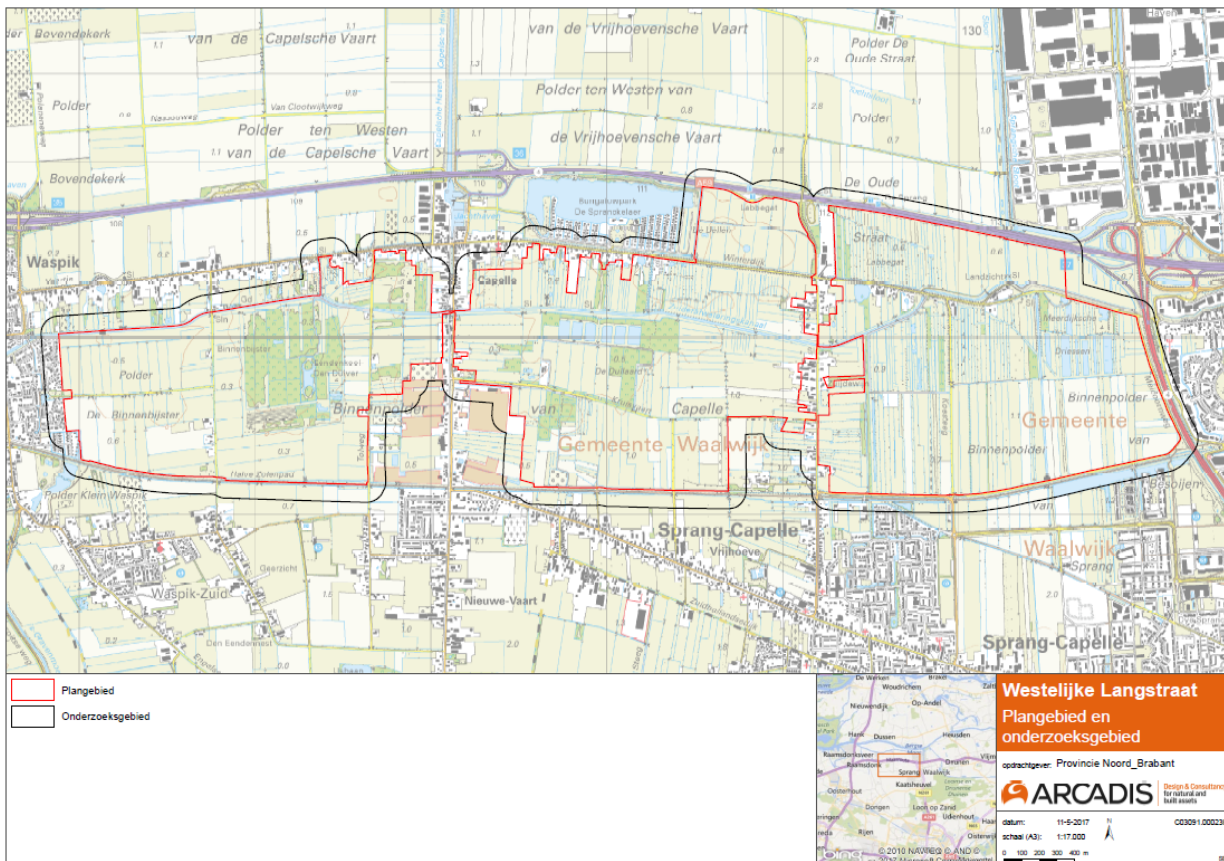
De Westelijke Langstraat is gelegen in de gemeente Waalwijk en betreft het gebied tussen Raamsdonk in het Westen en Besoijen in het Oosten. Het gebied waar voor dit onderzoek de cultuurhistorische, archeologische, landschappelijk, aardkundige en recreatieve waarden zijn geïnventariseerd, betreft een deel hiervan tussen Waspik en Besoijen. Dit gebied wordt in het Noorden begrensd door de A59 en in het Zuiden door het Halve Zolenpad. Het plangebied bestaat hoofdzakelijk uit graslanden, sloten en greppels, akkers, natuurgebieden en een aantal bewoningskernen (zie Figuur 2 en Figuur 3). Het gebied kenmerkt zich door zijn openheid en typerende veenontginningsstructuur. Het plangebied wordt van oost naar west doorsneden door het Zuider Afwateringskanaal (Z.A.K.).

De contour van het plangebied komt overeen met het plangebied voor de natuurinrichtingsplannen voor de realisatie van nieuwe natuur in het kader van Natura 2000 en Natuurnetwerk Brabant (zie Figuur 1). Als onderzoeksgebied is rondom het plangebied een zone van 100 meter aangehouden. In overleg met de gemeente Waalwijk is besloten om binnen dit ruimere onderzoeksgebied te kijken naar Rijksmonumenten en gemeentelijke monumenten op de percelen die grenzen aan het plangebied.

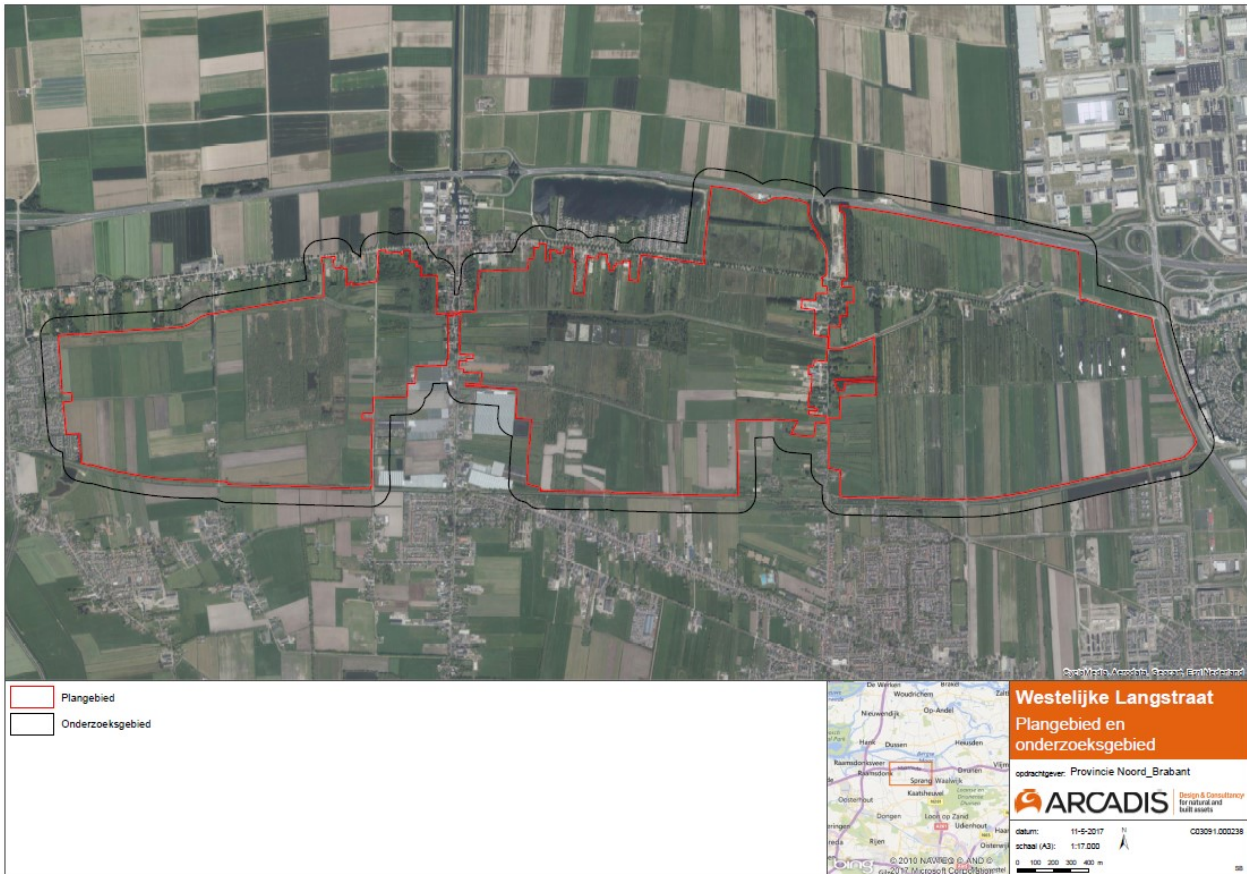
Het plangebied is onderverdeeld in 17 kleinere deelgebieden. Deze onderverdeling is gebaseerd op de veldnamen en toponiemen. De benaming van de deelgebieden is conform de benaming die is gebruikt bij de inventarisatie van de houtsingels door het IVN in 2008. Bij de inventarisatie en waardering is gebruik gemaakt van deze deelgebieden om de waardevolle gebieden en elementen beter te kunnen plaatsen. Een overzicht van de deelgebieden is te zien in Figuur 4.

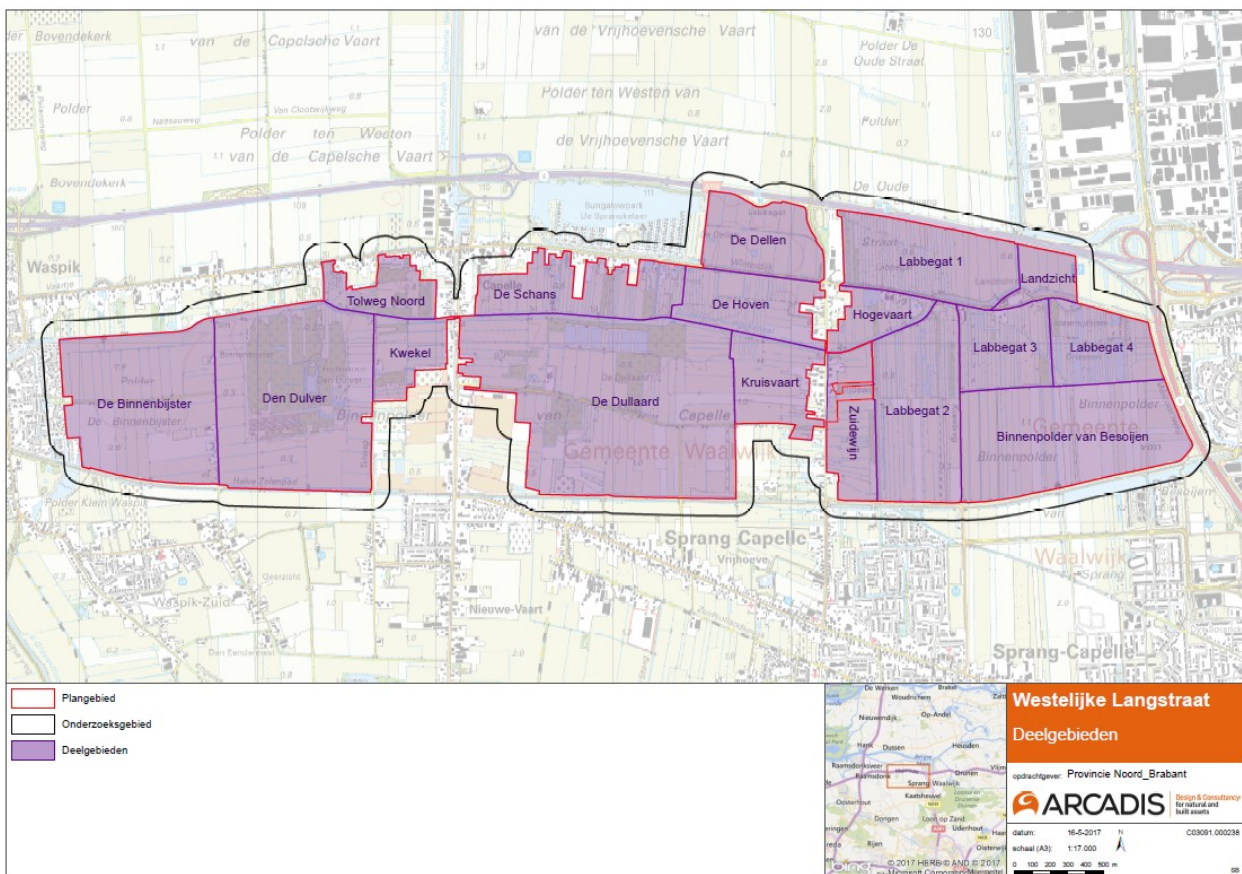
Figuur 1. Locaties realisatie nieuwe natuur in de Westelijke Langstraat op basis waarvan het plangebied is gebaseerd (bron: offerte uitvraag provincie NB)

Figuur 2. Plangebied en onderzoekgebied op de topografische kaart.

Figuur 3. Plangebied en onderzoekgebied op luchtfoto.

Figuur 4. Overzicht deelgebieden binnen plangebied (naar: onderzoek IVN, 2008).

1.3 Doelstelling

Doel van dit onderzoek is inventariseren en waarderen van alle cultuurhistorische, archeologische, recreatieve, landschappelijke en aardkundige aspecten in de Westelijke Langstraat tussen Waspik en Waalwijk. Het onderzoek dient antwoord te geven op de volgende vragen:

1. Welke cultuurhistorische, archeologische, aardkundige, landschappelijke en recreatieve aspecten zijn van belang voor het projectgebied Westelijke Langstraat en waarom?
2. Hoe kunnen deze aspecten gecategoriseerd worden naar aard, plaats, tijd, aanwezigheid en waarde?
3. Welke van de geïnventariseerde aspecten willen we behouden en/of versterken en waar zitten onderlinge kansen en uitdagingen?

1.4 Werkwijze

Het onderzoek bestaat uit een inventarisatie, analyse en een waardering van het landschappelijk en cultureel erfgoed. Onderstaand is uitgeschreven welke werkwijze is gehanteerd.

1.4.1 De inventarisatie

Bij de inventarisatie is naar 4 verschillende onderzoeksaspect gekeken: cultuurhistorie, landschap, archeologie en recreatie. Binnen deze onderzoeksaspecten is naar de volgende elementen gekeken:

- Cultuurhistorie: historische geografie en historische (steden)bouwkunde
- Archeologie: bekende en verwachte archeologische waarden
- Landschap: aardkundige waarden, landschapskarakteristiek en landschapselementen
- Recreatie: recreatieve beleving, recreatieve gebruiksmogelijkheden en de potentie voor recreatie

Om tot een overzicht van alle waardevolle landschappelijke, aardkundige, cultuurhistorische, archeologische en recreatieve elementen te komen zijn verschillende onderzoeksmethoden toegepast. Er is begonnen met een analyse van bestaande literatuur en bekende onderzoeksgegevens en het houden van interviews met gebiedsexperts om een overzicht van alle waardevolle elementen in het plangebied te verkrijgen. De bronnen en kaarten die geraadpleegd zijn tijdens het literatuuronderzoek zijn in de literatuurlijst te vinden. De geïnventariseerde elementen vormen de kenmerkende aspecten van het gebied voor landschap, cultuurhistorie, archeologie en recreatie en zijn per onderzoeksaspect weergegeven op de vier kenmerkenkaarten. Na het opstellen van de kenmerkenkaarten heeft een veldinventarisatie plaatsgevonden waarbij de kaarten zijn gecontroleerd en aangevuld met missende elementen. Dit heeft geresulteerd in een individuele kenmerkenkaart per onderzoeksaspect.

De informatie die bij deze inventarisatie is verkregen heeft geresulteerd in:

- Kenmerkenkaart recreatieve waarden Westelijke Langstraat
- Kenmerkenkaart archeologie Westelijke Langstraat
- Kenmerkenkaart landschappelijke en aardkundige waarden Westelijke Langstraat
- Kenmerkenkaart cultuurhistorie Westelijke Langstraat

Interviews met experts

Onderstaande personen zijn voor dit onderzoek geïnterviewd:

Expert	Methode	Onderwerp	Datum
Jan Janse	Persoonlijk gesprek	Cultuurhistorie en landschap	17-05-2017
Bert Maes	Mailcontact	Landschap en historisch groen	09-05-2017 / 15-05-2017 / 20-06-2017
Piet de Jongh	Persoonlijk gesprek	Recreatie en cultuurhistorie	23-05-2017
Ad Wagemakers	Persoonlijk gesprek	Natuur, landschap en cultuurhistorie	23-05-2017

Expert	Methode	Onderwerp	Datum
Hans Koopmanschap	Mailcontact via de gemeente Waalwijk	Archeologie	29-05-2017

Tabel 1. Overzicht geïnterviewde gebiedsexperts

Voor aanvang van de interviews is per expertise een aantal vragen opgesteld, welke tijdens het interview zijn besproken. Deze vragen en de antwoorden daarop zijn uitgewerkt en in bijlage 2 gevoegd. Tijdens het uitvoeren van de inventarisatie is gebleken, dat de verkregen informatie uit de interviews een goede aanvulling in de tekst en inventarisatie zijn.

Veldinventarisatie

Om te beoordelen waar zich in het projectgebied de cultuurhistorische, landschappelijke en recreatieve elementen bevinden, is op 2 juni 2017 een veldinventarisatie uitgevoerd door:

Medewerker	Organisatie	Expertise
Ineke de Jongh	Arcadis	Adviseur archeologie, cultuurhistorie en landschap
Eline Amsing	Arcadis	Adviseur archeologie en cultuurhistorie
Amani Musa	Arcadis	Stagiaire
Saskia de Kock	Gemeente Waalwijk	Erfgoed
Janneke van der Loop	Stichting Bargerveen	Ecoloog

Tabel 2. Overzicht medewerkers veldinventarisatie.

De kenmerkenkaarten dienden als leidraad voor de veldinventarisatie. Tijdens de veldinventarisatie is gecontroleerd of de elementen die op de kaart staan daadwerkelijk nog in het gebied aanwezig zijn en of er elementen missen. Daarnaast omvatte de veldinventarisatie een fotografische vastlegging van de waardevolle elementen en structuren zoals sluisjes, verkavelings- en perceelstructuren, heggen, elzensingels, gebouwde monumenten en cultuurhistorische kades en dijken. Op deze manier is inzichtelijk gemaakt wat er nog aan landschappelijke en cultuurhistorische elementen in het gebied resteert, in welke context en of deze behoudenswaardig zijn. Na uitvoering van de veldinspectie zijn de ontbrekende elementen aan de kaarten toegevoegd.

1.4.2 Workshop 1

In aanvulling op de inventarisatie is op 20 juni 2017 een aantal gebiedskenners uitgenodigd om mee te denken met de erfgoedwaardering: Workshop 1. Deze workshop is georganiseerd door de gemeente Waalwijk, het Waterschap Brabantse Delta en Arcadis en bestond uit de volgende onderdelen:

- Start met een presentatie van het project, de inventarisiemethode en de integrale erfgoedwaarderingssystematiek;
- Opsplitsing in twee groepen waarin de kenmerkenkaarten en geïnventariseerde landschappelijke en cultuurhistorische elementen zijn aangevuld en middels de integrale erfgoedwaarderingssystematiek door de genodigden zijn gewaardeerd.
- Discussie van de resultaten en belangen van beide groepen met opstellen eindconclusies omtrent belangrijkste waarden en persoonlijke belangen;

De resultaten van de workshop vormden de input voor de waardering van landschappelijke en cultuurhistorische elementen in dit project en zijn verwerkt in de waarderingstabellen in hoofdstuk 8. Archeologische waarden, vondstlocaties en recreatieve waarden zijn besproken aan de hand van de kenmerkenkaarten. De input die bij workshop 1 op deze twee gebieden is gegeven is aangevuld op de

kenmerkenkaarten en in hoofdstuk 6 en 7. De personen die bij de workshop aanwezig waren, zijn met betreffende instantie in Tabel 3 weergegeven.

Tabel 3. Overzicht aanwezige personen met betreffende instantie.

Genodigde	Instantie
Piet de Jongh	Platform de Langstraat
Jan Janse	Staatsbosbeheer
Ad Wagemakers	IVN en heemkundekring Sprang
Bert Maes	Ecologisch adviesbureau Maes
Piet Pruissen	Heemkundekring Sprang
Chris Beart	Platform Waspik
Piet van Steenhoven	Platform de Langstraat
Jos de Bont	Heemkundekring Waspik
Hans Bakkenist	Heemkundekring Sprang-Capelle
Sjac Meijs	ZLTO
Cees van Hooren	Platform Waspik
Maarten Voesten	BPG

1.4.3 Integrale Erfgoedwaardering systematiek

Op basis van de resultaten van de inventarisatie en de resultaten van workshop 1 zijn door Arcadis de geïnventariseerde elementen middels de integrale erfgoedwaarderingssystematiek beoordeeld, gewaardeerd en op kaart weergegeven. Dit heeft geresulteerd in de “*Erfgoedwaardenkaart Westelijk Langstraat*”. Deze kaart vormt de visuele presentatie van de waardering. Op basis hiervan is een advies opgesteld voor het behoud en het versterken van de cultuurhistorische, archeologische, recreatieve, landschappelijke en aardkundige waarden van het gebied. Vervolgens is er een visie voor de toekomstige herinrichting van het gebied opgesteld. Een uitgebreide toelichting op de integrale erfgoed waarderingssystematiek is te vinden in hoofdstuk 8.

1.5 Administratieve gegevens

Objectgegevens onderzoek	Rapportage landschap, erfgoed en recreatie inventarisatie en waardering Westelijke Langstraat
ARCADIS Projectnummer	C03091.000238
Projectnaam	Landschap, erfgoed en recreatie inventarisatie en waardering Westelijke Langstraat
Arcadis Archeologisch Rapportnummer	AAR 129
Plaats	Westelijke Langstraat
Gemeente	Waalwijk
Provincie	Noord-Brabant

Coördinaten	124.898 / 410.999 (NW) en 131.219 / 410.418 (ZO)
Lengte tracé/ oppervlakte	250 ha
Onderzoeksmelding Archis3	Nvt.
Uitvoerder	Arcadis Nederland BV
Contactpersoon	Ineke de Jongh ARCADIS Nederland B.V. Ineke.dejongh@arcadis.com
Auteurs	Ineke de Jongh en Eline Amsing
Opdrachtgever	Provincie Noord-Brabant
Uitvoeringsperiode onderzoek	Juni - juli 2017

Tabel 4. Administratieve gegevens.

1.6 Uitgangspunten

- Het plangebied beslaat een te groot oppervlak om een duidelijke kaart hiervan in de tekst te voegen. Daarom zijn alle kaarten in de rapportage op A3 formaat in bijlage 1 gevoegd.
- Het plangebied van dit onderzoek is kleiner dan de gehele Westelijke Langstraat. Om het schrijven van de tekst te vergemakkelijken wordt het plangebied echter zo genoemd.
- Het doel van dit onderzoek is het inventariseren en waarderen van alle aardkundige, landschappelijke, archeologische, cultuurhistorische en recreatieve aspecten. Het betreft geen bureauonderzoek archeologie en daarom is het onderzoek niet uitgevoerd conform de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA).
- Vanwege de grote overeenkomst in waardevolle elementen, structuren en gebieden zijn bij de uitwerking de inventarisatie landschap en aardkundige waarden samengevoegd.
- Deze inventarisatie valt binnen de kaders van (inter)nationale wet- en regelgeving.

1.7 Leeswijzer

Dit rapport bestaat uit een beschrijving van de landschappelijke ontwikkeling van het gebied (H2) en de historische ontwikkeling van het gebied (H3). De aanwezige cultuurhistorische, landschappelijke en aardkundige, archeologische en recreatieve kenmerken worden in de opvolgende hoofdstukken (H4 – H7) toegelicht. De input van deze hoofdstukken bestaat uit de resultaten van het literatuuronderzoek, de interviews en de veldinventarisatie. Hierbij wordt onder andere naar de aard en status van de elementen, de locatie binnen het plangebied, de relevante tijdsperioden en de aanwezigheid van deze elementen in de huidige situatie van het plangebied gekeken. De integrale erfgoedwaardering is uitgewerkt in hoofdstuk 8. Hoofdstuk 9 betreft een beschrijving van de kernwaarden en de toekomstvisie voor het gebied. De discussie en conclusie naar aanleiding van dit onderzoek is uitgewerkt in hoofdstuk 10.

2 LANDSCHAPPELIJKE CONTEXT

2.1 Inleiding

Het menselijke doen en laten werd en wordt in grote mate bepaald door de landschappelijke omgeving, en de mogelijkheden die daardoor geboden worden. De geologische, geomorfologische en bodemkundige situaties zijn daarom niet alleen van belang bij landschappelijk onderzoek, maar ook bij cultuurhistorisch en archeologisch onderzoek.

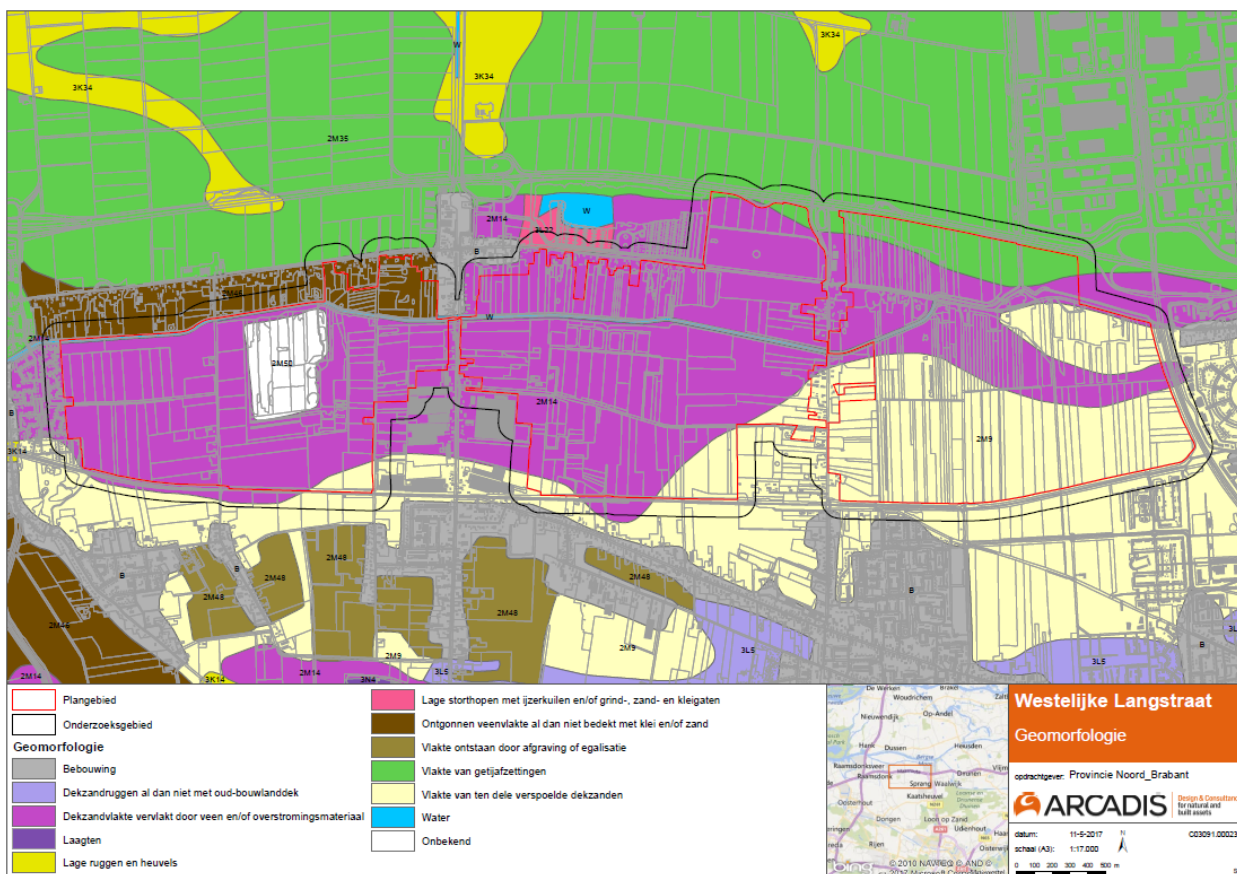
Het huidige landschap is het resultaat van een samenloop van aardkundige processen die het oppervlak vormen, de biologische processen die het aardoppervlak bekleden met flora en fauna en cultuurhistorische processen die het natuurlijke landschap omvormen tot de door de mens ingerichte omgeving.

In dit hoofdstuk wordt een overzicht gegeven van de geofysische factoren die het landschap hebben gevormd en de kenmerkende geologische en landschappelijke eigenschappen van het gebied.

2.2 Landschappelijke ontwikkeling Westelijke Langstraat

2.2.1 Geografie en geomorfologie

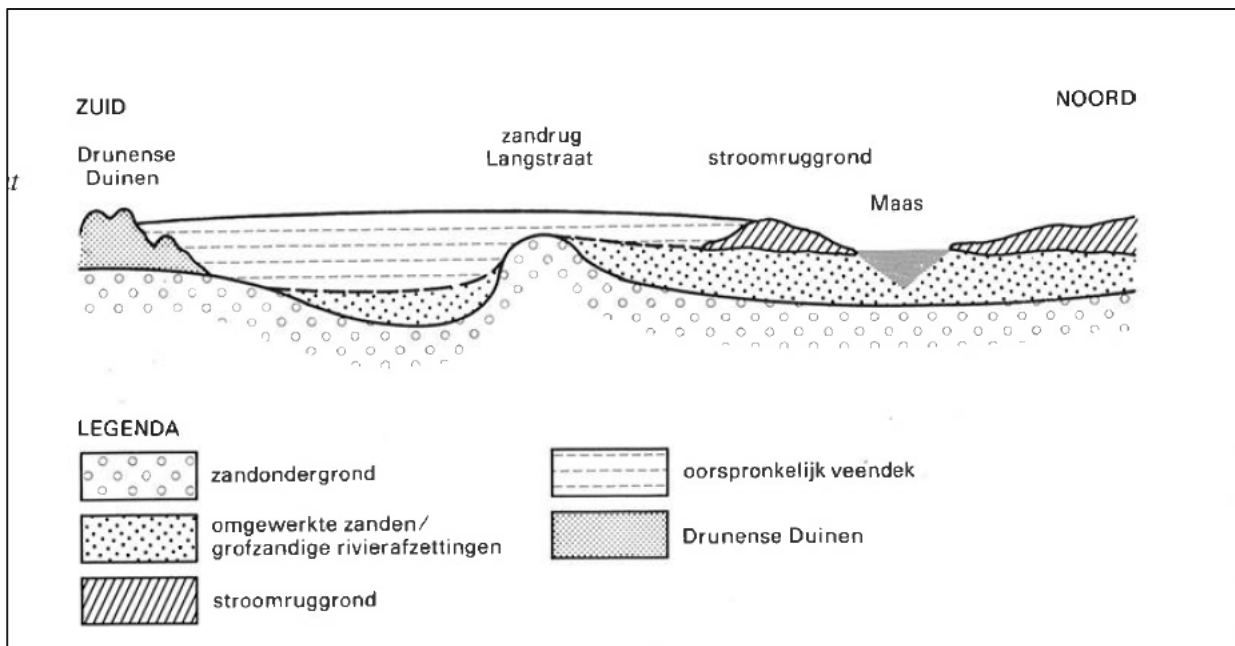
In opdracht van Arcadis is door RAAP in 2008 een onderzoek naar de cultuurhistorische en aardkundige waarden in de Westelijke Langstraat uitgevoerd. Bij dit onderzoek is een landschappelijke beschrijving opgesteld waarbij de geologische, geomorfologische en bodemkundige aspecten van het gebied zijn beschreven. De beschrijving van de geomorfologische en bodemkundige situatie in het plangebied is overgenomen uit dit rapport (Ellekamp: RAAP-rapport 1650).

Figuur 5. Plangebied Westelijke Langstraat weergegeven op de geomorfologische kaart.

Uit de geomorfologische kaart blijkt dat de ondergrond van het plangebied uit dekzand bestaat dat in het midden en westen door veen of overstromingsafzettingen bedekt is. In het meest noordwesten deel van het plangebied bevinden zich nog een onontgonnen veenvlakte (zie Figuur 5).

Het plangebied ligt in de Centrale Slenk, een tektonisch dalingsgebied (slenk), waarin oude afzettingen diep zijn weggezakt en in de loop der tijd zijn afgedekt met een dik pakket jongere afzettingen (Staring Centrum, 1990). Gedurende het Pleistoceen is de slenk opgevuld door afzettingen van Rijn en Maas, windafzettingen, veen en mariene afzettingen.

Figuur 6. Schematische weergave van het landschap in de Westelijke Langstraat.

Pleistoceen

Het Pleistoceen is een periode waarin glacialen (ijstijden) en interglacialen (warmere perioden) elkaar afwisselden. Onder deze wisselende omstandigheden zijn in het Vroeg Pleistoceen door de Rijn en Maas afwisselend fijnere en grovere sedimenten afgezet. De ondergrond van het plangebied bestaat uit een dik lagen pakket van zanden en kleien behorende tot de Formatie van Waalre (Weerts *et. al.*, 2006). In de loop van het Midden Pleistoceen (circa 700.000-120.000 jaar geleden) verplaatste de Maas zich van de Centrale Slenk naar de huidige ligging en stroomde richting het noorden. Tijdens de voorlaatste ijstijd (het Saalien: 370.000 - 130.000 jaar geleden) werd de Maas door het landijs, dat in deze periode haar maximale uitbreiding kende, gedwongen in westelijke richting af te buigen en vormde zo de riviervlakte die nu ten noorden van het plangebied ligt.

In de Centrale Slenk zorgden wind en smeltwater ervoor dat de oude rivierafzettingen werden afgedekt. Tijdens de ijstijden kenmerkte het landschap zich door een permanent bevroren bodem (permafrost) en een toendra-achtige vegetatie. Hierdoor stond de bodem bloot aan erosie. Door de wind werden grote hoeveelheden zand verplaatst, die later onder invloed van grote hoeveelheden smeltwater veelal weer werden verspoeld. Als gevolg van de permafrost kon het smeltwater niet in bodem infiltreren en spoelde noodgedwongen oppervlakkig af. De opdooilag van de bovengrond werd hierdoor verspoeld en in gelaagde fluvioperiglaciale afzettingen weer afgezet (Staring Centrum, 1990). Tijdens de laatste ijstijd, het Weichselien (117.000 tot 11.500 jaar geleden), zijn de fluvioperiglaciale afzettingen weer afgedekt door eolische afzettingen. Met name tijdens de koudste fasen van deze ijstijd (Pleniglaciaal, Oude Dryas en Jonge Dryas) werden door de wind grote hoeveelheden zand verplaatst. Tijdens het Pleniglaciaal werden op deze wijze in glooiende pakketten de sterk gelaagde, leemhoudende Oude dekzanden afgezet.

Sneeuwsmeltwater zorgde er (ook nu weer) voor dat delen van het Oude Dekzand verspoelden. Op deze wijze is de zogenaamde Brabantleem ontstaan. Tijdens de Oude en Jonge Dryas werden door de wind opnieuw dekzanden afgezet, het Jonge Dekzand. Door de vegetatie die zich in de warmere tussenperioden

(Bølling en Allerød) had gevormd werd het zand versterkt ingevangen, waardoor ruggen en duinen werden gevormd. Er zijn ook ruggen en duinen gevormd bij droogvallende stroomgeulen in de rivierlakte ten noorden van het plangebied. Deze rivierduinen steken tegenwoordig als donken door de jongere holocene afzettingen heen. Het totale pakket dekzanden en fluvioperiglaciale afzettingen wordt gerekend tot de Formatie van Boxtel (Weerts *et. al.*, 2006) en kan in de Centrale Slenk een dikte van meer dan 30 m bereiken (Schokker *et. al.*, 2003).

Holoceen

De overgang van het Weichselien naar het Holoceen (ca. 10.000 jaar geleden) kenmerkte zich door een sterke klimaatsverbetering (Berendsen, 1998). Door een stijging van de zeespiegel trad een geleidelijke vernatting van het gebied op. Het vegetatiedek breidde zich uit, waardoor bodemerrosie beperkt werd. In de slechtst ontwaterde, natte laagtes in het landschap ontwikkelde zich een moerasvegetatie (Smit *et. al.*, 2003). Als gevolg van de natte omstandigheden en de aanvoer van organisch afval kon veengroei plaatsvinden. Volgens Verhagen (1984) begon de veenvorming al in het Preboreaal (circa 9.500 jaar geleden), volgens andere bronnen begon de veenvorming echter pas later. Leenders (1989) plaatst het begin van de veenvorming in het Subboreaal (circa 5.000 jaar geleden), ongeveer op de overgang van de Steentijd naar de Bronstijd. Geleidelijk overwoekerde het veen zowel de rivierlaken aan de kusten als delen van het dekzandgebied. In het dekzand vond de veengroei plaats vanuit slecht ontwaterde depressies. Uiteindelijk staken alleen de hoogste dekzandruggen boven het veenpakket uit. Dit waren de enige geschikte locaties voor bewoning. Het veen wordt gerekend tot de Formatie van Nieuwkoop (Weerts *et. al.*, 2006). In en rond het plangebied vond tot in de Middeleeuwen veengroei plaats en werden grote delen van het landschap bedekt door een veenkussen (Kluiving *et. al.*, 2006). Veel van het veen is door latere erosie opgeruimd, deels door de zee en deels door veenwinning door de mens. Vanaf het jaar 1000 begon de zee met een landinwaartse opmars. Met name in West-Nederland vond veel erosie van het veen plaats, vooral in de geulen en getijdereken (Stiboka, 1987). Door de geulen en via veenstroompjes drong de zee bij hoge waterstanden diep in het veenkussen door, waarbij grote stukken van het veen werden weggeslagen en mariene kleien en zanden werden afgezet, ook als dek over het resterende veen. De mariene sedimenten worden gerekend tot de Formatie van Naaldwijk, laagpakket van Walcheren (<http://www.dinoloket.nl>).

2.2.1.1 De situatie in de Langstraat

Vanaf de 13e eeuw drong de zee in fases het zuidwesten van Nederland binnen (Kluiving *et. al.*, 2006). De intensieve bedijking die in het rivierengebied vanaf de Late Middeleeuwen had plaatsgevonden en de aantasting van het veen door grootschalige veenwinning resulteerden in een vergroot risico op catastrofale overstromingen. Die overstroming kwam in 1421, toen de zee tijdens de St. Elisabethsvloed diep het land binnendrong, waarbij het plangebied grofweg de meest westelijke begrenzing van de inbraak vormde, getuige ook de verbreiding van de mariene afzettingen behorende tot het Laagpakket van Walcheren (Weerts *et. al.*, 2006). De invloed van de zee bleef echter beperkt tot het uiterste noorden van het plangebied en om het zuidelijke deel tegen overstroming te beschermen werd in 1450 een zeedijk aangelegd (Koomen *et. al.*, 2007). Ten zuiden van deze dijk bleef het veengebied gehandhaafd, terwijl ten noorden van de dijk het oude veengebied onder invloed van de getijden kwam te staan. Tweemaal daags kwam de zee tot aan de dijk en zo ontstond geleidelijk een zoet getijdengebied, waar schorren, of aanwassen (Koomen *et. al.*, 2007) en getijde oeverwallen (code 3K34 op de geomorfologische kaart volgens Archis) werden gevormd. De aanwassen ontstonden tegen het vaste land, zoals de dijk in het noorden van het plangebied, en de oeverwallen rond de geulen, waarlangs tijdens vloed het water het gebied binnendrong, zoals de Oude Maas, circa 2 kilometer ten noorden van het plangebied.

2.2.2 Bodem

Kenmerkend voor het plangebied is dat de opeenvolging van geologische processen (achtereenvolgens de vorming van het dekzand, de afdekking door het veen en daarop kleiafzettingen) zich heeft vertaald in een duidelijke bodemkundige verdeling. Even ten zuiden van het plangebied liggen de dekzandgronden aan het oppervlak, waarin podzolgronden en later hoge zwarte enkeerdgronden zijn ontwikkeld. In het plangebied wordt het dekzand afgedekt door een laagveen die naar het noorden toe geleidelijk dikker wordt. Waar het veenpakket dun is, zijn moerige zandgronden ontstaan die naar het noorden toe overgaan in veengronden. In de meeste gevallen komt het onderliggende dekzand echter nog binnen 120 cm -Mv voor. Ten noorden

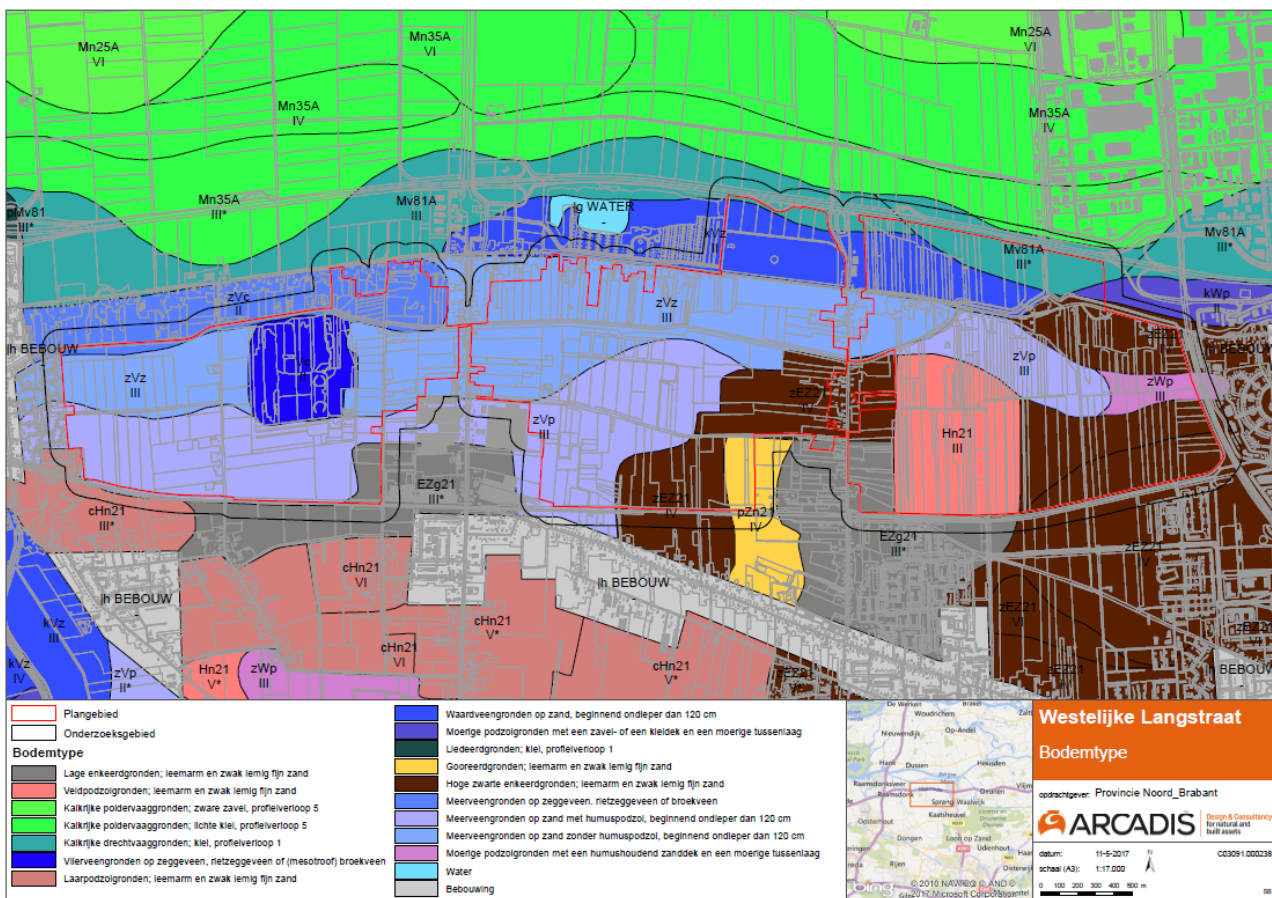
van de Winterdijk krijgen de afzettingen van de zee en de Maas de overhand. Direct aan de dijk komen nog restanten van veen voor die zijn afgedekt met een dunne kleilaag, maar naar het noorden toe neemt de dikte van het kleipakket snel toe en is van het veen niets terug te vinden, deels omdat het is afgedekt, maar ook omdat het door de zee is opgeruimd. De bodemtypen die in het gebied voorkomen worden van zuid naar noord beschreven aan de hand van bodemkaart 44 Oost (Staring Centrum, 1990).

2.2.2.1 Hoge zwarte enkeerdgronden en lage enkeerdgronden

Om de opbrengsten van de landbouwgronden te verhogen vond op de zandgronden vanaf de Late Middeleeuwen bemesting met plaggen plaats. In de loop der tijd zijn zo akkers met een dik humeus dek (minstens 50 cm dik) ontstaan, dat de oorspronkelijke bodem heeft afgedekt. De plaggen werden veelal gestoken in de directe omgeving, in dit geval waarschijnlijk op omliggende veldpodzolgronden.

Hierdoor heeft het esdek een zwarte kleur en worden dergelijk gronden geclassificeerd als hoge zwarte enkeerdgronden (Staring Centrum, 1990: code zEZ21). Ze worden veelal aangetroffen rond de oude bewoningkernen zoals Sprang en Vrijhoeve-Capelle.

Om de groeiende bevolking te voeden werden aan het eind van de Middeleeuwen en in de Nieuwe tijd ook de minder geschikte gronden voor de landbouw in gebruik genomen om zo het akkerareaal uit te breiden. Zo werden de natte zandgronden, maar ook de moerige gronden met plaggen bemest. Op deze wijze zijn respectievelijk de lage enkeerdgronden (code EZg21) en hoge enkeerdgronden met een moerige tussenlaag (code zEZ21w) ontstaan, die met name langs de Hogevaart voorkomen. Hierbij diende het plaggendek niet alleen ter verbetering van de vruchtbaarheid, maar vooral ook ter ophoging van het maaiveld, met als doel de draagkracht en hydrologie te verbeteren.

Figuur 7. Plangebied Westelijke Langstraat weergegeven op de bodemkaart.

2.2.2.2 Veldpodzolgronden (Hn21)

Veldpodzolgronden komen voornamelijk voor op de goed ontwaterde dekzandvlakten en -ruggen. Op het mineralogisch arme zand ontstond oorspronkelijk een schrale vegetatie, dat slecht verteerbaar strooisel produceerde. In dit strooisel werden humuszuren gevormd, waaraan ijzer en organische stof werden gebonden. Dit complex werd met infiltrerend regenwater naar beneden getransporteerd en dieper weer afgezet. Op deze wijze zijn duidelijk gestratigrafeerde veldpodzolgronden (Staring Centrum, 1990: code Hn21) ontstaan, met een humusuitspoelingslaag (E-horizont), een humusuitspoelingslaag (B-horizont) en daaronder de C-horizont, het zogenaamde ongestoorde moedermateriaal. Uit de bodemkaart blijkt dat onder veel van de veengronden in het plangebied ook podzolgronden voorkomen. Deze podzolgronden zijn dus ontstaan vóór de vorming van het veen. In het plangebied komen alleen ten noordoosten van Vrijhoeve-Capelle veldpodzolgronden voor, die vermoedelijk na winning van een afdekkend veenpakket aan het oppervlak zijn komen te liggen. In het noorden gaat deze bodemeenheid over in een meerveengrond met een podzol in de ondergrond (Staring Centrum, 1990).

2.2.2.3 Gooreerdgronden (pZn21)

In de minder goed ontwaterde delen van het dekzandgebied kon geen podzolering plaats vinden. Hiervoor waren de omstandigheden te nat. Als gevolg daarvan vond daarentegen wel ophoping van organisch materiaal plaats, waardoor gooreerdgronden zijn ontstaan (code pZn21; Staring Centrum, 1990). De gronden kennen periodiek hoge grondwaterstanden, waardoor ze ontijzerd zijn geraakt.

2.2.2.4 Meerveengronden, vlieveengronden, waardveengronden en kalkrijke drechtvaaggronden

Op de natste plaatsen in het landschap vond veenvorming plaats. Het veen ontstond zowel in de kustvlakte van West-Nederland, als in de depressies in het dekzandgebied en kroop in de loop der tijd vanuit de laagtes de hogere delen in het landschap op. Door de uitbreiding van het veen gedurende het Holoceen raakten geleidelijk grote delen van het dekzandgebied bedekt met veen. Afhankelijk van de dikte van het veenpakket wordt gesproken van moerige gronden of veengronden. In het plangebied komen moerige podzolgronden (Staring Centrum, 1990: code kWp) voor op de grens van het dekzandgebied; zij het voornamelijk in associatie met meerveengronden. Bij meerveengronden is het veenpakket dikker, maar komt binnen 120 cm -Mv nog altijd het dekzand voor waarin zich een podzolgrond ontwikkeld heeft (Staring Centrum, 1990: code zVp). Verder naar het noorden maken de moerige gronden definitief plaats voor veengronden. Het betreffen echter nog altijd meerveengronden (code zVz of zVp) waar zich binnen 120 cm -Mv het dekzand bevindt. Deze gronden kenmerken zich door een minerale eerdlaag (aangeduid met het voorvoegsel 'z') dat is opgebracht ter verhoging van de draagkracht en het maaiveld. Het zand is afkomstig van een zandrug die na turfwinning ten zuiden van de Langstraat aan het oppervlak kwam (Staring Centrum, 1990). In een zone tussen Capelle en Waspik is het veenpakket plaatselijk dikker en komen vlieveengronden (code Vc) voor, zoals rond de Eendenkooi in Den Dulver. Vaak is dit dikke veenpakket ontstaan op plaatsen waar vroeger op kleine schaal veen is gewonnen. Deze veenwinningsputten of petgaten worden in het plangebied aangeduid als 'Labbegaten' (Koomen *et. al.*, 2007) en zijn na de aanleg vaak geleidelijk opnieuw dichtgegroeid met veen.

Ten noorden van de Langstraat is in het getijdegebied een smalle strook veengronden bewaard gebleven, dat door regelmatige overspoeling door de zee is afgedekt met een dun kleidek (15 à 40 cm; Staring Centrum, 1990). Deze bodems worden aangeduid als waardveengronden (code kVz). Ook hier bevindt het pleistocene dekzand zich nog binnen 120 cm -Mv. Op deze gronden is recreatiepark de Spranckelaer aangelegd.

2.2.3 Hydrologie

Diepte en dynamiek van de grondwaterstand ten opzichte van het maaiveld wordt aangeduid met de term grondwatertrappen (Gt). Grondwatertrappen worden op de bodemkaart van nat naar droog aangeduid met de Romeinse cijfers I-VII en zijn gebaseerd op de gemiddeld hoogste en de gemiddeld laagste grondwaterstand (afgekort met GHG en GLG). Onderstaande tabel geeft een overzicht van de indeling van de grondwatertrappen met bijbehorende grondwaterstanden.

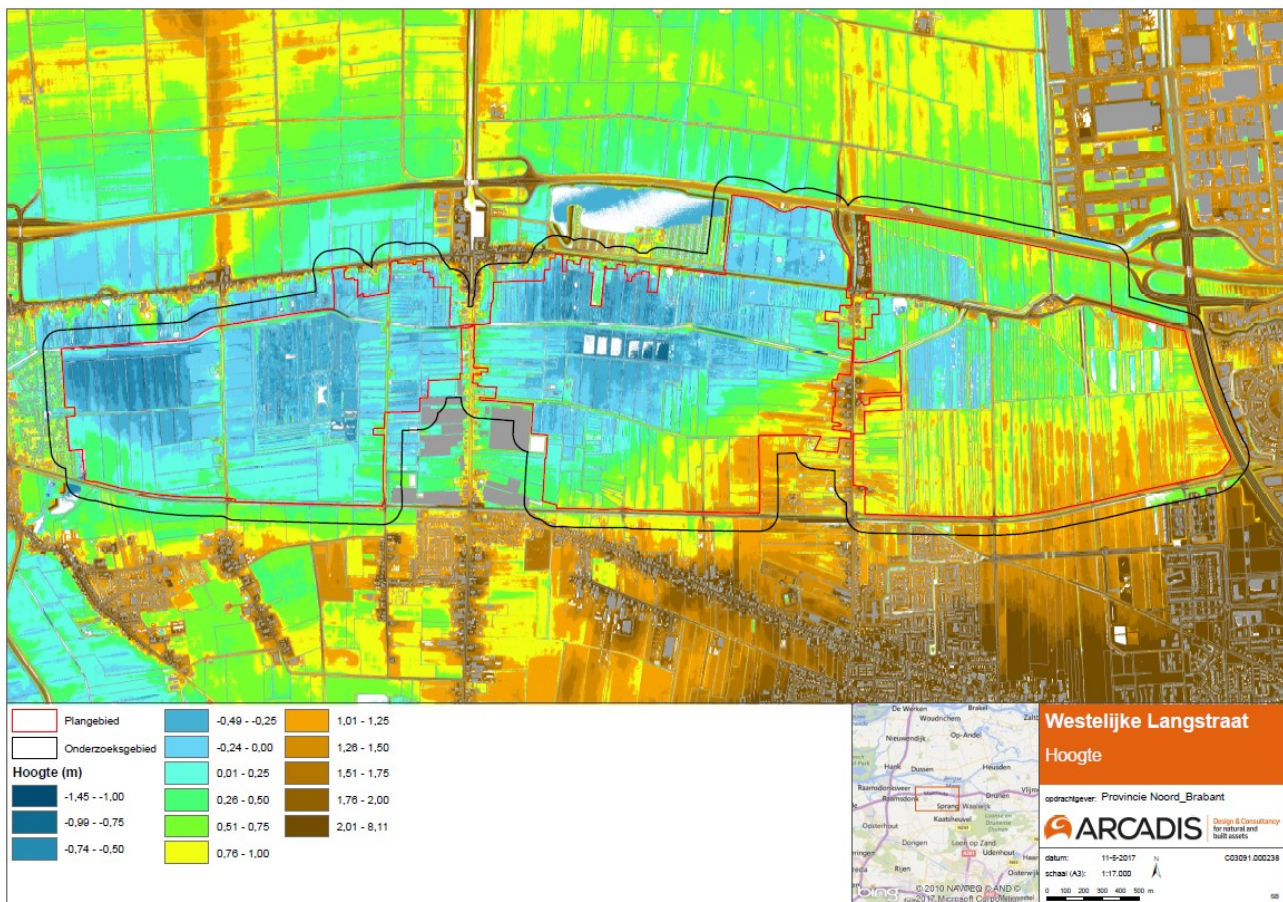
Grondwatertrap	I	II	III	IV	V	VI	VII
GHG in cm beneden maaiveld	(<20)	(<40)	<40	>40	<40	40-80	>80
GLG in cm beneden maaiveld	<50	50-80	80-120	80-120	>120	>120	(>160)

Tabel 5. Overzicht grondwatertrappen.

Richting het zuidoosten is het gebied steeds beter ontwaterd. In het grootste gedeelte van het plangebied geldt een grondwatertrap III. Dit betekent dat de gemiddelde hoge grondwaterstand (GHG) in het gebied <40 cm -Mv is en de gemiddelde lage grondwaterstand (GLG) 80-120 cm -Mv. De eergronden zijn beter ontwaterd en hebben een grondwatertrap IV. Dit betekent dat de GHG >40 cm -Mv en de GLG 80-120 cm -Mv. is. Deze drogere gebieden kunnen een indicatie voor afgedekte ruggen en dekzandkoppen zijn. Deze drogere gebieden hebben daardoor een hogere kans op het aantreffen van archeologische vindplaatsen.

2.2.4 Hoogte

Op het AHN komt duidelijk naar voren dat het plangebied zich bevindt op de overgang van een hoger gebied met een dekzandrug in het zuiden naar een laag en nat gebied richting het noorden. Centraal in het plangebied liggen twee zeer lage terreinen. Dit betreffen De Dullaert en De Dulver. Vanaf het begin van de vorige eeuw is men begonnen met deze natte gronden in cultuur te brengen. Zowel De Dullaert als Den Dulver zijn tot halverwege de vorige eeuw moerasachtige veengebieden geweest. Langs de verschillende turfvaarten in het gebied ligt aan weerkanten een hogere zijkade en ook de bewoningslinten liggen als een hoger lint in het gebied.

Figuur 8. Het plangebied op het AHN.

2.3 Het huidige landschap

Door het hanteren van een te laag waterpeil in het Zuider Afwateringskanaal (ZAK) werden de landbouwgronden in de jaren 90 te intensief ontwaterd. Hierdoor verdroogde het gebied en verdwenen veel bijzondere waterminnende plantensoorten uit dit natuurgebied. De laatste jaren heeft Staatsbosbeheer een grote hoeveelheid kavels in bezit gekregen en is bezig met natuurherstel en het realiseren van nieuwe natuur op deze gronden. Dit wordt met name gedaan door het verwijderen van de voedingsrijke bodemlagen en het hydrologische systeem te herstellen, waardoor kwelinvloed wordt vergroot. Het herstel richt zich met name op natte hooilanden, natte schraalgraslanden, trilvenen en blauwgraslanden. Het voorkomen van deze natuurwaarden maakt dat het natuurgebied de Langstraat tot een van de Natura 2000 gebieden is benoemd. Blauwgraslanden komen voor in Labbegat 1, Labbegat 2 en Den Dulver. In de Hoven, enkele percelen in Labbegat 2, De Dullaert en Den Dulver zijn trilveen soorten aangetroffen. Veenmosrietland is aangetroffen in Den Dulver en Labbegat 2 en kalkmoerassen komen voor in Labbegat 1 (ontwerp beheerplan Langstraat Staatsbosbeheer, 2015).

Figuur 9. Kalkmoeras in Labbegat 1 (Arcadis).

Figuur 10. Trilveen kavels in Labbegat 2 met petgat in het midden van de foto (Arcadis).

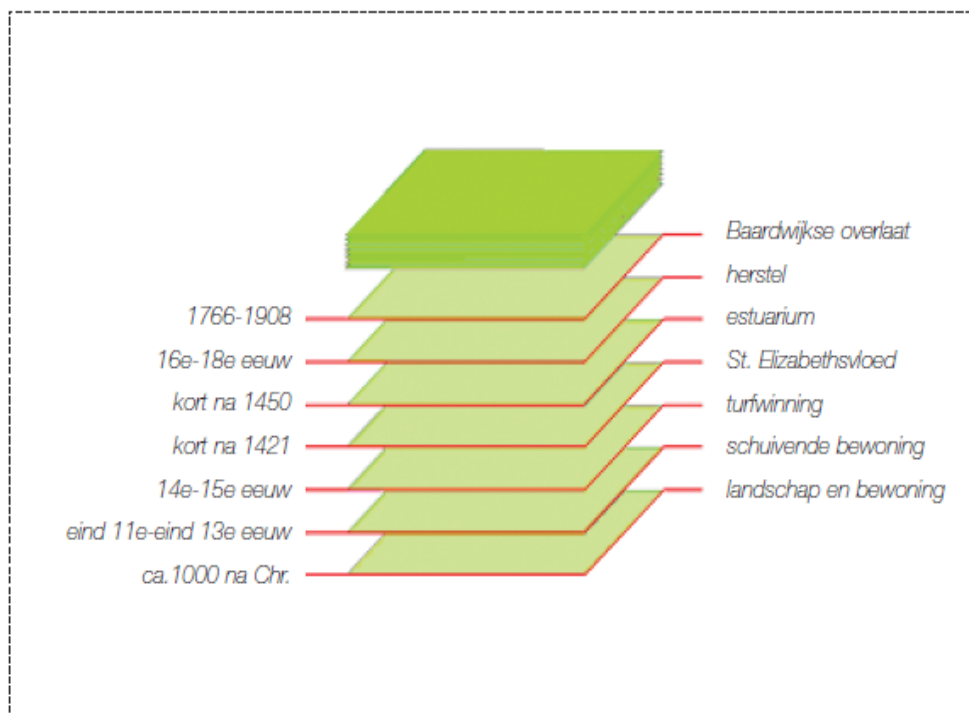
3 HISTORISCHE CONTEXT

3.1 Inleiding

Inzicht in de historische ontwikkeling van het gebied speelt een grote rol bij het bepalen van de waarde van overgebleven landschappelijke, cultuurhistorische en archeologische elementen. Het draagt bij aan de kennis over bijvoorbeeld de ouderdom, herkomst en samenhang tussen de elementen. Geschreven bronnen kunnen informatie geven over de politieke, kerkelijke, sociale en economische ontwikkelingen in het gebied en historisch kaartmateriaal geeft de ontwikkelingen van het landschap weer in de negentiende en twintigste eeuw. Archeologisch onderzoek geeft inzicht in de materiële cultuur en het menselijk gebruik van het landschap, wat tevens van belang is om de bewoningsgeschiedenis van het gebied te kunnen schetsen.

3.1.1 Gelaagd landschap

Door natuurlijke ontwikkelingen en menselijk gebruik van het landschap, is er een gelaagd landschap ontstaan, waarin verschillende tijdslagen bewaard zijn gebleven. Elementen die bewaard zijn gebleven in het landschap verwijzen naar de ontwikkelingen die het gebied de afgelopen 1000 jaar heeft doorgemaakt. In Figuur 11 is een schetsmatige weergave afgebeeld van 1000 jaar gelaagdheid in de Westelijke Langstraat (Strootman Landschapsarchitecten 2002). Verschillende gebeurtenissen hebben afwisselend plaatsgevonden en vormen samen de gelaagdheid van het landschap. Voor de volledige gelaagdheid die toepasbaar is bij de inventarisatie van het erfgoed is ene extra laag toegevoegd (laag 8) waarmee de elementen uit de 20^e eeuw in een tijdsperiode geplaatst kunnen worden.

Figuur 11 Schetsmatige weergave van 1000 jaar gelaagdheid in de Westelijke Langstraat (Strootman Landschapsarchitecten 2002).

- Laag 1: Landschap en bewoning – ca. 1000 na Chr.
- Laag 2: Schuivende bewoning – eind 11e - eind 13e eeuw
- Laag 3: Turfwinning – 14e-15e eeuw
- Laag 4: St. Elizabethsvloed – kort na 1421
- Laag 5: Estuarium – kort na 1450
- Laag 6: Herstel – 16e-18e eeuw
- Laag 7: Baardwijkse overlaat – 1766-1908
- Laag 8: Recent – 20e eeuw

3.2 Historische ontwikkeling Westelijke Langstraat

3.2.1 Landschap en bewoning tot en met de 15^e eeuw

Tot circa 1000 jaar geleden heeft zich in het gebied waar nu de westelijke Langstraat ligt, een dik veenpakket ontwikkeld. Het uitgestrekte veengebied bestond uit twee grote veenkussens, waarbij een voorloper van de Loint (Proto- Loint) als veenstroompje voor de afwatering zorgde (Cazemier *et. al.* 2003). Van de Maas tot in het zandgebied achter Kaatsheuvel en Dongen, strekte zich dit veenmoeras uit. Meer in het oosten richting Waalwijk en Drunen groeide het veen tot tegen de dekzandrug, waar tegenwoordig de Loonse en Drunense Duinen liggen (Mond. Med. Piet de Jongh, 2017).

De landschappelijke situatie in dit gebied bood geen goede bewoningskansen. Sporen van eerdere bewoning, zoals archeologische resten van rondtrekkende de jagers-verzamelaars (Paleolithicum/ Mesolithicum) kunnen voorkomen op de dekzandkoppen en de flank van de dekzandrug in het zuidoosten van het plangebied. In de periode waarin sedentaire landbouwgemeenschappen ontstonden tot ongeveer het jaar 1000 n. Chr. (Neolithicum t/m de Volle Middeleeuwen) boden de hogere zandgronden ten zuiden van het plangebied betere kansen. Er zijn dan ook geen sporen van bewoning uit deze perioden in het plangebied bekend (Koopmanschap, 2015). De bewoningsgeschiedenis van de Langstraat begint rond 1000 n. Chr. Vanaf deze periode werd de Langstraat een opkomend gebied voor mensen die leefden van veenontginning (landbouw) en turfwinning (de Bont, 2009). Op basis van de herkenbare ontginningsmethode en verkavelingsstructuur, wordt aangenomen dat de eerste bewoners uit het Land van Altena, een gebied noordoostelijk van de Langstraat dat al sinds de 9e eeuw bewoond is, kwamen. De eerste ontginningen beginnen ook in het noordoosten van de Langstraat, aan de zuidoever van de Maas. Het eerste gehucht in deze streek lag op een oeverwal ten zuiden van de Maas en betreft het rond 1136 voor het eerst vermelde Baardwijk (Bardovich). Later is op een oude oeverwal meer naar het oosten, rond 1200 het gehucht Waalwijk (Walwic) gesticht (zie Figuur 12).

Men begon met de aanleg van een straat (weg of pad met bewoning erlangs) op een hogere rug in het gebied. Hierlangs bouwde de particuliere ontginners hun hut en startte men, vanaf dit hogere gebied, met ontginning richting het zuiden. Voor de afwatering van de ontginningskavels werden sloten gegraven. Na een tijdje sloot men het ontginningsblok af met een dijk of achterkade, die haaks op de gegraven sloten werd opgeworpen (de Bont, 2009). Tussen twee ontginningsblokken bouwde men zijkades (de Bont, 2009) om het ontginningsperceel te beschermen tegen water, dat van de zijkant het perceel in liep.

De ontginningskavels waren maximaal 1250 meter lang, enkele tientallen meters breed en noord-zuid georiënteerd. Na het afgraven van het veen en de natuurlijke inklinking, kwam het maaiveld zo laag te liggen dat het perceel niet meer geschikt was voor verdere ontginning of landbouwactiviteiten en zo verviel tot grasland. In dit geval verplaatste men zijn hut of boerderij naar de achterkade, waardoor een nieuw bewoningslint of nieuwe straat ontstond (laag 2: schuivende bewoning). De weg waar men eerst langs woonde veranderde daardoor in de 'Oude Straat', waarvan er nog een aantal ten noorden van de Winterdijk in de buitenpolders te vinden is (Mond. med. Ad Wagemakers, 2017). Vanaf de Nieuwe Straat begon men weer opnieuw met het aanleggen van sloten en kades om de volgende maximale 1250 meter veen achter het oude perceel te ontginnen. Deze methode van landinrichting werd door alle bewoners in het gebied gehanteerd en resulteerde in een systematisch ingericht landschap van lange kavels, zo genoemde slagen en greppels die precies op elkaar aansloten. Dit landschapstype wordt een Slagenlandschap genoemd. Figuur 12 geeft een overzicht van de historische inrichting van het gebied. Op deze kaart zijn de ontginningskavels, achterkaden, bewoningslinten, turfvaarten, zijkaden en de zijdwende aangegeven. De zijdwende beschermde het gehele gebied met ontginningskavels. Het betreft een hele brede, niet afgegraven strook veen die doordat het omliggende land daalde steeds hoger kwam te liggen. De zijdwende in de Westelijke Langstraat lag tussen de Hoge Vaart en de Diefdijk (huidige Koesteeg).

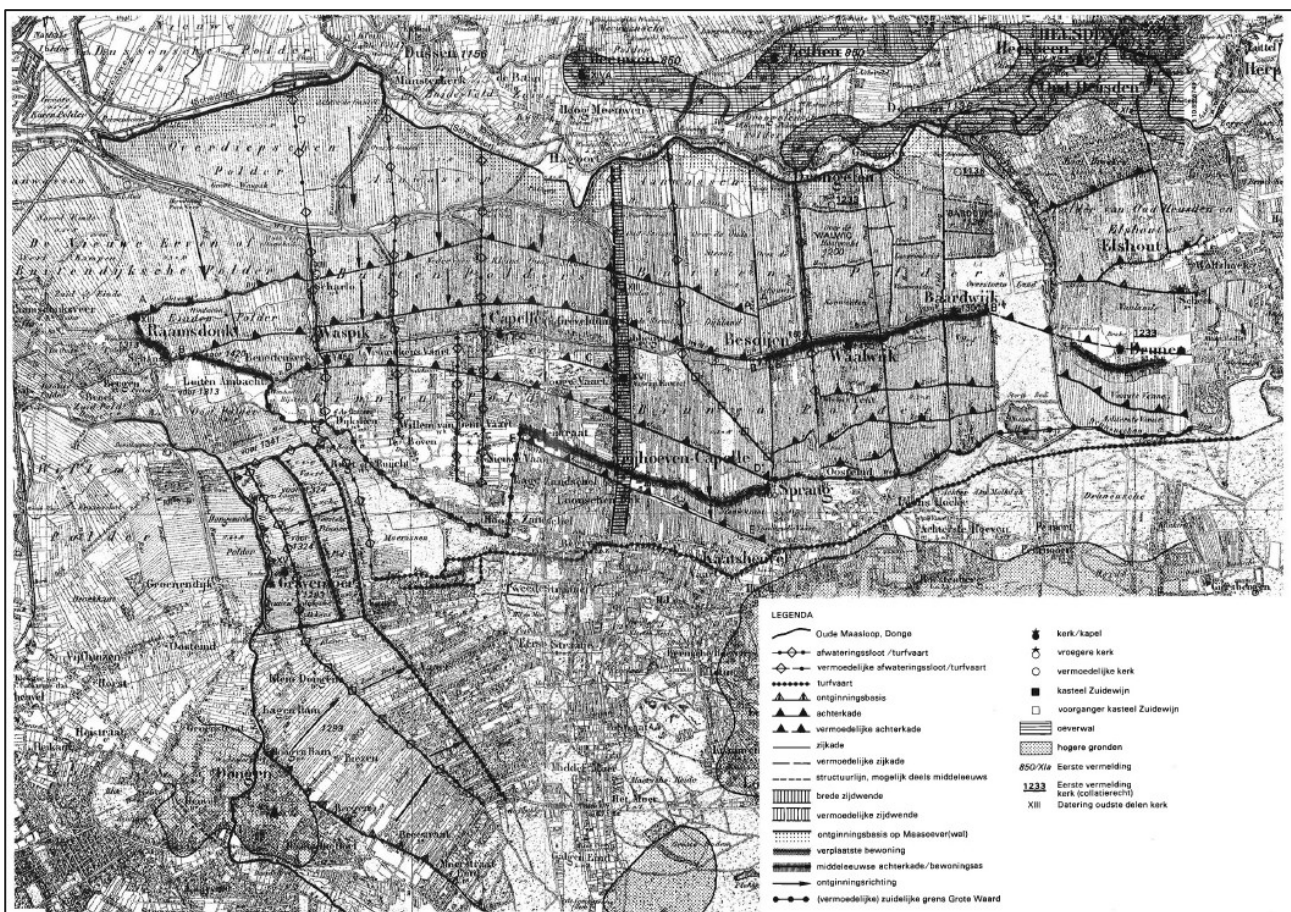
Nadat in de 14e eeuw eigendomsconflicten ontstonden en de turfwinning toenam, nam het aantal verplaatsingen af. In de Langstraat hadden de ontginningsblokken ten zuiden van de Winterdijk geen vaste achtergrens, de boeren hadden het recht van opstrek (De Rooi *et. al.*, 2013). Dit betekent dat de boeren hun land verder konden uitbreiden, door de sloten te verlengen verder het veengebied in. Met name in Drunen, Kaatsheuvel en Waspik (buiten het plangebied) lagen percelen, die zich vele honderden meter richting het zuiden over de hogere zandrug uitstrekten. In deze periode is een turfvaartenstelsel aangelegd waarvan verschillende vaarten nog steeds in het gebied resteren (laag 3: Turfwinning).

In de Westelijke Langstraat ligt een aantal noordzuid georiënteerde turfvaarten:

- Sprangse Sloot
- Labbegatse Vaart (Hoge Vaart)
- Capelse Vaart (Nieuwe Vaart)
- Vrouwkensvaart
- Waspikse Vaart

Tussen de Hoge Vaart en de Capelse Vaart liep een oostwest georiënteerde vaart, de Kruisvaart. De Sprangse Sloot, de Hoge Vaart en de Capelse Haven dateren uit de tijd van de turfwinning en zijn bewaard gebleven. Andere turfvaarten zijn gedempt en nu als weg in gebruik, zoals de Nieuwevaart Vrouwkensvaartsestraat en de Kruisvaart. Langs de turfvaarten liggen meerdere oostwest georiënteerde ontginningspercelen die aansluiten op de vaarten. Ook liggen er in dit gebied kleine vierkante percelen. Dit zijn veelal kleinschalige particuliere ontginningen bij oude erven. Deze afwijkende percelen zijn de meest waardevolle ontginningspercelen in het gebied (mond. med. Piet de Jongh, 2017).

Dankzij de ontginningen en de handel in turf is een aantal personen in deze streek erg rijk geworden. Het meest kenmerkende relict van deze winstgevende handel binnen het plangebied is het huis van Zuidewijn. De voorloper van dit stenen huis wordt in de 13e eeuw al genoemd, het gebouw, dat nu nog langs de Hoge Vaart staat, dateert deels uit de 16e en deels uit de 17e eeuw. Een uitgebreide beschrijving van het Huis van Zuidewijn is te vinden in de Rijksmonumenten inventarisatie in hoofdstuk 5.

Figuur 12. Laatmiddeleeuwse ontginning- en bewoningssporen in het landschap van de beneden-Langstraat (de Bont, 1993).

3.2.2 Het estuarium 15e eeuw

In de 13e eeuw is in het achterland van Dordrecht de polder “de Grote Waard” aangelegd. Het water in de polder werd door middel van een gesloten dijkkring in bedwang gehouden. De Meerdijk vormde de meest zuidelijke dijk van deze polder, de Westelijk Langstraat bevond zich dus binnen dit poldergebied.

In deze periode waren de omstandigheden voor dijkdoorbraken optimaal. Door de veenontginningen en turfwinning ten zuiden van de Maas lag het maaiveld zeer laag. Daarnaast was er sprake van achterstallig onderhoud van de dijken rondom de Grote waard, als gevolg van de politieke strubbelingen, ook wel 'de Hoekse en Kabeljauwse twisten' genoemd, die in deze periode speelden (De Jongh, 2012).

Het lage maaiveld en de slechte conditie van de dijken zorgden ervoor, dat tijdens de Sint Elisabethsvloed op 18 en 19 november 1421 op verschillende plaatsen in de Grote Waard de dijken doorbraken (laag 4: Sint Elisabethsvloed). Het water dat bij deze stormvloed het binnenland in kwam, stroomde via een inbraakgeul (gantel) richting de Langstraat. In de Westelijke Langstraat stroomde het water via de verschillende turfvaarten achter de dijk en veroorzaakte op tenminste 3 plaatsen een grote erosie geul. Op deze locaties verspoelde veen en los zand, waardoor de haven van Capelle, Labbegat en Vrouwkensvaart gevormd werden (de Bont, 2009; mond. med. Piet de Jongh, 2017). Als gevolg van deze zee inbraak ontstond de Biesbosch, met ten oosten daarvan een soort estuarium of zoetwatergetijdengebied in de voormalige Grote Waard. In dit gebied is vele jaren achter elkaar klei afgezet. Dit heeft voor de bijzondere en kenmerkende bodem opbouw zand-veen-klei gezorgd (De Bont, 2009).

3.2.2.1 Winterdijk

Na de watersnoodramp van 1421 begon men met het versterken en herstellen van de oude dijken en veenruggen die de vloed hadden doorstaan. Ter plaatse van de huidige Winterdijk lag voor de Sint Elisabethsvloed al een dijk. Deze dijk is versterkt en doorgetrokken richting de Achterste dijk of Achterkade bij Raamsdonk en Besoijen die tijdens de vloed behouden zijn gebleven (De Bont, 2009). De werkzaamheden startten rond 1431 en in 1470 was de gehele Winterdijk opgehoogd en afgerond.

Ten zuiden van de Winterdijk ligt de waterloop de Loint. Dit is een voormalig veenstroompje dat door Baardwijk, Waalwijk en Besoijen loopt en uitkomt op het kruispunt van de Sprangse Sloot, de Meerdijk en de Ratteval, in Labbegat 3 (zie Figuur 14). Het waterpeil van de Loint werd geregeld door middel van heulen die zich in de Winterdijk bevonden. Een heul is een waterdoorlaat in een dijk, die ervoor zorgde dat het water uit de binnenpolders via de sloten door de dijk kon wegstromen. Het water kwam via de heul in een afwateringssloot richting de Maas (De Jongh, 1990). In de winter werden deze heulen gesloten, zodat bij hoogwater in de Maas de binnenpolder niet vol stroomden. Het nadeel hiervan was dat het water dat in die periode in de binnenpolders stond niet afgevoerd werd. Dit zorgde alsnog voor water- en stankoverlast. Zodra het waterpeil van de Maas was afgenomen, werden de heulen opengezet en kon de binnenpolder afwateren (De Jongh, 1990). In de Winterdijk zitten meerdere heulen waarvan een zich in het plangebied bij Labbegat 3 bevindt.

Figuur 13. De heul in de Winterdijk bij Labbegat 3 (Arcadis).

3.2.3 Het herstel en vernieuwing, 16e tot en met de 18e eeuw

De Langstraatse buitenvelden zijn omsloten door een dijkensysteem met in het zuiden de Winterdijk, het oosten de Elshoutse Zeedijk en in het noorden de oude Maasdijk. In dit natte gebied werd sinds het ontstaan van het estuarium jaarlijks vruchtbaar slib afgezet, waardoor het maaiveld telkens een beetje ophoogde en men vanaf de 16e eeuw deze buitengebieden weer in gebruik kon nemen (laag 6: herstel). De gronden in de buitenpolders van de Langstraat waren als gevolg van de jarenlange slib afzettingen zeer vruchtbaar geworden en leenden zich dan ook goed voor de winning van hooi. Dit zorgde echter voor eigendomsproblemen, omdat door de slibafzettingen de perceelbegrenzing was verdwenen. Dit werd opgelost door de percelen ten zuiden van de Winterdijk als het ware naar het noorden om te klappen. Op deze wijze is het buitengebied opnieuw ingericht met percelen die overeenkomen met de Middeleeuwse percelen ten zuiden van de Winterdijk (Renes, 1985). De aansluitende perceel structuur ten noorden en zuiden van de Winterdijk is goed te zien op Figuur 14.

Het herstel van de Winterdijk betekende niet dat er in de binnenpolders van de Westelijke Langstraat geen wateroverlast meer was. De verschillende wielen die langs de Winterdijk liggen en hebben gelegen, zijn hier het bewijs van. In deelgebied Labbeget 4 liggen nog twee wielen die bij een stormvloed in 1633 zijn ontstaan (de Jongh, 2012). Ook in deelgebied Landzicht aan de noordkant van de Winterdijk heeft een wiel gelegen (zie Figuur 14). Dit wiel is ook in 1633 ontstaan maar in de vorige eeuw gedempt¹. Meer naar het westen ligt nog een wiel in het plangebied, dit het wiel van Zuidewijn². Dit wiel staat al in 1746/1747 op de kaart weer gegeven en is dus van een dijk doorbraak van voor deze tijd (De Jongh, 2012). Het laatste wiel binnen het plangebied ligt in de Hoven. Dit wiel staat op de waterstaatkundige kaart uit 1766 aangegeven en is later binnen gedijkt (zie Figuur 15).

Figuur 14. De drie wielen langs de winterdijk in deelgebied Labbeget 3 en Landzicht op een luchtfoto uit 1944. Ook de loop van de Loint is op deze foto goed te zien (bron: www.wur.nl).

¹ Gezien de ligging van de wielen ten noorden en zuiden van de Winterdijk is het aannemelijk dat dit ooit één wiel is geweest.

² Bij dit onderzoek is uitgegaan dat het wiel bij Zuidewijn het restant van een dijkdaarbraak is en geen zand- of kleiwinningsput zoals door verschillende gebiedskenners wordt aangedragen. De oorspronkelijke vorm van het wiel met de langere uitloper richting het zuiden, de locatie van het wiel tegen de dijk en de bocht in de dijk waarmee deze waterplas is binnen gedijkt, maakt het zeer aannemelijk dat het een wiel betreft. Derhalve is deze waterplas als wiel op de cultuurhistorische kenmerkenkaart meegenomen.

Figuur 17. Eerste wiel (oosten) van Besoijen in Labbegat 4 (Arcadis).

3.2.3.1 De Baardwijkse Overlaat

Bij hoogwater werd de Langstraat niet alleen vanuit het noorden door het Maaswater met overstromingen bedreigd, ook had men last van water dat vanuit Den Bosch via het zuiden richting de Maas stroomde en de binnenpolders onder water zette. Het water kwam uit verschillende rivierstromen (de Dommel, de Aa en de Dieze) die bij het Bossche veld ten zuidwesten van Den Bosch bij elkaar stroomden. De afvoer van dit water naar de Maas zorgde jaarlijks voor grote problemen in het zuiden en oosten van Waalwijk. Om dit probleem te verhelpen is in 1766 ten oosten van Waalwijk de Baardwijkse Overlaat gerealiseerd. De overlaat diende om het overtollige water afkomstig uit 's-Hertogenbosch in de polders ten oosten van Baardwijk en ten westen van Drunen gecontroleerd richting de Maas te sturen. Wanneer er te veel water met de Maas mee stroomde, hield men het water middels verschillende dwarsdijken in de overlaat zodat er een afname van de hoeveelheid water dat naar de Maas stroomde ontstond. Als na verloop van tijd het waterpeil in de Maas zakte, werden de dijken in de overlaat geslecht en kon ook dit water richting de Maas afstromen. Doordat men de waterhuishouding rondom de Langstraat op deze manier kon regelen, bleven de dijken beter behouden en waren de bewoners in dit gebied beter beschermd tegen dijkdoorbraken en hoogwater in de winter (de Jongh, 2012; laag 7: Baardwijkse Overlaat).

Op onderstaande afbeelding (Figuur 18) is te zien hoe het water vanuit het zuiden via de Baardwijkse Overlaat richting de Maas in het noorden gestuurd werd.

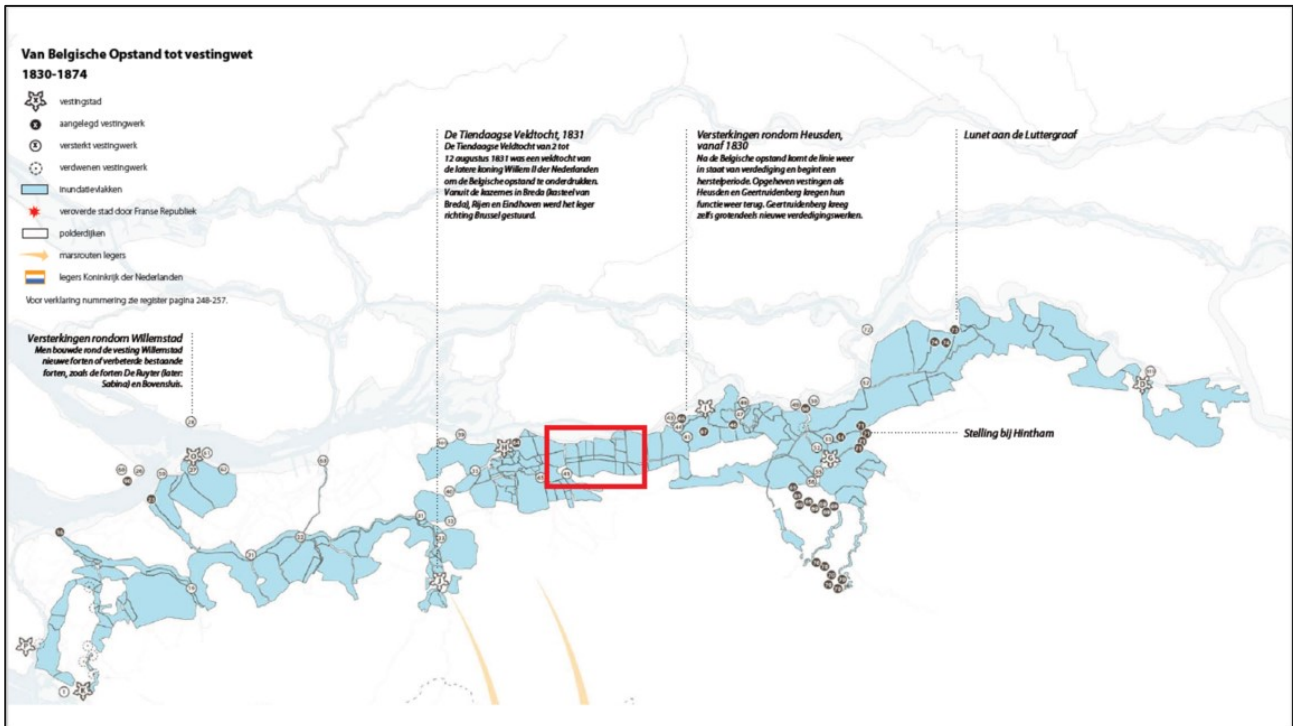

Figuur 18. Waterstaatkundige kaart van de Baardwijkse Overlaat uit 1766. In blauw/groen de stroming van het water via de overlaat aangegeven (bron: www.BHIC.nl).

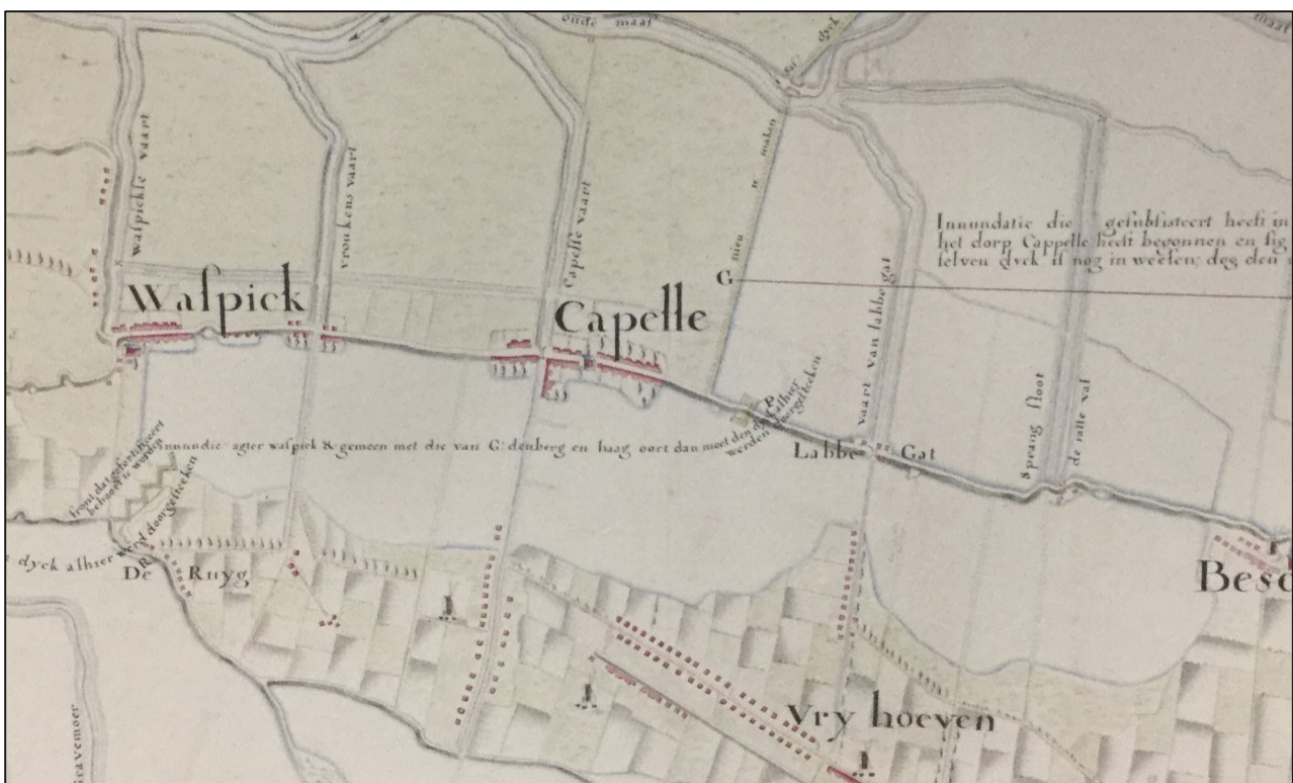
De Baardwijkse Overlaat had naast een waterstaatkundige functie tevens een verdedigingsfunctie als inundatiegebied van de Zuiderwaterlinie. Door dat het gebied onder water gezet kon worden, werd het gebied ontoegankelijk gemaakt voor soldaten in harnassen en militair geschut. De overlaat heeft in het verleden op die wijze verschillende malen dienstgedaan.

3.2.3.2 Zuiderwaterlinie

De Zuiderwaterlinie maakte deel uit van een grotere linie tussen de Zeeuwse kust tot aan Bourtange in Groningen. De Zuiderwaterlinie bestond uit een aantal vestingsteden langs de Noordgrens van Brabant en diende om aanvallen vanuit het zuiden en oosten tegen te houden. De meest westelijke vestingstad van de linie is Bergen op Zoom, de meest oostelijke stad is Grave. Hiertussen lagen nog andere vestingsteden zoals Willemstad, Breda, Heusden en 's-Hertogenbosch. Tussen deze steden bevonden zich verschillende forten, schansen en batterijen ter verdediging van de tussen gelegen gebieden. Daarnaast maakte men vanaf de 18e eeuw gebruik van de hydrologie in deze gebieden. De zones tussen deze steden en rondom de vestingwerken dienden als inundatiegebied en konden in geval van nood onder water gezet worden (zie Figuur 19, Figuur 20; Timmermans, 2016). Eén van deze inundatie gebieden is de Langstraat. In geval van oorlog werd de Winterdijk geslecht en kon het gebied tot aan Waspik onder water worden gezet. De linie trad in 1582 in werking, maar verloor zijn functie in de eerste helft van de 20e eeuw.

Figuur 19. Overzicht van de inundatie gebieden van de Zuiderwaterlinie. De Westelijke Langstraat is met rood omkaderd (naar: Timmermans, 2016).

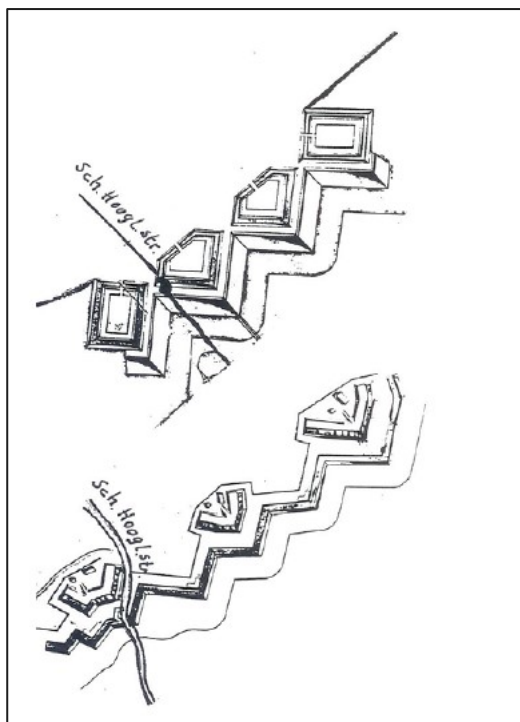

Figuur 20. Kaart van het gebruik en de verdedigingselementen van de Zuiderwaterlinie. Op de kaart zijn het retranschement links onder Waspik en de Batterij rechts naast Capelle op de Winterdijk aangegeven.

In de Westelijke Langstraat stonden twee verdedigingswerken (zie Figuur 20). De grootste is het retranschement bij Waspik dat bij de herstelwerkzaamheden in 1701 is gebouwd om de zwakkere plekken in de linie te versterken (Timmermans, 2016). Deze zwakkere plekken betreffen de hoge gronden die droog bleven bij inundatie en daardoor in het voordeel waren voor de vijand. Een retranschement is een zelfstandig,

vaak aarden, verdedigingswerk zonder vaste vorm (Mohr, 2013). Een schematische weergave van het retranchement is te zien op Figuur 21. De locatie van het voormalige retranchement is weergegeven op Figuur 20.

Zoals op Figuur 21 is te zien, zijn er meerdere retranchementen met verschillende bouwfases geweest. Wanneer na roerige tijden de dreiging afnam, werd het retranchement afgebroken en de grond weer voor landbouw gebruikt. Bij nieuwe dreigingen werd het retranchement opnieuw opgebouwd. Dit werd volgens de op dat moment geldende verdedigingsmethode gedaan, die vaak afwijkt van de vorige bouwfase. Uiteindelijk is alles in de 19e eeuw afgebroken en is op deze plek een kerkhof aangelegd (mond. med. Piet de Jongh, 2017). Aan de noordkant van de Winterdijk, tussen Capelle en Labbeget, heeft tot in tweede kwart van de vorige eeuw een batterij gelegen. Een batterij is een opstellingsplaats voor een aantal stukken geschut, dat soms is uitgevoerd als een klein verdedigingswerk (Mohr, 2013). De locatie van de batterij is weergegeven op Figuur 20.

Figuur 21. Schematische weergave van twee voormalige retranchementen bij Waspik (Timmermans, 2016).

3.2.4 Recente landinrichting, 19e en 20e eeuw

In de 19^e eeuw is het grootste gedeelte van de Westelijke Langstraat verkaveld en als landbouwgrond en hooilanden in gebruik (zie Figuur 24). Op de historische kadasterkaart uit 1811-1832 is goed te zien dat alle gronden in het gebied als eigendomspercelen zijn uitgegeven³. Het hooi op deze percelen werd daarom tot ver in de vorige eeuw met de hand gezeist, waardoor in het gebied een grote biodiversiteit met tal van bijzondere flora en fauna heeft kunnen ontstaan (mond. med. Ad Wagemakers, 2017). Uitzondering hierop vormen De Dullaert en Den Dulver, dit zijn in deze periode nog natte en beperkt ontgonnen gebieden. Op het AHN (zie Figuur 8) is te zien dat beide gebieden in een kom liggen. De Dullaert was hierdoor tot in de vorige eeuw een laagveenmoeras⁴. De ontginningen startte bij de hogere zandgronden in het zuiden, om vervolgens naar het noorden op te schuiven, waarbij de percelen afwaterde in De Dullaert. Op de historische kaart uit 1900 is goed te zien, dat de perceelstructuren op De Dullaert gericht zijn (zie Figuur 25). Dit geeft een andere vorm dan de veel voorkomende rechte noord-zuidgeoriënteerde stroken. De Dullaert is in het

³ Het plangebied is uit veel verschillende kleinere kadasterkaarten is onder verdeeld. Al deze kaarten zijn aan elkaar gevoegd tot 1 grote A0 kaart. Op deze kaart zijn alle percelen en de perceel orientatie in het gehele plangebied duidelijk zichtbaar.

⁴ Op de topografische kaart van 1950 staat de Dullaert nog als moerasgebied weergegeven. Op het kadastrale kaart van 1811-1832 in bijlage 1 is echter te zien dat de Dullaert verkaveld is wat indiceert dat het gebied al in particulier bezit is.

begin van de 20^e eeuw opgekocht door maatschappij 'De Utrecht', met het doel de gronden in het kader van werkvoorziening te laten ontginnen en er cultuurgrond van te maken. In 1937 is hier een vijzelgemaal geplaatst, om het gebied te kunnen ontwateren en te ontginnen. Omdat het gebied veel te nat was, werd er voor de bouw van het vijzelgemaal een dekzijl van een schip over de grond gespannen, waarop het beton als fundering van het gemaal is gestort. Dit vijzelgemaal is nog in het gebied aanwezig (mond. med. Ad Wagemakers, 2017). De Dullaert is volgens de topografische kaart pas na 1950 in cultuur gebracht (zie Figuur 25, Figuur 26, Figuur 27, Figuur 28). Op de kadasterkaart uit 1830 is echter te zien, dat reeds in deze periode al percelen in het gebied zijn uitgegeven (zie A0 kaart uit bijlage 1).

In Den Dulver ligt een eendenkooi die voor het eerst op de kadasterkaart van 1830 is weergegeven. Het kooikerrecht zorgde ervoor, dat je rondom de eendenkooi in een straal van ca. 1700 meter niets mocht doen zonder toestemming van de kooiker. Wellicht is Den Dulver om die reden zo lang onontgonnen gebleven; het gebied is pas na 1950 beplant. Dit is het eerste stukje natuureservaat in het de Westelijke Langstraat (mond. med. Jan Janse, 2017).

Vóór de aanleg van de Bergsche Maas (1904) waterde het polderwater af op het Oude Maasje. Om de hoeveelheid water tijdens het graven van de Bergsche Maas te beperken werd het Zuider Afwateringskanaal gegraven (ZAK; zie Figuur 23). Het ZAK loopt vanaf Labbegat tot aan het Keizersveer en sluit daar weer aan op de westelijke uitloper van het Oude Maasje. Vanaf De Dullaert naar Den Dulver loopt de Oude Watergang. Deze waterloop staat al op kaarten uit de 17e eeuw. Een gedeelte van deze waterloop is in de 20e eeuw opgenomen in het Zuider Afwateringskanaal (mond. med. Jan Janse, 2017). Door het graven van het ZAK konden de binnenpolders goed ontwateren, wat meer kansen bood voor landbouw en bewoning. Onder andere in het zuidelijk gebied onder Waspik en bij Capelle, rondom de huidige Wendelnesseweg, kwamen de goede vruchtbaardere gronden aan het oppervlak en was er kans voor tuinbouw.

De opkomende bewoning in dit gebied heeft zich op de kruising van de Winterdijk met de verschillende vaarten gefocust, de zogenoemde knooppunten. Later heeft men zich met name langs de vaarten in de binnenpolders gevestigd. Een uitgebreide beschrijving van de historische en monumentale bebouwing is te vinden in hoofdstuk 5.

Figuur 22. De eendenkooi in Den Dulver (Arcadis).

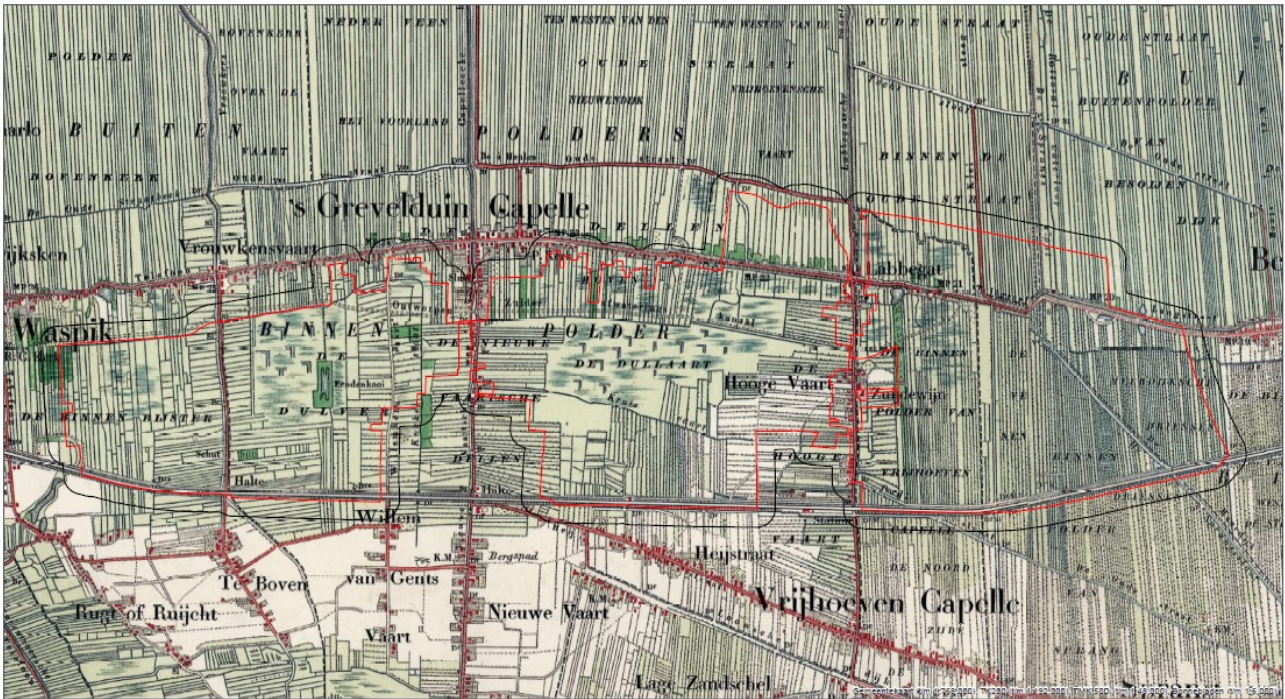

Figuur 23. Het Zuider Afwateringskanaal (ZAK) foto vanaf de Hoge Vaart richting deelgebied Kruisvaart genomen (Arcadis).

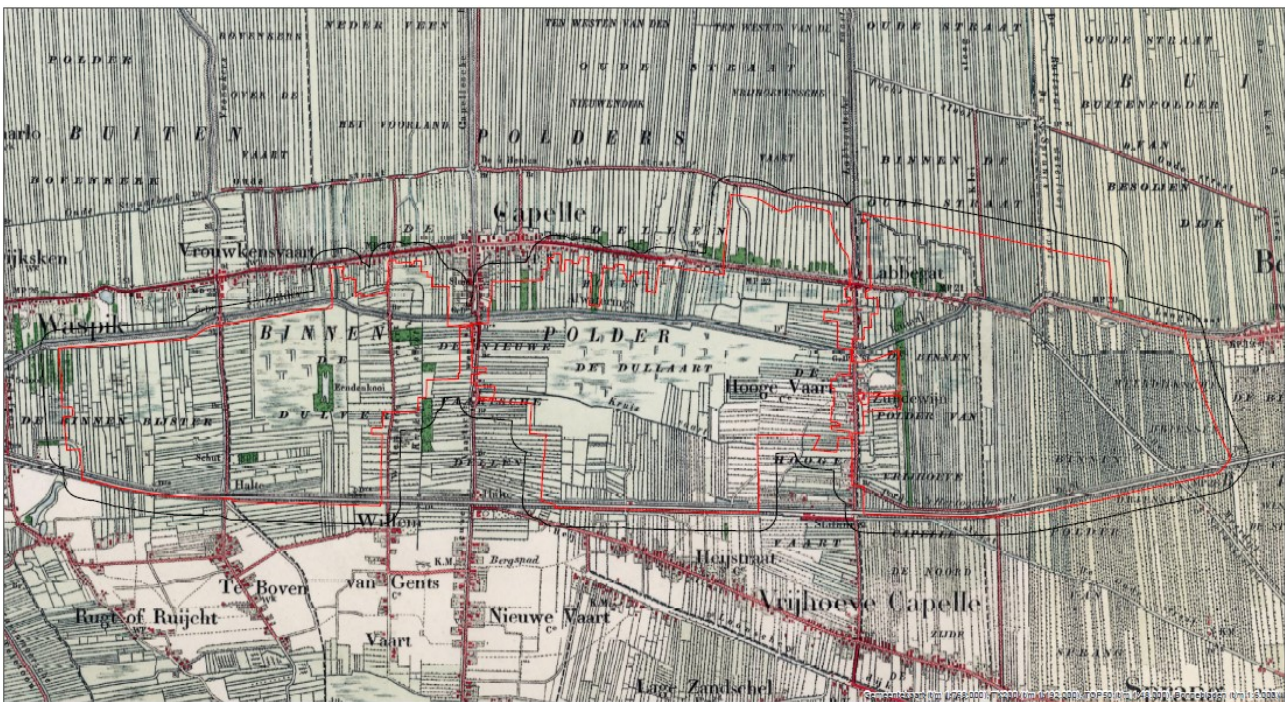

Figuur 24. Plangebied en onderzoeksgebied op de Topografische kaart uit 1850. Op deze kaart komen de oostwest georiënteerde percelen op de turfvaarten duidelijk naar voren.

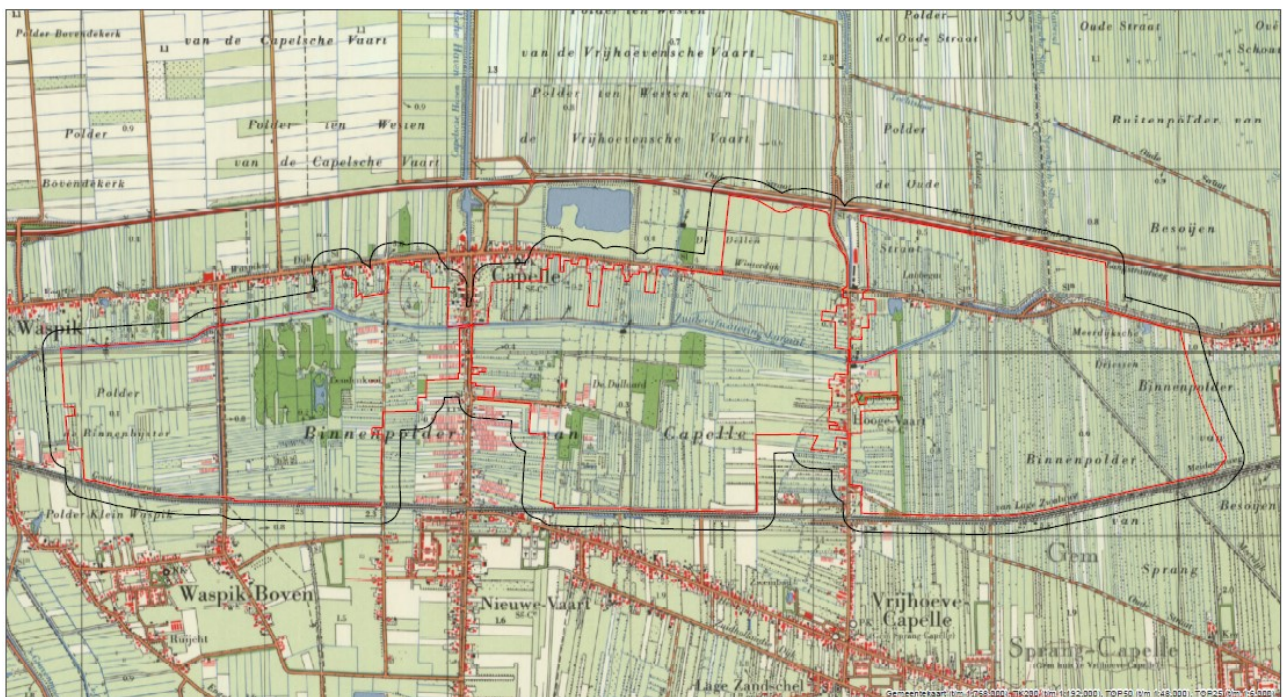
Figuur 25. Plangebied in 1900 met goed herkenbare smalle verkavelingsstructuur.

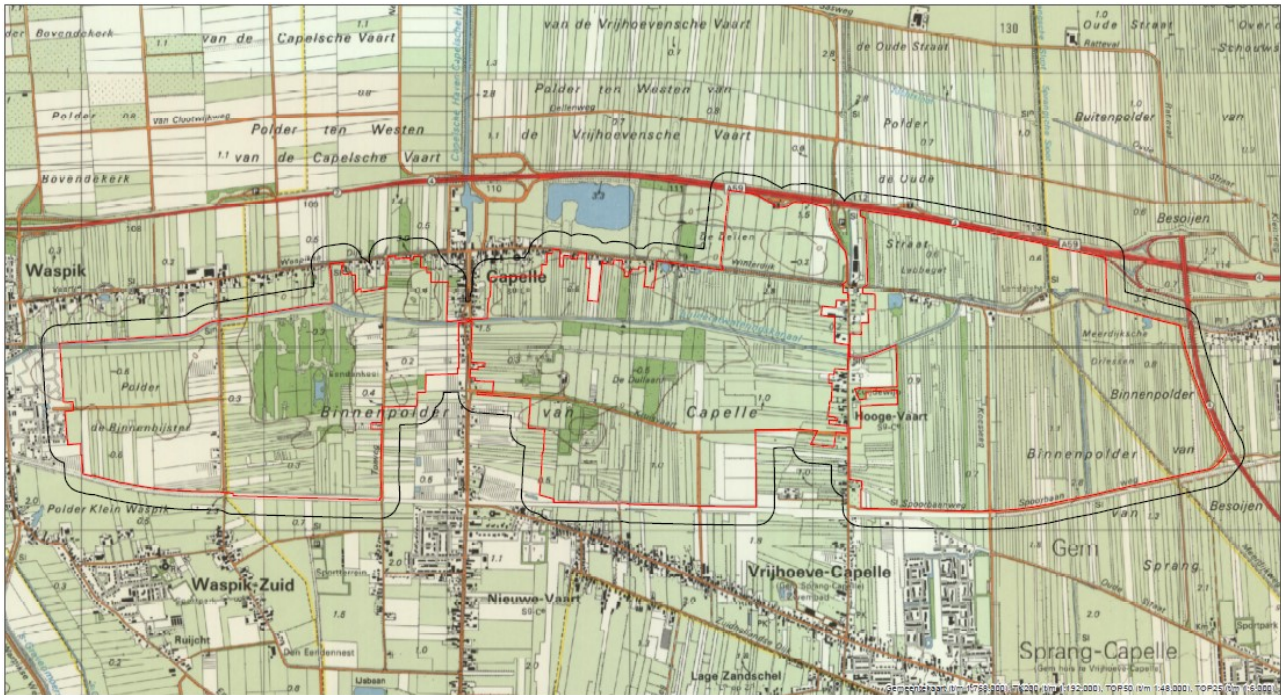
Figuur 26. Plangebied in 1925 met goed herkenbare verkavelingsstructuur.

Figuur 27. Plangebied in 1950 waaruit blijkt dat de smalle percelen langzaam overgaan in bredere percelen. De Dullaart en De Dulver zijn in deze periode nog steeds als moerasgebieden weergegeven.

Figuur 28. Plangebied in 1970. Op deze kaart is te zien dat een deel van de smalle kavels door ruilverkaveling zijn omgevormd door bredere landbouwpercelen. Ook is een aantal landbouwwegen aangelegd, De Dullaart ontgonnen en Den Dulver met bos aangeplant.

Figuur 29. Plangebied in 1990. Uit deze kaart komt duidelijk naar voren wat de gevolgen van de ruilverkaveling in dit gebied zijn geweest. Met name in het zuiden van het plangebied zijn grote percelen zichtbaar die in 1950 nog uit kleine kavels bestonden.

Vanaf de jaren 60 is men, in het kader van de ruilverkaveling, begonnen met de herinrichting van landbouwgebieden. Met name in de buitenpolder ten noorden van de Winterdijk is het grootste gedeelte van de typerende parcelering en sloten verdwenen en veranderd in grote landbouwpercelen en een snelweg (A59; zie Figuur 30). Veel van de bijzondere cultuurhistorische, landschappelijke en waardevolle natuur elementen zijn hierdoor verdwenen. Ten zuiden van de Winterdijk heeft op kleinere schaal ruilverkaveling plaatsgevonden en heeft men verschillende nieuwe wegen aangelegd. Op de kaart van 1990 is te zien dat met name in De Dullaert, de Kwekel, de Kruisvaart en de Binnen Bijster grotere landbouw percelen zijn ontstaan. Ook zijn op sommige locaties voor industriële doeleinden populieren aangeplant (pers. comm. Jan Janse, 2017). Als gevolg van de herinrichting van het gebied veranderde niet alleen de cultuurhistorisch waardevolle inrichting, maar ook de hydrologische situatie, waardoor veel bijzondere natuurwaarden verdwenen zijn.

Figuur 30. Huidige landschap ten noorden van de Winterdijk (Labbeget 1) met op de achtergrond de A59 (Arcadis).

Figuur 31. Het huidige landschap in de buitenpolder van Besoijen. De kleinschalige percelering is hier vervangen voor maisakkers (Arcadis).

4 INVENTARISATIE LANDSCHAP

4.1 Inleiding

De inventarisatie landschap bestaat uit de inventarisatie van aanwezige landschappelijk waardevolle elementen en patronen. Dit zijn voor het landschap karakteristieke/ identiteitsbepalende, fysieke punt-, lijn-, vlak- elementen (reliëf, lanen, houtsingels, verkavelingspatronen en dergelijke). Het gaat hier vooral om die elementen en patronen die onderdeel zijn van de kernkwaliteiten van het gebied. Er wordt hierbij onderscheid gemaakt tussen drie criteria:

- Aardkundige waarden: Waarden en kenmerken van een gebied die van belang zijn, vanwege geologische, geomorfologische, bodemkundige en (geo)hydrologische verschijnselen en vanwege de natuurlijke ontstaansgeschiedenis van de bodem. Uitgangspunt zijn de 'aardkundig waardevolle gebieden' zoals aangegeven door de provincie Noord-Brabant. Een 'aardkundig waardevol gebied' hoort altijd tot de kernkwaliteiten van een regio.
- Landschapskarakteristiek: patronen en samenhangende onderdelen (ensembles) van een gebied, die karakteristiek of kenmerkend zijn. Het gaat hierbij om de landschapsstructuren en patronen op hoger schaalniveau. Voorbeelden van dergelijke structuren zijn de beekdalen en dekzandruggen in het gebied, met elk hun eigen landschappelijke kenmerken.
- Landschapselementen: beplanting (houtsingels, bossages etc.), sloten, steilranden, zandpaden en andere kleine landschapselementen.

4.2 Aardkunde

Aardkundige waarden kunnen als een gids voor de ontstaansgeschiedenis van het landschap omschreven worden. Het gaat hier om: 1) landschappelijke eenheden die inzicht geven in de aardkundige processen die het aardoppervlak hebben gevormd, en 2) biotische processen die het oppervlak hebben bekleed (Koomen *et. al.*, 2007).

Vanwege de unieke wisselwerking tussen het landschappelijk substraat en de landschapsvormende processen, is het gebied van de Westelijke Langstraat door de provincie Noord-Brabant aangewezen als 'aardkundig waardevol gebied', genaamd 'Binnenpolder Capelle'. Het gebied heeft een oppervlakte van 783 hectare en een reliëf van circa 3 meter. Het betreft een historisch veenontginningsgebied dat later niet meer overstroomd is, waardoor er geen kleidek is afgezet en het oorspronkelijke landschap met zijn percelering bewaard is gebleven. Het belangrijkste aardkundige verschijnsel is de ontgonnen veenvlakte met veenresten op een onderliggend dekzandoppervlak. Dit is een zeldzaam overblijfsel van een Middeleeuws landschap ten tijde van de grote veenontginning. Te beschermen aardkundige elementen zijn de overgang van zandgrond naar veengrond naar kleigrond met mineraalrijke kwel en met name de veenrelicten hierin en het microreliëf met zanddonken ten zuiden van de Winterdijk. Actuele processen in het gebied zijn veenvorming, inklinking en verlanding (Aardkundig Waardevolle Gebiedenkaart Noord-Brabant).

De wisselwerking van wind, veengroei en water heeft gezorgd voor een unieke landschappelijke opbouw van zandgrond naar veengrond naar kleigrond. Wat het gebied bijzonder maakt is dat de processen die het landschap hebben gevormd (veenvorming, getij-afzetting en -erosie, inklinking, dekzandvorming (windwerking) en verlanding) nog grotendeels herkenbaar zijn en het bodemprofiel op verschillende plaatsen in het gebied nog aanwezig is. De oudste afzettingen in dit gebied bestaan uit Pleistoceen dekzand, waarop tijdens het Holoceen veen is ontwikkeld. Op dit veen is rivierklei afgezet, onder invloed van de zee (Ellenkamp, 2008).

Naast de unieke bodemopbouw bevinden zich in en rondom het plangebied verschillende zandkoppen en zandschellen, die na de veenontginningen aan het oppervlak zijn gekomen. Deze koppen betreffen hogere locaties in het lage en natte landschap en leenden zich daardoor goed voor bewoning. Zowel Jan Janse en Piet de Jongh hebben tijdens het interview aangegeven dat deze zandkoppen en zand schellen, vanwege hun bijzondere waarde in het landschap, als aardkundige waarden gezien moeten worden (zie interviews Bijlage 2). Deze hogere koppen in het gebied hebben op de archeologische verwachtingskaart van de gemeente Waalwijk een hoge archeologische verwachtingswaarde gekregen. Op die manier zijn deze locaties beschermd en kunnen niet zonder archeologische en landschappelijk onderzoek worden aangetast. Deze locaties zijn daarom op de archeologische kenmerkenkaart opgenomen waar de archeologische verwachtingskaart als basiskaart voor dient.

Binnen het plangebied bevinden zich in de deelgebieden De Dellen, Labbeget 1 en Landzicht locaties waar de landschapsvormende processen en de landschappelijke opbouw goed bewaard zijn gebleven en daarom extra waardevol zijn. Deze zijn in het plangebied geselecteerd en op de landschappelijke kenmerkenkaart weergegeven.

Een overzicht van de deelgebieden met aardkundige waarden is in onderstaande tabel weergegeven:

Tabel 6. Overzicht van de aardkundig waardevolle deelgebieden in de Westelijke Langstraat.

Deelgebied	Betreft	Beschrijving	Tijdslaag
De Dellen, Labbeget 1 en Landzicht	Aardkundig waardevol bodemprofiel	Klei op veen op zand	Laat Pleistoceen (Weichselien), Holoceen (ca. 10.000 – nu) Laag 6: Herstel - 16e - 18e eeuw
De Dullaert, Zuidewijn en De Binnenpolder van Besoijen	Aardkundig waardevol micro reliëf	Zanddonken die als hogere plaatsen in het plangebied liggen en als gevolg van de turfwinning aan het maaiveld zijn komen te liggen.	Laat-Pleistoceen (Weichselien) Laag 3: Turfwinning - 14e-15e eeuw

4.3 Landschapskarakteristiek

In de structuurvisie ruimtelijke ordening van de provincie Noord-Brabant worden de kernkwaliteiten van Brabant beschreven: de natuurlijke basis, het ontginningslandschap en het moderne landschap. Deze kernkwaliteiten komen terug in elk gebiedspaspoort. In de gebiedspaspoorten geeft de provincie aan welke landschapkenmerken zij op regionaal schaalniveau bepalend vindt voor de kwaliteit van een gebied of een landschapstype. De Langstraat vormt een van de 12 gebiedspaspoorten en wordt gekarakteriseerd door een open en nat veenlintenlandschap (zie: Provincie Noord-Brabant, Gebiedspaspoorten. Uitwerking Structuurvisie ruimtelijke ordening).

Natuurlijke basis

De Langstraat ligt op de overgang van zand naar klei. Het maakte onderdeel uit van een groot veenkussen dat zich uitstrekte tussen Dordrecht, Woudrichem en Heusden. Bij de Sint-Elisabethsvloed van 1421 zijn grote delen van het veencomplex weggeslagen. In het overgangsgebied van zand naar klei is sprake van een enorme kweldruk.

Het ontginningslandschap

De veenontginningen van de Langstraat worden gekenmerkt door de typische slagenverkaveling met elzensingels, dijken en kades, waarbij de smalle kavels met een dicht slotenpatroon nagenoeg haaks op de ontginningsbasis liggen. Dit heeft geleid tot de ontwikkeling van lange, kaarsrechte dorpen, sterk verwant aan de Hollandse veendorpen. De oorspronkelijke relatie tussen de dorpen, het afwisselend open en besloten slagenlandschap en het water is in de Langstraat nog goed beleefbaar. Hierdoor is het hele gebied cultuurhistorisch waardevol. Ten noorden van de Winterdijk is de Langstraat opener en grootschaliger dan ten zuiden daarvan. De lager gelegen polders maakten deel uit van de inundaties van de Zuiderwaterlinie (zie hoofdstuk 3). In het hele gebied zijn de noord-zuidgeoriënteerde turfvaarten en oostwestgerichte wegen de dragers van de landschapsstructuur. De aanwezigheid van kweldruk leidt tot waardevolle flora en fauna, gekoppeld aan waterlopen en natte graslanden.

Het moderne landschap

Een aantal kernen in de Langstraat hebben een sterke groei doorgemaakt: het oostelijke deel is verstedelijkt met de groei van Waalwijk, Sprang-Capelle en Kaatsheuvel. Het westelijke deel heeft een meer landelijk karakter. Hier liggen langgerekte veenlintdorpen met dorpse uitbreidingen rond de centra in een open landschap. Het gebied bestaat overwegend uit grasland, afgewisseld met enkele sterke clusters voor boomteelt, glastuinbouw en groenteteelt. De meeste bomen zijn in de afgelopen eeuw geplant, waaronder hoofdzakelijk Elsen langs sloten (mond. med. Ad Wagemakers, 2017), maar ook Essen, Wilgen en Populieren.

4.4 Landschapselementen

Tabel 7 Inventarisatie Landschapselementen

Deelgebied	Betreft	Beschrijving	Tijdslaag
Vlakelementen			
De Dellen, De Hoven, Den Dulver, Labbegat 1, 2 en 3,	Veengebieden	Overgangs- en trilvenen. Trilvenen (zegge als drijfmat op water of modder) met snavelzegge, holpijp, paddenrus, moeraswederik en wateraardbei	Laag 8: Recent - 20e eeuw
De Dulveren, Labbegat 1 en Labbegat 2	Blauwgrasland	Drassige hooilanden. Lokaal komen bijzondere blauwgraslandsoorten voor als Spaanse ruiter, Alpenrus en blonde zegge	Laag 8: Recent - 20e eeuw
Labbegat 1	Kalkmoerassen	Habitattype op kalkrijke bodems. Aanwezig in een mozaïek met blauwgraslandvegetaties. De bijzondere gele zegge komt voor	Laag 8: Recent - 20e eeuw
De Dullaert en Labbegat 2	Kranswierwater	Helder, voedselarm, onbeschaduwd, stilstaand tot zwak stromend, zoet tot brak water waarin bijzondere kranswieren kunnen ontwikkelen (www.ecopedia.be).	Laag 8: Recent - 20e eeuw
Den Dulver	Eendenkooi biotoop	Eendenkooi centraal gelegen in De Dulver. Rond de eendenkooi liggen moerassige gronden, restanten van trilvenen, elzenbroek en schraallanden. Dit gebied is gedeeltelijk verveend.	Laag 7: Baardwijkse overlaat - 18e- 19e eeuw
Lijnelementen			
Binnenpolder van Besoijen, De Dullaert, de Hoven, Den Dulver, de Schans, Hoge Vaart, Kruisvaart, de Kwekel, Labbegat 1, 2, 3 en 4 en Zuidewijn	Houtsingels	Houtwal/ houtsingels: gedeeltelijk aan de natuur overgelaten erfafscheidingen met o.a. es, zwarte es, lijsterbes, vogelkers, vuilboom, meidoorn, sleedoorn, grauwe wilg. Zie: IVN-de Waerdman, 2008	Laag 7: Baardwijkse overlaat -18e- 19e eeuw Laag 8: Recent - 20e eeuw
Binnenpolder van Besoijen, Labbegat 1, 3 en 4 Landzicht	Turfvaart: Sprangse Sloot	Oude afwateringssloot, later turfvaart geworden die tussen de Sprangse Haven en de Maas liep, dateert uit 1313.	Laag 3: Turfwinning - 14e- 15e eeuw

De Binnen Bijster	Turfvaart: Vrouwkensvaart	Turfvaart die via Vrouwkensvaartse haven naar de Maas liep.	Laag 3: Turfwinning - 14e-15e eeuw
De Dullaert	Turfvaart: Nieuwe Vaart	Oude Capelle vaart die deel uitmaakte van de haven van Capelle.	Laag 3: Turfwinning - 14e-15e eeuw
Den Dulver	Turfvaart: Willem van Gent Vaart en Vrouwkensvaart	Turfvaart: de verdwenen Willem van Gent Vaart en de Vrouwkensvaart.	Laag 3: Turfwinning - 14e-15e eeuw
Den Dulver, Kwekel en De Dullaert	Oude Watergang	Natuurlijke waterloop van De Dullaert naar Den Dulver	Laag 3: Turfwinning - 14e-15e eeuw
Hoge Vaart en Zuidewijn	Turfvaart: Hoge vaart	Oude turfvaart die deel uitmaakte van de haven van Labbegat.	Laag 3: Turfwinning - 14e-15e eeuw
Kwekel	Turfvaart: Nieuwe Vaart en de verdwenen Willem van Gent Vaart	Voormalige turfvaart	Laag 3: Turfwinning - 14e-15e eeuw
Kwekel, Tolstraat Noord	Kwekelsloot	Oude veenstroom en latere afwateringssloot die vroeger doorliep in Tolstraat Noord.	Laag 1: Landschap en bewoning - ca. 1000 na Chr. Laag 8: Recent - 20e eeuw
Labbegat 1, Hoge Vaart, De Hoven, Kruisvaart, De Dullaert, De Schans, Kwekel, Tolweg Noord, Den Dulver, de Binnen Bijster	Zuider Afwateringskanaal (ZAK)	Kunstmatige watergang waarmee het Maas water tijdens de aanleg van de Bergsche Maas afgevoerd kon worden	Laag 8: Recent - 20e eeuw
Labbegat 1 en 4, Landzicht	Oude achterkade naar voormalig huis van Zuidewijn	Achterkade van Besoijen via Schaarlo naar Raamsdonk. Nu deel van de Winterdijk.	Laag 2: Schuivende bewoning eind 11e - eind 13e eeuw
Labbegat 4	De Loint	Afwateringssloot, oud veenstroompje	Laag 1: Landschap en bewoning - ca. 1000 na Chr. Laag 8: Recent - 20e eeuw
Zuidewijn	Twee achterkaden	Achterkade van Zuydewijn richting noordwest en achterkade van Sprang naar Waspik.	Laag 2: Schuivende bewoning - eind 11e - eind 13e eeuw
Puntelementen			
De Dullaert, Hoge Vaart, Labbegat 1, Labbegat 2, Labbegat 3, Zuidewijn	Solitaire bomen	Markante bomen, met name wilgen	Laag 8: Recent - 20e eeuw
De Dullaert	Hakhoutbosjes	Elzenstobben	Laag 8: Recent - 20e eeuw

5 INVENTARISATIE CULTUURHISTORIE

5.1 Inleiding

Voor het aspect cultuurhistorie zijn de relevante identiteitsbepalende cultuurhistorische patronen en elementen beschreven. Het gaat om de sporen die de mens heeft nagelaten in het landschap, in samenhang met de oorspronkelijke vorm van het landschap. Hierbij wordt onderscheid gemaakt tussen historische geografie en historische (steden)bouwkunde. De cultuurhistorische elementen zijn weergegeven op Cultuurhistorische kenmerkenkaart Westelijke Langstraat in bijlage 5.

5.2 Historische geografie

Historische geografie omvat cultuurhistorische punten, lijnen en vlakken, zoals cultuurhistorische landschappen, historische wegen, sloten, erven, beplantingen etc. als ook historische zichtlijnen en historische wegen-, verkavelings- en beplantingspatronen etc.

Sommige gebieden hebben vanwege zeldzaamheid en/of gaafheid een extra beschermde status. Vanuit de CHW2010 (provincie Noord-Brabant) zijn cultuurhistorische landschappen benoemd. Binnen deze landschappen zijn cultuurhistorische vlakken aangegeven, die door de provincie gecodeerd zijn en uitgebreid beschreven en opgenomen in de Verordening Ruimte. Hierdoor hebben de cultuurhistorische vlakken een wettelijke status gekregen. In beginsel mogen de specifieke waarden en kenmerken van deze cultuurhistorische vlakken, zoals beschreven in de CHW2010, niet aangetast worden. Delen die buiten de cultuurhistorische landschappen vallen, worden geïnventariseerd aan de hand van de Cultuurhistorische Waardenkaart 2006, de veldinventarisatie en historisch kaartmateriaal.

CHW 2010: Cultuurhistorisch landschap

De gehele Langstraat is op de Cultuurhistorische Waardenkaart 2010 aangeduid als cultuurhistorisch landschap van provinciaal belang. Binnen dit landschap zijn in de Westelijke Langstraat cultuurhistorische vlakken aangeduid die zijn opgenomen in de Verordening Ruimte en daardoor een wettelijk beschermde status kennen:

- De Binnenpolder van Sprang en Labbeget
- De Binnenpolder van Capelle-oostelijk deel
- De Binnenpolder van Capelle-westelijk deel
- De Dellen

CHW 2010: Cultuurhistorisch vlak - Binnenpolder van Sprang en Labbeget (LN02)

De Binnenpolder van Sprang en Labbeget is een gebied waar het veenontginningslandschap van de Langstraat gaaf bewaard is gebleven en waarin zich tal van waterstaatkundige elementen bevinden die de geschiedenis van het gebied illustreren. Waardevolle kenmerken omvatten:

- De samenhang tussen de percelering, de Winterdijk en het bebouwingslint van Sprang
- De relatie tussen de Sprangse Sloot en de Meerdijk
- De Winterdijk
- De Wielen bij de Winterdijk
- De Zuidewijn
- De Sprangse Sloot
- De Restanten van de Meerdijk
- De Restanten van het Halvezolenlijntje
- De Smalle strookvormige percelering
- De Elzen- en wilgensingels
- De Het bewoningslint met historische boerderijen in Sprang

CHW 2010: Cultuurhistorisch vlak - Binnenpolder van Capelle - oostelijk deel (LN03)

Het oostelijk deel van de Binnenpolder van Capelle is een relatief gaaf veenontginningslandschap (slagenlandschap) waarin sporen van de oorspronkelijke ontginning, secundaire ontginningen en turfwinning bewaard zijn gebleven. Waardevolle kenmerken omvatten:

- De relatie tussen de Winterdijken de percelering ten zuiden ervan;
- Het verband van de Kruisvaart en Capelse Vaart met de turfwinning in De Dullaert;
- De samenhang van de percelering met de beide zijdwenden en het bebouwingslint van Vrijhoeve;
- De Zuidewijn;
- De Nieuwe Vaartsche Straat;
- De Kruisvaart;
- Het Zuiderafwateringskanaal aangelegd in de jaren dertig en gebruikt voor zowel waterafvoer en via de Sprangse sloot ook voor wateraanvoer;
- Het tracé van het Halvezolenlijntje;
- De Winterdijk;
- De strookvormige percelering;
- De elzen- en wilgensingels.

CHW 2010: Cultuurhistorisch vlak - Binnenpolder van Capelle - westelijk deel (LN04)

Het westelijk deel van de Binnenpolder van Capelle is een gedeeltelijk in de middeleeuwen ontgonnen gebied. Het centrale deel (De Dulver) bestaat uit een eendenkooi met broekbossen. Waardevolle kenmerken omvatten:

- De samenhang tussen het drassige karakter met de eendenkooi, de smalle strookvormige natte graslanden en de veenrelicten;
- Het tracé van het Halvezolenlijntje;
- Het Zuiderafwateringskanaal;
- De eendenkooi;
- Het broekbos;
- Het trilveen;
- De Waspikse Dijk.

Historische bomen en struiken in het moderne landschap

De Langstraat behoort tot de TOP-tien gebieden in Nederland op het gebied van oude (cultuur)landschappen in Noord-Brabant. Het gebied bevat een deel van de nog maar 3% in heel Nederland resterende historische landschapselementen, bomen en struiken van vóór 1850 (Maes *et. al.*, 1996). In de Westelijke Langstraat komen nog autochtone boom- en struiksoorten voor van houtige gewassen die zich na de laatste IJstijd hier spontaan hebben gevestigd. Deze vegetatie is binnen Nederland zeldzaam en wordt daarom cultuurhistorisch waardevol beschouwd. Autochtone bomen die in Labbegat 1, 2, 3 en 4 nog worden aangetroffen zijn onder andere: Zwarte els, Eenstijlige meidoorn, Sporkehout of Vuilboom, Grauwe wilg, Amandel wilg en Gelderse roos. Ook in Den Dulver bevinden zich in de houtwallen en in het broekbos in de Binnen Bijster nog autochtone soorten zoals Zwarte elzenstoven, Sporkehout, Wilde kamperfoelie, Wilde lijsterbes, Grauwe wilg, Kraag wilg, Zwarte bes en Gelderse roos (Maes, *et. al.*, 1996). Deze historische landschapselementen bieden naast inzicht in de historische vegetatie en het landschap ook inzicht in de activiteiten van mensen in het landschap zoals historische beheer van het plantmateriaal: hakhoutbosjes, hekken en knotbomen. Daarnaast geeft het ook inzicht het materiaal dat de mensen in dit gebied voor handen hadden. Iedere boom en struik heeft zijn eigen kwaliteit en gebruikswaarde als geriefhout voor bijvoorbeeld manden en vlechtwerk, voedsel, brandhout, veevoer en looistoffen (mond. med. Bert Maes, 2017).

Figuur 32. Oorspronkelijke en bijzondere percelen ten zuiden van de Kruisvaart in deelgebied De Dullaert (Arcadis).

Figuur 33. Oude elzenstobben, relictten van hakhoutbosjes in een sloot talud ten zuiden van de Kruisvaart (Arcadis).

Tabel 8 Inventarisatie historische geografie

Deelgebied	Betreft	Beschrijving	Tijdslaag
Vlakelementen			
Den Dulver	CHW 465 Historisch groen, (Bos, broekbos, eendenkooi, hakhout)	Een eendenkooi met een fraaie beplanting van merendeels voormalig hakhout met zwarte els, schietwilg, populier, es, ruwe berk, zoete kers, grauwe wilg, zomereik en wilde kamperfoelie. Het gebied is een broedplaats van de havik. De begroeiing dateert deels van voor 1850, deels ook jonger	Laag 7: Baardwijkse overlaat -18e- 19e eeuw Laag 8: Recent - 20e eeuw
Den Dulver, De Dullaert, Zuidewijn, Labbegat 3, Labbegat 1	Grilliger/ chaotische perceelstructuur	Goed geconserveerde oorspronkelijke percelingstructuur die afwijkt van de noord-zuid oriëntatie	Laag 3: Turfwinning - 14e- 15e eeuw t/m Laag 6: Herstel - 16e- 18e eeuw
Kruisvaart	CHW G467 Historisch groen (laanbeplanting)	Een laan met een beplanting van populier, hazelaar, es, zwarte els en schietwilg, daterend uit 1900-1940	Laag 8: Recent - 20e eeuw
Tolweg Noord	CHW G466 Historisch groen (houtwal, perceelrand-begroeiing)	Relicten van perceelrandbegroeiing van zwarte els, es, meidoorn, zwarte bes, populier en schietwilg, daterend van omstreeks 1850, deels jonger	Laag 7: Baardwijkse overlaat -18e- 19e eeuw Laag 8: Recent - 20e eeuw
Labbegat 1,2,3 en 4, Hoge Vaart, Zuidewijn, de Schans, Binnen polder van Besoijen en Tolstraat Noord	Slagenlandschap	Een omvangrijk en opvallend goed bewaard gebleven gedeelte van het oude slagenlandschap. Restant van veenontginning activiteiten uit de Middeleeuwen. De houtwallen en perceelranden zijn vooral begroeid met zwarte els, schietwilg, populier, meidoorn, wilde kamperfoelie, sporkehout, grauwe wilg, ruwe berk, es, zomereik, wilde lijsterbes, hulst en zwarte linde. De begroeiing dateert voornamelijk uit de periode 1850-1880	Laag 2: verschuivende bewoning 11e- 13e eeuw, Laag 3: Turfwinning - 14e- 15e eeuw Laag 6: Herstel - 16e-18e eeuw Laag 7: Baardwijkse overlaat 18e- 19e eeuw Laag 8: Recent - 20e eeuw
De Dellen en De Hoven	Slagenlandschap zonder houtsingels	Gedeelte van het slagenlandschap zonder elzensingels. Perceelranden bestaan uit sloten waarlangs vegetatie ontbreekt. Kenmerkend is de openheid en weidsheid van het landschap, t.o.v. het	Laag 2: verschuivende bewoning - 11e- 13e eeuw, Laag 3: Turfwinning - 14e- 15e eeuw Laag 6: Herstel - 16e-18e eeuw Laag 7: Baardwijkse overlaat 18e- 19e eeuw

		slagenlandschap in andere deelgebieden.	Laag 8: Recent - 20 ^e eeuw
De Dulver, de Dullaert, Kruisvaart en de Kwekel	Ontginningslandschap	Historische landbouw verkavelingspatroon.	Laag 3: Turfwinning - 14e- 15e eeuw Laag 8: Recent - 20e eeuw
Labbegat 1, Hoge Vaart, Zuidwende	Zuidwende of zijdwende	Brede noord-zuid georiënteerde onontgonnen strook veen die bij een grote hoeveelheid ontginningspercelen het water tegen moest houden	Laag 3: Turfwinning - 14e- 15e eeuw
De Dellen, De Hoven, Labbegat 1 en Hoge Vaart	Knooppunt Labbegatse Haven	De structuur van het knooppunt Labbegatse Haven bestaat uit: De oorspronkelijke afwateringssloot langs de brede zijdwende Zuidewijn, die ligt tussen deze afwateringssloot en een sloot die dateert uit de ontginningsfase van het gebied en werd later werd uitgediept tot turfvaart: de Hoge Vaart. De na de St.- Elisabethsvloed van 1421 rond 1450 aangelegde Winterdijk waardoor een harde waterstaatkundige lijn door het gebied werd getrokken. Pal achter de Winterdijk ligt een wiel die in 1850 al aanwezig was. Het ZAK dat in 1900 werd aangelegd om de door de aanleg van de Bergsche Maas verstoorde waterhuishouding te herstellen. Waterstaatkundig kunstwerk om de afwatering van de ten noorden en ten zuiden van het ZAK gelegen landen te kunnen reguleren, rond 1990 verder aangepast. Waterstaatkundig kunstwerk om de afwatering van de ten noorden en ten zuiden van het ZAK gelegen landen te kunnen reguleren, rond 1990 verder aangepast; De verkaveling ten zuiden van de Winterdijk dateert weliswaar in aanleg van vóór 1500, maar is na 1850 aanzienlijk aangepast. De brede zijdwende Zuidewijn heeft ten zuiden van het ZAK nog de specifieke kleinschalige dwarsgerichte verkaveling, maar is deze tussen de Winterdijk en het kanaal al vóór 1850, mogelijk door turfwinning, kwijtgeraakt;	Laag 3: Turfwinning - 14e- 15e eeuw tot en met Laag 8: recent - 20e eeuw

De verkaveling ten noorden van de Winterdijk en ten oosten van de Labbegatse Haven dateert grotendeels van vóór 1421. In het toen ontstane estuarium zijn hier niet alleen oudere verkavelingsresten bewaard gebleven, maar ook een van de middeleeuwse secundaire achterkaden die teruggaat tot de oorspronkelijke ontginningsstructuur (Strootman et. al., 2003).

Landzicht, Labbegat 1,3 en 4 Knooppunt Sprangse Sloot

De structuur van het knooppunt Sprangse Sloot bestaat uit:
De oorspronkelijke afwateringssloot langs de zijkade tussen de oorspronkelijke veenontginningsblokken Besoijen en Zuiderveen-Capelle, die later tot turfvaart werd uitgediept, maar die mogelijk al bij de aanleg van de Sprangse Sloot en als gevolg van de turfwinning niet meer helemaal tot de Zuid-Hollandse dijk doorliep. De Sprangse Sloot is in ieder geval in 1325, maar mogelijk al eerder, aangelegd. Bij de bouw van de kort vóór 1475 daterende toren van de monumentale kerk van Sprang zou de Sprangse Sloot, die zuidwaarts doorliep tot de in 1396 aangelegde Loonsche Vaart van 's-Gravenmoer naar Den Bosch, een rol hebben gespeeld bij het aanvoeren van het bouw materiaal. Het laatste deel van de Sprangse Sloot tot aan de Winterdijk is niet meer in de verkaveling afleesbaar. De watering liep oorspronkelijk door in noordwestelijke richting om (mogelijk) aan te haken bij de in 1421 ten ondergegane secundaire ontginningsas net ten noorden van de Winterdijk. Later is er een kortsluiting gemaakt naar de zuid-noord lopende turfvaart die vroeger Sprang werd genoemd. De na de St.-Elisabethsvloed van 1421 rond 1450 aangelegde Winterdijk, waardoor een harde waterstaatkundige lijn door het gebied werd

Laag 3: Turfwinning - 14e-15e eeuw tot en met Laag 8: recent - 20e eeuw

getrokken. Twee zogenaamde vingerlingen die buitenom twee oude dijkdoorbraken (wielen) zijn gelegd. De aangetapte Sprangse Sloot is na de aanleg van de Bergsche Maas rond 1900 door een sluis door de Winterdijk getrokken; Deze sluis kon in geval van hoog opgestuwd water in het estuarium met behulp van schutbalken worden dichtgezet. De verkaveling ten zuiden van de Winterdijk dateert in aanleg van vóór 1500, hoewel moeilijk is na te gaan in hoeverre de oorspronkelijke structuur door turfwinning is aangetast. Aannemelijk is dat wel dat de verkaveling ten noorden van de Winterdijk dateert van nadat door opslibbing delen van het na 1421 ontstane estuarium weer in gebruik konden worden genomen. Het meest westelijk deel echter bevat nog sporen van de oude, slechts deels overstroomde verkaveling. Dit kleinschalige verkavelde complex is in het noorden scherp begrensd door het restant van de oorspronkelijke secundaire achterkade van de middeleeuwse agrarische veenontginning Strootman *et. al.*, 2003).

Lijnelementen			
Binnen polder van Besoijen, De Dullaert, Kwekel, Labbegat 1, Labbegat 2, Labbegat 3, Labbegat 4	Historische houtsingels	Oude elementen in houtwal	Laag 7: Baardwijkse overlaat - 18e- 19e eeuw
Landzicht	Vingerling	Restant van de oude Winterdijk die om twee wielen heen is hersteld.	Laag 5: Estuarium - 15 ^e eeuw
De Dellen, De Hoven, Hoge Vaart, Labbegat 1, Labbegat 2, Labbegat 3, Labbegat 4, Landzicht, Tolweg Noord	Winterdijk	Dijk aangelegd rond 1450 ter bescherming tegen het Maaswater uit het noorden	Laag 5: Estuarium - 15 ^e eeuw
Binnen polder van Besoijen, Labbegat 3, Labbegat 4	Meerdijk	Achterkade van de Grote waard	Laag 3: Turfwinning - 14e- 15e eeuw
Labbegat 1 en Labbegat 2	Diefdijk	Oude noord-zuid georiënteerde veendijk	Laag 3: Turfwinning - 14e- 15e eeuw

Labbegat 1	Wetering	Afwatering achter de oude achterkade naar het oude Zuidewijn. De wetering diende ervoor dat het water uit het zuiden niet in de ontginningkavels kon stromen.	Laag 2: Schuivende bewoning eind 11e- eind 13e eeuw Laag 3: Turfwinning - 14e-15e eeuw
Binnen polder van Besoijen, Labbegat 1, Labbegat 3, Labbegat 4, Landzicht	Turfvaart: Sprangse Sloot	Voormalige turfvaart van Sprang naar de Maas dateert uit 1313.	Laag 3: Turfwinning - 14e-15e eeuw
De binnen Bijster, Den Dulver	Turfvaart: Vrouwkensvaart	Voormalige turfvaart van Vrouwkensvaart naar de Maas	Laag 3: Turfwinning - 14e-15e eeuw
De Dullaert, Den Dulver, de Kwekel, Tolweg Noord en de schans	Turfvaart: Nieuwe Vaart	Voormalige Capelle Vaart die via de Capelse haven naar de Maas liep	Laag 3: Turfwinning - 14e-15e eeuw
De Hoven, hoge Vaart, Zuidewijn	Turfvaart: Hoge vaart	Voormalige Turfvaart van Vrijhoeve naar de Maas via Labbegat	Laag 3: Turfwinning - 14e-15e eeuw
Kwekel, Den Dulver	Turfvaart: Willem van Gent Vaart	Voormalige turfvaart	Laag 3: Turfwinning - 14e-15e eeuw
Kwekel, Tolstraat Noord	Kwekelsloot	Oude veenstroom en later afwateringssloot die vroeger doorliep in Tolstraat Noord.	Laag 1: Bewoning en landschap ca. 1000 en laag 8: recent - 20e eeuw
Den Dulver, Kwekel en De Dullaert	Oude Watergang	Natuurlijke waterloop van De Dullaert naar Den Dulver	Laag 3: Turfwinning - 14e-15e eeuw
Labbegat 1, Hoge Vaart, De Hoven, Kruisvaart, De Dullaert, De Schans, Kwekel, Tolweg Noord, Den Dulver, de Binnen Bijster	Zuider Afwateringskanaal (ZAK)	Kunstmatige watergang waarmee het Maas water tijdens de aanleg van de Bergsche Maas afgevoerd kon worden	Laag 8: Recent - 20e eeuw
Kruisvaart, Zuidewijn	Oude achterkade	Achterkade van Zuidewijn richting het noordwesten	Laag 3: Turfwinning - 14e-15e eeuw
Labbegat 1	Oude achterkade	Achterkade van Besoijen naar het oude huis van Zuidewijn	Laag 2: Schuivende bewoning eind 11e- eind 13e eeuw
De Dullaert, Den Dulver, Kwekel, Kruisvaart, Zuidewijn	Oude achterkade (kruisvaart)	Achterkade tussen Sprang en Waspik	Laag 3: Turfwinning - 14e-15e eeuw
De Binnen Bijster	Stichtingsweg	Toegangsweg in de Binnen Bijster	Laag 3: Turfwinning - 14e-15e eeuw
Den Dulver	Oud zandpad langs Vrouwkensvaart	Oud pad langs de Vrouwkensvaart	Laag 3: Turfwinning - 14e-15e eeuw
De Binnen Bijster, Den Dulver en de Dullaert	Oud zandpad	Oud pad tussen Waspik en de Hoge Vaart	Laag 3: Turfwinning - 14e-15e eeuw
De Dullaert	Oud zand/kerkpad	Pad van Vrijhoeve naar de Dullaert waarschijnlijk ontstaan tijdens	Laag 7: Baardwijkse overlaat - 18e- 19e eeuw

ontginningsactiviteiten in de
 Dullaert

Binnenpolder van Besoijen, de Binnen Bijster, De Dullaert, Den Dulver, Labbegat 2, Zuidewijn	Halve Zolenlijn	Voormalig treinspoor tussen Lage Zwaluwe via Waalwijk naar Den Bosch, aangelegd tussen 1886-1890. Het spoortraject kreeg de benaming 'Halve Zolenlijn', vanwege die vele stops en als verwijzing naar de lokale schoenenindustrie. In de loop van de jaren '30 stopt het vervoer en vanaf 1937 is het spoor gesloopt.	Laag 7: Baardwijkse overlaat - 18e- 19e eeuw
---	-----------------	--	---

Puntelementen			
Den Dulver	Eendenkooi en kooikerhuisje	19e eeuwse eendenkooi met vier vangarmen	Laag 7: Baardwijkse overlaat - 18e- 19e eeuw
De Dullaert	Zandwinput	Voormalige zandwinningslocaties. Deze zijn in de 20 ^e eeuw gegraven en weer gedempt	Laag 8: Recent - 20e eeuw
De Hoven, Labbegat 4, Zuidewijn	Wiel	Vier wielen die nog in het gebied aanwezig zijn.	Laag 6: Herstel - 16e- 18e eeuw
Landzicht	Wiel	Beide wielen zijn verdwenen, de restanten zijn nog in de loop van de dijk te zien	Laag 6: Herstel - 16e- 18e eeuw

Figuur 34. De Oude Watergang achter De Dullaert (Arcadis).

Figuur 35. De Hoge Vaart met het laat 19e eeuwse sluiscomplex op de kruising met het Zuider Afwateringskanaal (Arcadis).

Figuur 36. De Meerdijk met aan de rechterkant het restant van de Sprangse sloot gemarkeerd middels de rietkraag (Arcadis).

Figuur 37. De Winterdijk bij deelgebied Landzicht (Arcadis).

Figuur 38. Het Halvezolenlijntje tussen Besoijen en Capelle in 1987 (www.salha.nl).

5.3 Historische (steden)bouwkunde

De historische stedenbouwkunde bestaat uit beschermde stads- en dorpsgezichten, Rijksmonumenten, gemeentelijke monumenten en waardevolle bouwkundige objecten (molens, boerderijen, sluizen, etc.) en ensembles (erven, dorpen, linten, landgoederen, etc.). Historisch stedenbouwkundige elementen zijn van grote waarde voor het gebied, omdat ze een belangrijke rol spelen in de zichtbaarheid van de ontwikkelingsgeschiedenis van het landschap. Bij deze inventarisatie is gebruik gemaakt van het Rijksmonumentenregister (monumentenregister.cultureelerfgoed.nl) en de monumentencatalogus van de gemeente Waalwijk. Voor de beoordeling van kenmerkende bouwwerken in het gebied, is gekeken naar de *inventarisatie en waardstelling cultuurhistorische objecten eigendom van het waterschap Brabantse Delta* (Coertjes *et. al.*, 2006) en elementen die op de topografische kaart van 1900 al aangegeven stonden. Deze geïnventariseerde monumenten en bouwwerken zijn in onderstaande tabel uitgewerkt en maken deel uit van de cultuurhistorische kenmerkenkaart van de Westelijke Langstraat.

Alle geïnventariseerde Rijksmonumenten, gemeentelijke monumenten en historische bouwwerken vallen binnen tijdslaag 7 (18e en 19e eeuw) en tijdslaag 8 (recent).

De beschrijving van de Rijksmonumenten komt van de website van de Rijksdienst voor het cultureel erfgoed (www.cultureelerfgoed.nl). De beschrijving van de gemeentelijke monumenten binnen het plangebied en onderzoeksgebied komt van de website van het streekarchief (www.salha.nl) en is opgenomen in bijlage 3.

Tabel 9 Inventarisatie historische (steden)bouwkunde

Deelgebied	Nummer	Betreft	Beschrijving
Rijksmonumenten			
De Dullaert	521875	Sluisbrug aan de Wendelnesseweg 74	<p>Dubbele sluisbrug over het ZAK, ca 1900, bij de aanleg hiervan (1887- 1990) opgetrokken in ambachtelijk traditionele vormen. Hierin verwerkt zijn tevens een duiker voor de onderdoor geleiding van de van de Capelse haven afkomstige vaart en twee vergaarbekkens met uitwateringsopeningen met schotdeuren. Bij de sluisbrug horen tevens een klein bruggedeelte over een zuidelijk gelegen parallelvaart van het ZAK, die hierin kan worden afgewaterd, een bijzonder ijzeren hekwerk en een enkele ijzeren draaiwielen aan zowel de Schoolstraat als de Wendelnesseweg-Oost zijn via stangen de schotdeuren handmatig te bedienen.</p> <p>Omschrijving: De dubbele sluisbrug is gelegen op de kruising van het ZAK met de Wendelnesseweg-Oost en de Schoolstraat. De afwatering van de voormalige Capelse haven is via een duiker onder het kanaal geleid. Het bruggedeelte bestaat uit een later aangebrachte betonnen afdekplaat met een geasfalteerd wegdek. De sluisbrug is opgebouwd met machinale baksteen, gemetseld in kruisverband en verstevigd met hardstenen afdekplaten en waterkozijnen met slagstijlen en een bovenaanslag. Naast het noordelijke waterkozijn zijn twee peilstokken aangebracht. Achter elk van de waterkozijnen is een met planken overdekt vergaarbekken aangebracht dat is afgesloten met een houten schot. Dit kan bediend worden door een ijzeren stang met draaiwiel. Slechts het zuidelijke bedieningsmechanisme is nog intact. Op de sluisbrug staat aan beide zijden een groot ijzeren hekwerk van circa 1 meter hoogte dat bestaat uit gewalste ijzeren staven die geklonken en met bouten zijn vastgezet. In het hekwerk is een X-vormig windverband aangebracht. Op elke hoek van de sluisbrug heeft het hekwerk een kwartronde insnoering. Aan de Schoolstraat en aan de Wendelnesseweg-Oost bevinden zich tevens twee ijzeren draaiwielen voor de afwatering van een parallel lopende sloot, Het</p>

Deelgebied	Nummer	Betreft	Beschrijving
De Schans	34127	Kerk aan de Hoofdstraat 25	<p>oorspronkelijke pompmechanisme dat zich aan de noordkant bevond, is vervangen. (Bron: Coertjes <i>et. al.</i>, 2006).</p> <p>Ned. Herv. Kerk. Zaalkerk op langwerpig achtkante plattegrond, door pilasters versterkt en met een traptoren aan de zuidzijde en een houten torentje midden op het afgeknotte dak. Blijkens een jaartal op een raamdorpel uit 1750. Tegen de zuidgevel een consistoriekamer uit 1859. Houteningangspoort met gebogen fronton. Het inwendige door zes zuilen verdeeld in een rechthoek met koofzoldering en een omgang met omlopend stucgewelf. Blijkens een steen in 1859 gestukadoord. Preekstoel en twee herenbanken in Lodewijk XV-stijl uit omstreeks 1770, voorlezersbank en koperen lezenaar uit ongeveer dezelfde tijd. Empire kas uit 1823. Zerk met gebeeldhouwd wapen uit 1695. Smeedijzeren toegangshek. Orgel met Hoofdwerk en Onderpositief, in 1823 gemaakt door B.P. van Hirtum. In 1984 gerestaureerd en uitgebreid met een vrij Pedaal dat buiten de bescherming valt. (Bron: RCE)</p>
De Schans	521868	Herenhuis met koetshuis	<p>Gaaf bewaard HERENHUIS met KOETSHUIS, in het jaar 1866 opgetrokken in traditionele vormen. Onderkelderd tweelaags herenhuis van vijf traveeën met koetshuis aan rechterzijde. Het pand heeft een rechthoekige grondslag en is op een hardstenen sokkel en met een hardstenen plint opgetrokken. De gevels zijn van machinale baksteen, gemetseld in kruisverband. Het schilddak is gedekt met overwegend zwarte Hollandse pannen en heeft op elke hoek een gemetselde schoorsteen. Op de begane grond heeft het pand smeedijzeren hoekhekjes met spiralen en rozetten. De symmetrisch geplaatste vensters hebben ronde schouders en zijn voorzien van zesruits schuiframen. De vensters hebben verder een geprofileerde omlijsting en hardstenen onderdorpels. Vleugel deur met kuifversiering; gietijzeren levensboom in het bovenlicht. Kroonlijst op bewerkte voluutvormige consoles. In de zijgevels zijn de ijzeren steekankers van de verdiepingsbalklaag aangebracht. Aan de achterzijde is in 1996 een serre aangebracht; deze valt buiten de van rijkswege geldende bescherming. Inwendig is in het pand nog zeer veel van de oude indeling en ornamentiek bewaard gebleven. Het woongedeelte wordt in tweeën gedeeld door de brede centrale gang die over de diepte van de hele woning loopt. Links bevinden zich twee kamers ensuite met fraaie marmeren schouwen en sierlijk bewerkte stucplafonds. In de achterkamer is een waarschijnlijk laatnegentiende-eeuwse stalen kluis met dubbele deur ingemetseld. Deze is indertijd vervaardigd door de fabrieken R. Timmermans te 's-Hertogenbosch. In de keuken is met name de stookplaats met rookhok nog bijzonder. Het éénlaags koetshuis is, iets terug liggend, tegen de rechterzijde van het woonhuis gelegen en daar intern ook mee verbonden. Het heeft gemetselde gevels en een schilddak met Hollandse pannen. Opvallend grote inrijpoort met bovenlicht en ronde schouders. Stucwerk omlijsting met kuifversiering met</p>

Deelgebied	Nummer	Betreft	Beschrijving
			<p>jaartal 1866 daarop geschilderd. Het koetshuis bezit intern nog de vergaarbak voor drinkwater en een koperen kookketel. Het woonhuis is van algemeen belang. Het woonhuis is van cultuurhistorisch belang als bijzondere uitdrukking van de sociaaleconomische en typologische ontwikkeling van de huisvesting en inrichting van de gegoede burgerij in de tweede helft van de negentiende eeuw. Het woonhuis is van algemeen architectuurhistorisch belang vanwege de bijzondere ornamentiek. Het object is van algemeen belang vanwege de architectonische gaafheid van ex- en interieur. Het object is van algemeen belang vanwege de bouwtechnische zeldzaamheid van het geheel. (Bron: RCE).</p>
Hogevaart	521823	Villa aan de Hogevaart 82	<p>De VILLA WELGELEGEN werd in 1905 gebouwd voor H. Oerlemans en C.H. Quirijns. Het pand heeft zowel kenmerken van chaletstijl als jugendstil. Het vrijwel rechthoekige onderkelderde tweelaagse gebouw heeft een samengesteld dak met rode tuile-du-nordpannen. De gevels zijn opgetrokken uit machinale baksteen, grotendeels voorzien van een witte pleisterlaag. De baksteen is zichtbaar gelaten in de plint, als speklagen en als rollaag of strek boven de vensters. De vensterdorpels zijn van hardsteen. De voorgevel bestaat uit een risaliet met topgevel en zadeldak. Op de begane grond bevindt zich een zesdelig samengesteld kozijn met kleine roedenverdeling in de bovenlichten, geplaatst onder een segmentboog. Dit raam heeft evenals het etageraam bijpassende getoogde luiken. Het raam op de verdieping bestaat uit twee gekoppelde schuifvensters met kleine roeden in de bovenlichten. Boven dit raam is de naam; "Welgelegen" aangebracht. In de topgevel een schuifvenster met halve luiken. Onder het dak met breed overstek is een gedeeltelijke houten betimmering. Rechts van de risaliet is een éénlaagse serre onder plat dak. De bovenlichten zijn voorzien van glas-in-lood. De daklijst bestaat uit een reeks van kleine gezaagde plankjes. Links van de risaliet een éénlaagse aanbouw onder schilddak. Hierin een schuifvensters met twaalfruits bovenlicht en luiken. Om de hoek, de linkerzijgevel, bevindt zich de hoofdingang. Dit is een paneeldeur met kussens en snijwerk, onder een terugspringend gedeelte van het dak. Voorts bevinden zich hier nog een andere paneeldeur en diverse schuifvensters met kleine roeden in de bovenlichten. De rechterzijgevel laat in de serre een aparte entree zien, op de etage er boven een schuifvenster. Hiernaast een samengesteld vooruitspringend geveldeel, weer met uitkragend overstek bij de topgevel met zadeldak. Zowel in het voorste gedeelte als in de afgeschuinde hoeken bevinden zich schuifvensters met sierroeden-verdeling. Het zolderraam in de topgevel is voorzien van halve luiken. In de tuin staan twee grote kastanjabomen. De villa is van algemeen belang. Het pand is van cultuurhistorisch belang als voorbeeld van de sociaaleconomische en typologische ontwikkeling waarbij in de onmiddellijke nabijheid van het eigen bedrijf een directievilla wordt geplaatst.</p>

Deelgebied	Nummer	Betreft	Beschrijving
			<p>Architectuurhistorisch is het belangrijk vanwege de kwaliteit van de toegepaste stijlelementen. De villa heeft ensemblewaarde vanwege de situering, verbonden met de ontwikkeling van het dorp en vanwege de hoogwaardige kwaliteit van de bebouwing en de historisch-ruimtelijke relatie met wegen en wateren. Het huis is belangrijk vanwege de gaafheid. (Bron: RCE)</p>
Hogevaart	521874	Sluisbrug bij Hogevaart en Zuider Afwateringskanaal	<p>SLUISBRUG over het ZAK (ca. 1900) bij de aanleg hiervan (1887-1900) opgetrokken in ambachtelijk-traditionele vormen. Hierin verwerkt zijn tevens een duiker voor de onderdoorgeleiding van de Hoge Vaart en twee vergaarbekken en uitwateringsopeningen met schotdeuren. Bij de sluisbrug horen tevens een bijzonder ijzeren hekwerk en twee ijzeren draaiwielen om via stangen de schotdeuren handmatig te bedienen. Omschrijving De sluisbrug is gelegen op de kruising van het ZAK met de Hoge vaart en de daaraan parallel lopende, bij de aanleg van het ZAK, versmalde voormalige turfvaart de Hoge Vaart. De Hoge Vaart is via een duiker onder het kanaal geleid. Het bruggedeelte bestaat uit een later aangebrachte betonnen afdekplaat met een geasfalteerd wegdek. De sluisbrug is opgebouwd met machinale baksteen, gemetseld in kruisverband en verstevigd met hardstenen afdekplaten en waterkozijnen met slagstijlen en bovenaanslag. Het waterkozijn aan de noordzijde is dichtgezet, dat van de zuidzijde met een houten schotdeur functioneert nog. Achter elk van deze waterkozijnen is een met planken overdekt vergaarbekken aangebracht. Het houten schot kan bediend worden door een ijzeren stang met draaiwiel. Beide bedieningsmechanismen zijn nog intact. Op de sluisbrug staat aan beide zijden een groot ijzeren hekwerk van circa 1 meter hoogte dat bestaat uit gewalste ijzeren staven die geklonken en met bouten vastgezet zijn. In het hekwerk is een X-vormig windverband aangebracht. Op elke hoek van de sluisbrug heeft het hekwerk een kwartronde insnoering. De sluisbrug is van algemeen belang. De sluisbrug heeft cultuurhistorische waarden als zijnde een bijzondere uitdrukking van de geografische en landschappelijke ontwikkeling van de Hoge Vaart met het daaromheen gelegen gebied in relatie met de kanalisatie van de Bergse Maas en de daarmee verband houdende aanleg van het ZAK. De sluisbrug is als bijzondere uitdrukking van een technische en typologische ontwikkeling van architectuurhistorisch belang. De sluisbrug heeft ensemblewaarde als essentieel onderdeel van het vaarten- en kanalenstelsel dat diende voor de afwatering van de Bergse Maas en de laaggelegen polders via onder meer de Hoge Vaart en het ZAK. (Bron: RCE en Coertjes <i>et. al.</i>, 2006)</p>
Hogevaart	525782	Brug bij Hogevaart 82	<p>De BRUG is gebouwd rond 1915 in opdracht van H. Oerlemans en H. Quirijns. Het afsluitende hekwerk dat vrijwel midden op de brug staat is een nieuw ijzeren hek in neorenaissance stijl. De brug overspant de smalle Hogevaart door middel van een gemetseld</p>

Deelgebied	Nummer	Betreft	Beschrijving
Hogevaart	506247	Boerderij aan de Winterdijk 16	<p>gecementeerd tongewelf. Het wegdek is vlak. De lage balustrade bestaat aan weerskanten uit bakstenen balusters. De bovenkant is afgewerkt met een hardstenen lijst. De brug is van algemeen belang. De brug heeft ensemblewaarde vanwege de situering, verbonden met de ontwikkeling van het dorp en vanwege de hoogwaardige kwaliteit van de bebouwing en de historisch-ruimtelijke relatie met wegen en wateren. (Bron: RCE)</p> <p>DIJKBOERDERIJ bestaande uit woonhuis en schuur onder één dak van het lage type met rieten wolfdak. Aan de dijk ligt een gepotdekseld schuurtje onder zadeldak met rode Oudhollandse pannen. De boerderij ligt in de buurtschap Labbegat dat zich met een eigen haven ontwikkelde tot een industriële kern van bescheiden omvang. De boerderij dateert uit de vroege 19de eeuw. Beschrijving Het éénlaags woonhuis is opgetrokken uit handvorm baksteen met vlechtingen en gedekt door een rieten wolfdak met twee schoorstenen. In de drie raamassen brede voorgevel ligt de ingang met vernieuwde paneeldeur links en rechts twee schuifvensters met luiken en een halfvenster met luik in de zijmuur. Op zolder een vierruitsvenster. Strekken boven de vensters. Smeedijzeren sierankers in de voorgevel, staafankers in de overige muren. Op het erf is aan de linkerzijmuur een aanbouw in handvorm baksteen onder zadeldak met zwarte Oudhollandse pannen en vernieuwde ingang en vensters. In de rechterzijmuur het opkamerraam. Achter de brandmuur een aanzienlijk lager vloerniveau met een uitbouw waarachter de verbrede schuur, beide onder lagere dakvoet. In het woonhuis liggen schuifvensters met bovenlicht. Bouwnaden en de toepassing van verschillende soorten baksteen in de achter- en zijgevels duiden op wijzigingen in verschillende periodes. De linkerzijmuur van het bedrijfsgebouwtje is geheel opgetrokken uit rode machinale baksteen met kleine stalraampjes van verschillende grootte. In de achtergevel ligt onder het wolfeind een hooiluik. Verder dubbele opgeklampte inrijdeuren en twee lage houten deuren onder een gewapend betonnen latei en drie zesruits betonnen stalramen. Inwendig is het woonhuis geschikt gemaakt voor gedeelde bewoning. De hoofdopzet met opkamer en onder keldering tussen woon- en bedrijfsgebouwtje is herkenbaar. In het bedrijfsgebouwtje is een gaaf overstekend dekbalkgebint bewaard. Het terrein is van de weg gescheiden door een ijzeren sierhek met spiraalvormen, pijlpunten, blad- en pijnappelmotief. Waardering De boerderij heeft cultuurhistorische waarde als voorbeeld van een sociaaleconomische ontwikkeling van het kleinschalige bedrijf. Zij heeft architectuurhistorische waarde wegens de herkenbaarheid van de hoofdstructuur. Door haar markante ligging aan de dijk in een klein industrieel gebied draagt de boerderij, mede door haar historische zeggingskracht, bij tot de visuele gaafheid van de omgeving. (Bron: RCE)</p>

Deelgebied	Nummer	Betreft	Beschrijving
Kruisvaart	34125	Boerderij aan de Hogevaart 77	Boerderij van het Langstraatse dwarsdeeltype, met rieten wolfdak en dwarspand aan de achterzijde. (Bron: RCE).
Tolstraat Noord	506254	Dijkhuisje	<p>DIJKHUISJE, landarbeiderswoning, daterend uit 18de/19de eeuw, gelegen aan de voet van de oude hoge veendijk met nog steeds overheersend agrarische functie. Wijzigingen in 1936 en 1948. Het éénlaags woonhuis met rechthoekige plattegrond heeft een stenen voor- en gepotdekseld achterhuis onder rieten zadeldak met de nok haaks op de dijk. Het woongedeelte is opgetrokken uit handvorm baksteen in kruisverband met vlechtingen. Korte staafankers in alle muren. De voorgevel heeft twee zesruitsschuifvensters met luiken, een vierruitsraampje op de vliering en de schoorsteen op de top van de gevel. De linkerzijmuur is blind. In de rechterzijmuur ligt in het woongedeelte een vijftienruitsschuifvenster met opgeklampte luiken. De ingang met opgeklampte deur en vierruitsraampje liggen in het gepotdekselde achterhuis. De achtergevel onder wolfdak heeft een vierruitsvenster en een houten aanbouw uit 1948 met veel glas onder golfplaten dak. In de linker gepotdekselde zijmuur een schuifraampje met bovenlicht. In het rieten dak enige dakraampjes. Inwendig is de originele staat nagenoeg bewaard. In de woonkamer ligt de stookplaats die ook als kookplaats diende. Vijf balken dragen de houten zoldering. Ten gunste van de woonruimte is in 1936 de houten bedstedenwand iets teruggelegd. Hieronder ligt een ca. 50 cm diepe onder keldering, waarvan de toegang in het achterhuis ligt. Hierin liggen tevens de geut, de trap naar de vliering en een in hout afgeschoten slaapkamer uit 1936. Behoudens de drie zijmuren is alles aan en in het huis in hout uitgevoerd. Op het terrein een oude kastanje en een diepe achtertuin. Waardering Het landarbeidershuisje heeft cultuurhistorische waarde als bijzondere uitdrukking van de sociaaleconomische situatie van de arbeidersbevolking. Het is van architectuurhistorisch belang als voorbeeld in de architectuurgeschiedenis van een bijzonder type woning, waarvan het exterieur en interieur gaaf bewaard zijn gebleven. De situering aan de voet van de dijk is karakteristiek voor het aanzien van de streek. Gelet op de originele staat waarin het dijkhuisje in- en uitwendig verkeert, de schaarsheid van het type woning en het representatieve karakter wat betreft ligging en ouderdom heeft het een hoge zeldzaamheidswaarde. (Bron: RCE)</p>
Zuidewijn	529526	Kasteel Zuidewijn	Onderdeel 1: HOOFDGEBOUW (Zuidewijn). Het in oorsprong 15de-eeuwse edelmanhuis is aan het einde van de 16de eeuw, met gebruikmaking van oudere delen, herbouwd waarvan het vooruitspringende middenstuk en de haaks daarop staande zijvleugel (links) met zij-trapgevel dagtekent; bij een grote verbouwing in de 17de eeuw is de rechtervleugel met (halve) trapgevel toegevoegd. In 1763 is het huis nogmaals uitgebreid en zodanig verbouwd, dat de vensters vergroot zijn en voorzien van ramen met kleine roedenverdeling en luiken. De luiken zijn

Deelgebied	Nummer	Betreft	Beschrijving
			<p>geschilderd in de heraldische kleuren van de familie De Roy van Zuidewijn. Het uit rechthoekige bouwvolumes geel bakstenen pand bestaat uit twee bouwlagen, aan de voorzijde beëindigd door lijstgevels, en overkapt door met gesmoorde pannen gedekte schilddaken met trapgevels. De vierassige vooruitspringende voorgevel is in twee fasen opgetrokken met links het 16de-eeuwse deel en rechts het 17de-eeuwse deel waarin twee opkamervensters met luiken. Uiterst links is de entreepartij bestaande uit een toegangsdeur met bovenlicht gevat in omlijsting met kroonlijst op voluutvormige consoles uit het begin van de 19de eeuw; in het bovenlicht een rozet en bloemvormige roeden. Op de nok een houten dakruiter met klok. Aansluitend het terugliggende deel met vier vensterassen. Tussen de noordelijke zijgevel en het koetshuis staat een bakstenen MUUR onder een ezelsrug die de voorplaats afsluit; in de muur een getoogde poortje; ook vanaf de zuidelijke zijgevel loopt een bakstenen muur met tandlijst en onder een ezelsrug. Tegen de muur een MUURFONTEIN van mortel, vermoedelijk een replica uit de laat 19de/ vroeg 20ste eeuw. De achtergevel geeft een onregelmatig aanzien met verspringende bouwvolumes van verschillende hoogten met deels de oude en deels vernieuwde vensters. De tekstplaat (1872) aan de achterzijde is van Belgisch hardsteen. Tegen de zijgevel (zuid) een uitgebouwd privaat. In het INTERIEUR is onder meer van belang een 16de- en 18de-eeuwse deur; 17de-eeuwse kariatide aan trapleuning; schoorsteen in Lodewijk XVI-stijl; oude balkenzolderingen. Waardering HOOFDGEBOUW (Zuidewijn) van algemeen belang: - vanwege de ouderdom; - als voorbeeld van een 16de-eeuwse edelmanshuis; - vanwege de gaafheid van het ex- en interieur; - vanwege de gave en onaangetaste ligging in het (lineaire) ontginningslandschap; - vanwege de functioneel-ruimtelijke relatie met de andere onderdelen van de buitenplaats. (Bron: RCE).</p>
Zuidewijn	529527	Historische tuin en parkaanleg	<p>Onderdeel 2: HISTORISCHE TUIN- EN PARKAANLEG behorend bij de buitenplaats Zuidewijn. De kleinschalige aanleg rondom het huis Zuidewijn is sober en functioneel van karakter en bestaat in hoofdlijnen uit een moestuin annex boomgaard en eikenbosje bij het huis gelegen binnen een structuur van rechte lanen. Over de ontwikkeling van de aanleg zijn weinig gegevens voorhanden; op de kadastrale minuut van ca.1820 staat de aanleg voor het eerst enigszins gedetailleerd aangegeven. Voor het huis parallel aan de Hoge Vaart loopt een enkele lindelaan met lindestoelen, mogelijk uit de 18de-eeuw of eerder tot de aanleg behorend. Achter het huis ligt een klein eikenbosje in vierkantsverband met op de hoeken een es en een beuk uit de aanvang van de vorige eeuw. De twee in aanleg 19de-eeuwse ontginningslanen (gemengd loofhout): de brede oost-westlaan van ca.250 meter en de van noord-zuid verlopende dwarslaan van ca.1 kilometer vormen de structuur bepalende en opgaande elementen in een verder vlak weidelandschap. De rechthoekige moestuin annex</p>

Deelgebied	Nummer	Betreft	Beschrijving
			<p>boomgaard is aan drie zijden omhaagd met aan de randen enkele solitaire bomen en geheel door sloten omgeven; rechthoekige padenstructuur (onverhard) met centrale middenas; deels gras deels met fruitbomen; axiale ruimtewerking. De toegang wordt geaccentueerd door twee kegelvormig gesnoeide taxussen (vroeger vormsnoei als haantje). Waardering HISTORISCHE TUIN- EN PARKAANLEG behorend bij de buitenplaats Zuidewijn van algemeen belang: - vanwege de ouderdom; - als voorbeeld van een kleinschalige aanleg van een utilitaire buitenplaats; - vanwege de eenvoudige functionele opzet; - vanwege de gave en onaangetaste ligging in het ontginningslandschap met weidegrond en lanen; - vanwege de functioneel-ruimtelijke samenhang met de overige onderdelen van de buitenplaats. (Bron: RCE)</p>
Zuidewijn	529528	Koetshuis	<p>Onderdeel 3: KOETSHUIS behorende tot de historische buitenplaats Zuidewijn. Terzijde van het hoofdgebouw met zijn voorgevel naar het zuiden gekeerd staat een op rechthoekige grondslag opgetrokken 18de-eeuwse stal (zie metselwerk noordgevel), die in de 19de eeuw tot koetshuis is verbouwd waarbij de voorgevel is vernieuwd. Het éénlaags pand wordt overkapt door een met gesmoorde Oud-Hollandse pannen gedekt wolfdak. De voorgevel heeft een brede klokgevel horizontaal afgedekt door een lijst; centraal in de gevel een segmentvormige, dubbele inrijdeur geflankeerd door een gietijzeren rondboogvenster met roedenverdeling en in de top een rond venster met spaakroeden. De achtergevel heeft een getoogde, dubbele inrijdeur geflankeerd door een stalvenster en een rond topvenster. De deuren zijn geschilderd in de heraldische kleuren van de familie De Roy van Zuidewijn. Bij de entree in de zijgevel staat een 17de-eeuws leeuwtje van Bentheimer zandsteen. Waardering KOETSHUIS van algemeen belang: - vanwege de ouderdom; - vanwege de vormgeving - vanwege de beeldbepalende ligging aan het voorplein van de buitenplaats; - vanwege de functioneel-ruimtelijke relatie met de andere onderdelen van de buitenplaats. (Bron: RCE)</p>
Zuidewijn	529543	Tuinbeelden	<p>Onderdeel 4: TUINSIERADEN behorende tot de historische buitenplaats Zuidewijn. In de aanleg bevinden zich verschillende laat 19de-/ vroeg 20ste-eeuwse tuinsieraden gemaakt van mortel: a. aan weerszijden van de toegangsdeur van het hoofdgebouw staat een ORNAMENT OP SOKKEL, de tapsuitlopende sokkel heeft festoen aan de voorzijde, het ornament bestaat uit een vaas met bloemen; b. voor het huis staat vier TUINVAZEN OP SOKKELS, de rechthoekige sokkels zijn aan de voorzijde versierd met een grotesk, de tuinvazen hebben knorren en oren; c. achter het huis op het terras staan drie ORNAMENTEN OP SOKKELS, de eenvoudige geprofileerde rechthoekige sokkels (waarvan één van hardsteen) dragen een fruitmanden; d. achter het huis in de tuin staat een ZONNEWIJZER OP SOKKEL, een hoge voluutvormige, hardstenen sokkel versierd met een</p>

Deelgebied	Nummer	Betreft	Beschrijving
			rozet aan alle vier de zijden; e. aan weerszijden van de toegang tot de boomgaard staat een TUINBEELD voorstellen een kariatide van een putto; f. in de aanleg achter het huis nabij het eikenbosje staan twee rechthoekige PIJLERS van gepleisterde baksteen waarop een bekroning van een tuinvaas met bloemen en vruchten. Waardering TUINSIERADEN van algemeen belang: - vanwege de ouderdom; - als karakteristiek en sierend onderdeel van de buitenplaats; - vanwege de functioneel-ruimtelijke relatie met de andere onderdelen van de buitenplaats. (Bron: RCE)
Gemeentelijke monumenten			
De Dullaert	99.55	Boerderij aan de Vrouwkensvaartse straat 3	Woonhuis uit de 19e eeuw, zie verder bijlage 3
De Schans	95.29	Woonhuis aan de Hoofdstraat 51	Woonhuis uit het midden van de 19e eeuw, zie verder bijlage 3
	95.34	Woonhuis aan de Wendelnesseweg 100	Woonhuis uit de 18e eeuw, zie verder bijlage 3
	96.03	Sluisje met brugdek in het ZAK, Wendelnesseweg-oost	Sluisje uit begin 20e eeuw, zie verder bijlage 3
	96.04	Sluisje met leuning aan de dijk (Eigendom Waterschap Brabantse Delta) tussen Winterdijk 25 en 31.	Sluisje in de Winterdijk uit 1896, zie verder bijlage 3
	96.07	Begraafplaats bij NH-kerk aan de Hoofdstraat 25	Begraafplaats, zie verder bijlage 3
	2010-16	Woonhuis aan de Hoofdstraat 13	Woonhuis uit 1880, zie verder bijlage 3
	2010-17	Woonhuis aan de Hoofdstraat 42	Boerderij uit onbekend bouwjaar, zie verder bijlage 3
	2010-18	Woonhuis aan de Hoofdstraat 61	Villa uit 1912, zie verder bijlage 3
	2010-19	Woonhuis aan de Hoofdstraat 1-3	Boerderij 1870, zie verder bijlage 3
	2010-20	Lijkenhuisje bij Hoofdstraat 19	Lijkenhuisje uit ca. 1900, zie verder bijlage 3
	2010-21	Keermuur langs de Hoofdstraat 1-57 en 71-83	Keermuur bouwjaar onbekend, zie verder bijlage 3

Deelgebied	Nummer	Betreft	Beschrijving
Hogevaart	95.21	Villa aan de Hogevaart 84	Villa uit 1938, zie verder bijlage 3
	95.23	Woonhuis aan de Hogevaart 86-88	Woonhuis uit 1899, verder informatie hierover ontbreekt
	95.24	Villa aan de Hogevaart 90-92	Villa uit 1896, verder informatie hierover ontbreekt
	95.25	Woonhuis aan de Hogevaart 96	Woonhuis uit 1913, verdere informatie hierover ontbreekt
	95.27	Woonhuis aan de Winterdijk 18	Woonhuis uit 1912, zie verder bijlage 3
Kruisvaart	95.17	Voormalige boerderij aan de Hogevaart 17	Boerderij uit ca. 1850, zie verder bijlage 3
	95.20	Boerderij aan de Hogevaart 87-89	Boerderij uit 1900, verdere informatie hierover ontbreekt
Tolstraat Noord	2010-29	Woonhuis aan de Schoolstraat 21	Woonhuis uit 1905, zie verder bijlage 3
	2010-30	Woonhuis aan de Schoolstraat 24	Woonhuis uit 1920, zie verder bijlage 3

Andere bouwwerken

Den Dulver, De Binnen Bijster	n.v.t.	Sluisbrug (ZAK-Vrouwkensvaart)	<p>Driedubbele sluisbrug over (één) en parallel (twee) lopend aan het Zuiderafwateringskanaal, ca 1900, bij de aanleg hiervan (1887-1900) opgetrokken in ambachtelijk traditionele vormen en gemetseld met machinaal vervaardigde roodbruine baksteen. Hierin verwerkt zijn tevens een duiker voor de onderdoorgeleiding van zijsloten met vergaarbekkens het uitwateringsopeningen met schotdeuren. Een bijzonder ijzeren hekwerk en een enkele ijzeren draaiwielen aan de Vrouwkensvaart die via stangen de schotdeuren handmatig bediend kunnen worden. De dubbele sluisbrug is gelegen op de kruising van het ZAK met de Vrouwkensvaart. De afwatering van een zijslot wordt via een duiker onder het wegdek geleid (een draaiwiel staat nog in de nabijgelegen tuin). Het bruggedeelte bestaat uit een later aangebrachte betonnen afdekplaat met een geasfalteerd wegdek. De sluisbrug is opgebouwd met machinale baksteen, gemetseld in kruisverband en verstevigd met hardstenen afdekplaten en waterkozijnen met slagstijlen en een bovenaanslag. Achter elk van de waterkozijnen is een met planken overdekt vergaarbekken aangebracht dat is afgesloten met een houten schot. Dit kan bediend worden door een ijzeren stang met draaiwiel. Beide bedieningsmechanismen werken niet meer. Op de 3 bruggen staan aan grote ijzeren hekwerken van circa 1 meter hoogte dat bestaat uit gewalste ijzeren staven die geklonken en met bouten (latere toevoeging) zijn vastgezet. In het hekwerk is een X-vormig windverband aangebracht. Op elke hoek heeft het hekwerk een kwartronde insnoering. De brugleuningen zijn grijs geschilderd.</p>
-------------------------------	--------	--------------------------------	---

Deelgebied	Nummer	Betreft	Beschrijving
			(Bron: Coertjes <i>et. al.</i> 2006).
De Dullaert	n.v.t.	Vijzel gemaal	Vijzelgemaal uit 1937. Dit gemaal is een aantal jaar geleden opgeknapt
De Dullaert	n.v.t.	Klepsluis	Klepsluisje in de Oude Watergang
Den Dulver	n.v.t.	Klepduiker	Ijzeren klepduiker uit het einde van de 19 ^e of begin 20 ^e eeuw. Middels deze duiker werd het rietland ten noorden van Den Dulver op de Oude Watergang en later op het ZAK afgewaterd.
De Dulver	n.v.t.	Stuw	Stuw uit 1858 in de Vrouwkенсаvaart die een aantal maal hersteld is. In de binnenvaart van de Vrouwkенсаvaart was in die tijd nog de werking van eb en vloed te zien, omdat dit water in open verbinding stond met het Oude Maasje. Vooral in periodes met laag water kwam er bijna geen water in het hogere gedeelte van de Vrouwkенсаvaart (www.BHIC.nl).
Hoge Vaart en De Dullaert	n.v.t.	Duikersluis	Gemetselde duikersluis van machinaal vervaardigde donkerbruine baksteen met een halfronde opening. In de duikersluis bevinden zich nog de twee houten puntdeuren. Op het gemetselde front aan de straatzijde een hardstenen afdekplaat met de volgende inscriptie: 'VERNIEUWD IN 1874 ONDER HET BESTUUR VAN J. ....? Z.B. VERHOEVEN. EN W.SMITS. J.P.DE BRUIJN SECs. PENNINGM.' Op de andere zijde (van de straat) op het gemetselde front een kast met draaimechanisme voor de schuif. Het is niet duidelijk of de schuif nog aanwezig is. (Bron: Coertjes <i>et. al.</i> , 2006).
Labbegat 1	n.v.t.	Sluisjes	Sluisje eind 19 ^e of begin 20 ^e eeuw aan de noordkant van de Winterdijk.
Labbegat 3	n.v.t.	Klepsluisje	Sluisje met schuif, gebouwd in het begin van de 20 ^e eeuw
Labbegat 3	n.v.t.	Duiker	Beton en houten duiker, begin 20 ^e eeuw gebouwd.
Labbegat 3	n.v.t.	Heul	Betonnen heul in de Winterdijk
Zuidewijn	n.v.t.	Station Kaatsheuvel - Capelle	Halte op de voormalige Halve Zolenzijn, gelegen aan de Hogevaart. Perron van het station is behouden. Het station diende als tussenstation voor gedeporteerde vanuit Kamp Vught (Mond. Med. Heemkundevereniging Sprang-Capelle)

Figuur 39. Vooraanzicht van het Huis van Zuidewijn langs de Hoge Vaart in deelgebied Zuidewijn (Arcadis).

Figuur 40. Achterkant van het Huis van Zuidewijn in deelgebied Zuidewijn (Arcadis).

Figuur 41. Klepsluisje uit het begin van de 20e eeuw op Labbegat 3 (Arcadis).

Figuur 42. Gerestaureerd vijzelgemaal uit 1937 in de Dullaert (Arcadis).

Figuur 43. Draaimechanisme van de duikersluis in de Hoge Vaart naast de Winterdijk (Arcadis).

Figuur 44. Gemetselde deel van de duikersluis in de Hoge Vaart Naast de Winterdijk (Arcadis).

Figuur 45 Sluis in het ZAK (Arcadis).

Figuur 46 Relict perron Station Kaatsheuvel – Capelle aan de Hoge Vaart rechts naast het fietspad (martijnvanvulpen.nl).

6 INVENTARISATIE ARCHEOLOGIE

6.1 Inleiding

Binnen het aspect archeologie wordt onderscheid gemaakt tussen bekende en verwachte archeologische waarden. Bekende archeologische waarden betreffen terreinen op de Archeologische Monumentenkaart (AMK) en archeologische waarnemingen en vondsten, die geregistreerd zijn in Archis als 'vondstlocaties'. De archeologische verwachtingswaarde van een gebied geeft de verwachting op de aan- en afwezigheid van archeologische waarden aan. Basis hiervoor vormt de gemeentelijke archeologische verwachtingskaart. Deze kaarten zijn grotendeels bepaald aan de hand van de landschappelijke ligging van het gebied. Het menselijke doen en laten werd en wordt in grote mate bepaald door de landschappelijke omgeving en de mogelijkheden die daardoor geboden worden. Of daadwerkelijk archeologische waarden aanwezig zijn op een locatie kan alleen door (inventariserend) veldonderzoek worden vastgesteld.

6.2 Bekende waarden

Bekende archeologische waarden worden vertegenwoordigd door bekende vindplaatsen, terreinen die op de Archeologische Monumentenkaart (AMK) zijn aangeduid. Hierop wordt onderscheid gemaakt tussen terreinen van waarde, hoge waarde, zeer hoge waarde, en zeer hoge waarde – beschermd. In het laatste geval betreft het een Rijksmonument. Daarnaast zijn op de archeologiekkaart van de gemeente Waalwijk (Brugman en Simons 2011, Vestigia rapport V795A) bekende cultuurhistorische waardevolle gebieden aangeduid als zones van archeologische waarde. Het betreffen historische bewoningslinten, nog (deels) bestaande molens, kastelen en kloosters. Ook zijn er aandachtsgebieden aangeduid waar archeologische sporen van verdwenen molens, kastelen en batterijen aangetroffen kunnen worden. Verder zijn in het archeologisch informatiesysteem Archis waarnemingen van archeologische sporen en vondsten geregistreerd als 'vondstlocaties'.

Binnen het plangebied zijn geen AMK-terreinen aanwezig. Wel zijn er op de gemeentelijke archeologiekkaart zones van archeologische waarden aangewezen op basis van bekende cultuurhistorische elementen en structuren, namelijk de bewoningslinten van Capelle en Sprang-Capelle en Kasteel Zuidewijn. De voormalige batterijen op de Winterdijk tussen Capelle en Besoijen en ten zuiden van Capelle zijn als aandachtsgebieden op de kaart opgenomen (Brugman en Simons 2011, Vestigia rapport V795A).

De bekende Archis-vondstlocaties betreffen enkel losse vondsten, waaraan geen complextypen kan worden gekoppeld. Toch geven ze een beeld van de bewoningsgeschiedenis van gebied. De vuursteenvondsten duiden op het gebruik van het gebied door jagers-verzamelaars vóór de veenbedekking. Vindplaatsen van prehistorische landbouwers ontbreken in het plangebied. Dat is mogelijk een aanwijzing voor het feit dat het gebied in die periode te nat was voor bewoning. De vondsten uit de Late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd geven aan dat het gebied in deze periode door de mens in gebruik is geweest. Vanaf de Late Middeleeuwen werden de akkers vruchtbaar gehouden door mest aan te brengen, dat werd vermengd met huisvuil en dat ook gebroken aardewerk kon bevatten. In het plangebied werd tevens een zanddek opgebracht, om de draagkracht van het land te verhogen. De Romeinse en Vroeg Middeleeuwse vondsten zijn waarschijnlijk in het plangebied terecht gekomen met zand dat van elders is aangevoerd, want in deze periode was het plangebied te nat voor bewoning en landbouwgebruik (Ellenkamp 2008, RAAP-rapport 1650).

Tabel 10 Inventarisatie bekende archeologische waarden

Deelgebied	Aanduiding	Betreft	Beschrijving
AMK-terreinen			
Niet aanwezig			
Zones van archeologische waarden			
Winterdijk en Zuidewijn	Categorie 2	Historisch bewoningslinten	Bewoningslint van Capelle en Sprang-

			Capelle ter hoogte van Zuidewijn
Zuidewijn	Categorie 2	Kasteel Zuidewijn	Verwachting op archeologie uit de Late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd
Aandachtsgebieden			
De Dellen en Tolweg	Categorie 2	Voormalige batterijen	Voormalige batterij die bij de Zuiderwaterlinie hoorde bij Capelle op de dijk naar Besoijen en ten zuiden van Capelle
Vondstlocaties			
De Binnen bijster	Waarneming 199445 Vondstlocatie 1057609	Metaal (paardentuig)	Nieuwe Tijd
De Dullaert	Waarneming 21593 Vondstlocatie 1058727	Aardewerk (grijsbakkend, roodbakkend)	Late Middeleeuwen
Den Dulver	Waarneming 199444 Vondstlocatie 1057608	Ruw- en gladwandig aardewerk, gedraaid	Romeinse tijd, Vroege Middeleeuwen, Late Middeleeuwen. Romeinse en Vroeg Middeleeuws materiaal is vermoedelijk secundaire depositie.
Labbegat 2 Zuid	Waarneming 46416 Vondstlocatie 1071138	Vuursteen afval	Laat Paleolithicum - Mesolithicum (Steentijd)
Labbegat 4	Waarneming 21596 Vondstlocatie 1058293	Lood (speelgoed)	Nieuwe Tijd
Labbegat 4	Waarneming 21597 Vondstlocatie 1058728	Proto-steengoed, kogelpot, grijsbakkend aardewerk, steengoed, slijpsteen, gedraaid aardewerk	Late Middeleeuwen, Nieuwe Tijd
Labbegat 4	Waarneming 46418 Vondstlocatie 1071139	Vuursteen kling	Laat Paleolithicum - Mesolithicum (Steentijd)
Zuidewijn	Waarneming 414395 Vondstlocatie 1091715	Kasteel Zuidewijn	Late Middeleeuwen - Nieuwe Tijd

* Vondstlocatie gelegen net buiten het plangebied

Naast de bekende vondstlocaties en gebieden met een archeologische waarde ligt er in het plangebied ook een locatie waar resten uit WOII aangetroffen kunnen worden. Op het perceel aan de Winterdijk 2 (Labbegat 2) lagen tenminste twee affuiten, een onderstel van een kanon of geschutstelling (Mohr, 2013), uit WOII in de polder. Deze zijn nog te zien op de luchtfoto uit 1944 (Figuur 47). Een van de affuiten is bij de bouw van het woonhuis op dat perceel beschadigd, de andere affuit is nog in het gebied zichtbaar (Mond. Med. Piet Pruissen, 2017). Daar de geallieerden aan de zuidkant van de Maas zaten, is het aannemelijk dat het om een van hun geschutstellingen gaat.

Figuur 47. Luchtfoto uit 1944 met de affuiten uit WOII in rood omcirkeld (bron: www.wur.nl).

6.3 Verwachte waarden

De gemeente Waalwijk heeft een archeologiekartaar vastgesteld met bijbehorend achtergrondrapport (Vestigia rapport V795A, 2011). Hierin staat de archeologische verwachting van het plangebied beschreven. Archeologische verwachtingen zeggen iets over de trefkans op archeologische sporen in een gebied, dus de verwachte aan- of afwezigheid van archeologische sporen en de dichtheid ervan. Op de archeologische verwachtingskaart wordt onderscheid gemaakt in zones met een hoge archeologische verwachting, zones met een gematigde archeologische verwachting, zones met een lage archeologische verwachting, zones met een onbekende archeologische verwachting en zones zonder archeologische verwachting. De verwachting is bepaald aan de hand van de landschappelijke ligging, de mate van bodemerrosie, recente bodemverstoringen, reeds uitgevoerd archeologisch onderzoek en aanwezige cultuurhistorische elementen.

De landschappelijke situatie in dit gebied bood geen goede bewoningskansen. Sporen van eerdere bewoning, zoals archeologische resten van rondtrekkende de jagers-verzamelaars (Paleolithicum/Mesolithicum) kunnen voorkomen op de dekzandkoppen en de flank van de dekzandrug in het zuidoosten van het plangebied. Maar in de periode waarin sedentaire landbouwgemeenschappen ontstonden, tot ongeveer het jaar 1000 n. Chr. (Neolithicum t/m de Volle Middeleeuwen), boden de hogere zandgronden ten zuiden van het plangebied betere kansen. Er zijn dan ook geen sporen van bewoning uit deze perioden in het plangebied bekend. Vanaf 1100 n. Chr. komen de eerste kolonisten in dit gebied. Vanaf deze periode (Late Middeleeuwen t/m Nieuwe Tijd) worden archeologische resten verwacht (Koopmanschap, 2015).

De historische linten en kernen van Capelle, Sprang-Capelle, Vrijhoeve Capelle, Waalwijk en Waspik zijn opgenomen als archeologische zones met een hoge archeologische verwachting. De begrenzing van de linten is gebaseerd op een buffer van 50 meter vanaf de ontginningsas, zoals die was begin 19e eeuw. De noordgrens van het lint van Waalwijk wordt bepaald door de Winterdijk, die door het plangebied loopt. Ook molens die nog (deels) aanwezig zijn en daardoor exact te lokaliseren zijn, zijn opgenomen als zones met een hoge archeologische verwachting met een buffer van 20 meter om de molen. In het plangebied hebben meerdere molens gestaan, die nu verdwenen zijn. De verwachte locaties zijn als aandachtsgebieden en zones van hoge archeologische verwachting opgenomen op de archeologische verwachtingskaart. Hetzelfde geldt voor Kasteel Zuidewijn, het retranchement in Waspik en voormalige batterij/schans op de Winterdijk en ten zuiden van Capelle. Binnen het plangebied hebben drie vijzelgemalen gestaan. Eén hiervan is nog in de Dullaert aanwezig, de andere twee zijn afgebroken en opgeruimd. De locaties van deze gemaaltjes, een in

de Dellen en een in de Binnen Bijster, zijn ook als aandachtsgebied op de Kenmerkenkaart archeologie verwerkt.

Wat betreft de intactheid van het bodemarchief wordt onderscheid gemaakt tussen het gebied dat grofweg ten noorden van de A59 ligt en het gebied dat ten zuiden van A59 ligt. De oorspronkelijke bodemopbouw van het gebied ten noorden van de A59 is tijdens en na de St. Elisabethsvloed van 1421 flink aangetast. Het kwam na 1421, door de aanleg van de winterdijk, buitendijks te liggen. Het gebied zal voor 1421 wel bewoond zijn geweest, maar archeologische resten zullen zijn geërodeerd en vervolgens afgedekt door klei- en zandafzettingen⁵. Alleen op diepere niveaus op bijvoorbeeld afgedekte oeverwallen kunnen hier in theorie nog oudere archeologische relictten aanwezig zijn. Het gebied ten zuiden van de A59 en de Winterdijk hebben minder blootgesteld gestaan aan de erosieve werken van het water. Het pleistocene dekzand ligt dicht aan het oppervlak en hierop hebben zich op veel plaatsen podzolbodems ontwikkeld. Vrijwel alle archeologische waarnemingen en vindplaatsen zijn afkomstig uit deze zone.

In bijlage 6 is de kaart opgenomen met daarop de archeologische verwachtingszones van het plangebied, zoals deze zijn weergegeven op de gemeentelijke archeologiekartaart (Brugman en Simons 2011, Vestigia rapport V795A). In Tabel 11 zijn de kenmerken per zone beschreven.

De fysieke kwaliteit van archeologische resten in de bodem kan zijn verminderd door natuurlijke processen, zoals bioturbatie en wisselende grondwaterstanden en erosie. Maar ook menselijke ingrepen kunnen archeologisch relevante lagen verstoord hebben, denk aan landbouwactiviteiten (diepploegen) en ontgroning voor de klei- en zandwinning. Volgens de Ontgrondingenwet is er een vergunning nodig voor afgravingen. De provincie Brabant heeft op deze manier ontgrondingen in het plangebied kaart gebracht. De archeologische verwachting voor deze gebieden is bijgesteld naar laag en de locaties zijn weergegeven op de kaart in bijlage 6.

Tabel 11 Archeologische verwachtingszones (Bron: Brugman en Simons 2011, Vestigia rapport V795A)

Verwachting	Categorie	Kenmerken
Hoog	Categorie 3	<ul style="list-style-type: none"> • Landschappelijke eenheden: jongere beddinggordels/ stroomruggen, oeverwallen, dekzandruggen • Bodems: enkeerdgronden en laarpodzolgronden, met veen afgedekte podzolen (bodems met een plaggendeck of cultuurdek) • Cultuurhistorie: oude woonplaatsen
Gematigd	Categorie 4	<ul style="list-style-type: none"> • Landschappelijke eenheden: lage oeverwallen, terras- en getijafzettingsswellingen • Bodems: droge gooreerdgronden, moerige podzolgronden, veldpodzolgronden, liedeerdgronden, overslaggronden, zavelige polder- en ooivaaggronden
Laag	Categorie 5	<ul style="list-style-type: none"> • Landschappelijke eenheden: getij- en riviervlakte, vlakte van verspoeld dekzand • Bodems: overige veengronden, overige vaaggronden, vergraven en opgehoogde gronden, ontgonnen veenvlakte
Geen	Categorie 6	<ul style="list-style-type: none"> • Zones waar het bodemarchief is verstoord, bijv. door ontgrondingen • Zones waar al archeologisch onderzoek heeft plaatsgevonden

⁵ Bij recent archeologische onderzoek in Scharlo dat is uitgevoerd door Antea zijn ontginningssporen uit de periode voor de Sint Elisabethsvloed aangetroffen (Mond. Med. Koopmanschap, 2017).

7 INVENTARISATIE RECREATIE

7.1 Inleiding

Recreatie gaat om de mogelijkheden in het plangebied voor dagrecreatie activiteiten en verblijfsrecreatie, maar ook om de recreatieve beleving (de context), potentiegebieden en ontwikkelingsmogelijkheden. Voor dit aspect is informatie opgehaald uit interviews en er is gebruik gemaakt van verschillende websites met informatie over het aanbod in de vrijetijdssector, zoals www.visitbrabant.nl, www.uitpuntwaalwijk.nl en www.natuurgebied-langstraat.nl. In de navolgende paragrafen en op de kaart in bijlage 7 wordt een overzicht gegeven van de recreatieve routes, voorzieningen en (potentie)gebieden.

7.2 Recreatieve beleving

Hoewel Midden West-Brabant zich sterk profileert op het gebied van recreatie met in de nabijheid de Efteling en Nationaal Park De Loonse en Drunense Duinen, ligt de Westelijke Langstraat in een luwte. De mogelijkheden voor recreatief medegebruik vanuit de omringende dorpen en bebouwingslinten, zijn nog beperkt. Verblijfsrecreatie is vrijwel afwezig (De Rooi *et. al.*, 2013).

Gebieden die wat betreft recreatieve beleving het meest aantrekken en de hoogtepunten vormen van routes door het gebied, zijn Den Dulver, De Dullaert, Labbegat, de Winterdijk en landgoed Zuidewijn. Den Dulver is een gebied dat wordt gekenmerkt door een rijkdom aan planten, vogels en dieren, en een grote verscheidenheid aan vegetatietypen, waaronder trilvenen en blauwgrasland. Het is een gebied met Elzenbroekbossen en daaromheen een aantal schraallanden en een eendenkooi. Ook De Dullaert is een gebied met een bijzondere plantengroei. Het was bedoeld als cultuurland, ontgonnen in de jaren dertig van de vorige eeuw, maar door het kwel nooit goed bruikbaar geweest. Het Labbegat wordt gekenmerkt door het oude slagenlandschap en is nog goed zichtbaar door de lange smalle percelen omzoomd met elzenheggen (www.natuurgebied-langstraat.nl/index.html).

Het gebied wordt met name gebruikt voor dagrecreatie uit de omgeving. Wandel- en fietsroutes, dagtochten en groepsactiviteiten worden georganiseerd door lokale organisaties, zoals het IVN, Platform Langstraat en Rondje Slagenland. Een belangrijk informatiepunt voor lokale horecagelegenheden en een activiteitenkalender is Toerisme en UITpunt Waalwijk (www.uitpuntwaalwijk.nl/).

7.3 Recreatieve mogelijkheden

De Westelijke Langstraat biedt de volgende recreatieve mogelijkheden en voorzieningen:

Arrangementen: Vereniging Slagenland heeft diverse arrangementen samengesteld om mensen kennis te laten maken met een agrarisch bedrijf. Er worden bezoeken georganiseerd aan bijvoorbeeld een biologische geitenboerderij, een komkommerbedrijf, een bloemenboerderij (De Langedam te Waspik, zie onder horeca) en een appelboer. Genoemde bedrijven hebben een dagvullend programma samengesteld met diverse activiteiten (www.rondjeslagenland.nl/arrangementen.html).

Fietsroute: Het Halve Zolenpad, de voormalige spoorlijn tussen 's-Hertogenbosch en Lage Zwaluw, doorsnijdt het gebied en is getransformeerd tot regionale fietsroute (knooppuntensysteem), die ook over de Winterdijk gaat en welke zowel recreatief als voor lokaal langzaam verkeer druk gebruikt wordt (www.visitbrabant.nl; zie Figuur 50). Binnen de natuurgebieden zijn geen mogelijkheid om te fietsen. Vanwege de kwetsbare natuur zijn er ook geen MBT-routes.

Horeca: Café Pension Landzicht is de enige horecagelegenheid die binnen het plangebied ligt en organiseert soms evenementen zoals rommelmarkten en muziekavonden (zie Figuur 48). Net buiten het plangebied is één B&B gelegen, nabij de Vrouwkesvaart, namelijk B&B De Langendam te Waspik. De B&B bevindt zich in een voormalige schuur van boerderij De Langedam, wat tevens een bloemenplukboerderij is met bakhuis en koffie/theehuis. Er worden excursies en arrangementen aangeboden (<http://delangendam.com/>). Verdere horecagelegenheden zijn alleen in de omliggende dorpen Waspik, Sprang-Capelle, Vrijhoeve en Waalwijk gelegen. Restaurant 't Spoor en Café De Witte Brug zijn allen gelegen in Sprang-Capelle, nabij het plangebied. Naast overnachtingsmogelijkheden in Waspik en Waalwijk is aangrenzend aan het plangebied B&B Hooge Hoeve in Vrijhoeve gelegen.

Figuur 48. Café - pension Landzicht (Arcadis).

Kasteel: Kasteel Zuidewijn in Vrijhoeve-Capelle is niet te bezichtigen.

Organisatie: Platform Langstraat is een platform bestaat uit vertegenwoordigers van Staatsbosbeheer, waterschap de Brabantse Delta, provincie Noord-Brabant en gemeente Waalwijk en zij organiseren activiteiten en zetten projecten op met als doel het verhaal te vertellen over het landschap en haar cultuurhistorie, zodat de geschiedenis van het gebied beleefbaar wordt (www.natuurgebied-langstraat.nl).

Vissen: Binnen het plangebied zijn geen specifieke locaties waar gevist kan worden.

Ruiterroutes: Binnen het plangebied zijn geen ruiterroutes gelegen (www.visitbrabant.nl).

Varen: Capelle heeft een kleine haven, de Capelse Haven. Ook is er net buiten het plangebied een jachthaven gelegen die aansluit op de Maas.

Vogelkijkhut: Vogelkijkhut Sprang-Capelle - De Dullaert, in beheer van Staatsbosbeheer. Het gebied bestaat uit weilanden, populierenaanplant en zes petgaten. Het is omzoomd met rietkragen en biezen. Er is hier kans op soorten zoals ijsvogel, roerdomp, waterral, blauwborst, boomvalk, buizerd, vos en ree (<http://vogelkijkhut.nl/view/325/>).

Wandelroute: Door Platform Langstraat is een wandelroute (laarzenpad) opgezet die leidt door het hele gebied (zie Figuur 49). De samenwerking tussen de verschillende overheden heeft ertoe geleid dat er een goed ontsloten wandelpadennet bestaat. In de bijbehorende wandelbrochure wordt op 20 punten informatiegegeven (www.natuurgebied-langstraat.nl/wandelenindelang.html). Deze wandeling sluit aan op het knooppuntenwandelroute netwerk.

Figuur 49. Paaltje bij Labbegat 2 met knooppunten uit het wandelroutenetwerk (Arcadis).

Figuur 50 Fietspad "Het Halve Zolenpad" (Arcadis).

7.4 Toekomstige ontwikkelingen en plannen

7.4.1 Werkplan Vitaal Leisure Landschap

De Westelijk Langstraat is onderdeel van verschillende initiatieven en projecten, welke allen vallen onder het Werkplan Vitaal Leisure landschap 2017-2020 (2016). Doel van dit werkplan is het verhogen van de recreatieve waarden in Brabant. Onderstaand worden 5 deelprojecten weergegeven die de Westelijke Langstraat aangaan.

1. Project *Fietsend en Wandelend door Hart van Brabant* betreft een onderzoek naar hoe het wandel- en fietsknooppuntennetwerk verbeterd kan worden. Ook worden MTB-routes gerealiseerd en wordt een systeem van elektrische leenfietsen ontwikkeld. Het project omvat de Westelijke Langstraat, daarnaast vormt Platform Langstraat een van de betrokken partijen.
2. Project *Beleef- en Geeffonds voor Natuur*. Het doel van dit project is het versterken van een netwerk van *Leisure* ondernemers en natuurterrein beherende instanties in natuurgebieden in het Hart van Brabant (waaronder de Westelijke Langstraat). Hierdoor kan betrokkenheid van bezoekers gecreëerd worden en draagvlak vergroot voor onderhoud en beheer van natuurgebieden. Ook wordt een fonds opgezet om projecten te ondersteunen.
3. Project *Beleef het Landschap* legt verbanden, maakt cross-overs tussen partijen en betrokkenen en faciliteert projecten om de beleving van natuur, cultuurhistorie en duurzame landbouw te vergroten. Voorbeelden hiervan zijn natuureducatie, informatievoorziening over landschap en erfgoed, verbindingen met de kunstsector, excursies, etc. Platform Langstraat is hier al heel actief in. Er zal financiële ondersteuning geboden worden, maar ook masterclasses gegeven worden en een jaarlijkse prijsvraag georganiseerd.
4. Project *Langs de Zuiderwaterlinie*. Het doel van dit project is het ontwikkelen van de Zuiderwaterlinie als integraal erfgoedcomplex en het stimuleren van initiatieven die bijdragen aan het creëren van een aantrekkelijk (toeristisch) aanbod. In de Westelijke Langstraat is een schans gelegen, die onderdeel uitmaakt van de Zuiderwaterlinie. Platform Langstraat is dan ook een van de betrokken partijen bij dit project.
5. Project *Hart van Brabant zichtbaar en herkenbaar*. Dit Project wil recreatiemogelijkheden vergroten en de zichtbaarheid verhogen van het Hart van Brabant, waar de Westelijke Langstraat onderdeel van uitmaakt.

7.4.2 Potentiegebieden en plannen

Binnen het plangebied is een aantal potentiegebieden geselecteerd waar kansen voor recreatie liggen. Dit zijn gebieden waarin minder kwetsbare natuurontwikkeling kan plaatsvinden en daardoor intensiever gebruikt kunnen worden. De potentie gebieden en kansen voor deze gebieden zijn tijdens het interview met Piet de Jongh besproken. Kansrijke gebieden voor het realiseren van nieuwe recreatievoorzieningen zijn de Binnen Bijster en buitenpolder van Besoijen en Labbeget 4. Voor deze gebieden zijn in het verleden al plannen opgesteld, maar nog niet in uitvoering gebracht.

Eén van de ideeën voor nieuwe recreatie in het plangebied is de realisatie van een landschapspark in de Binnen Bijster, waarin het slagenlandschap en de verschillende landschapszones in het gebied op kleine schaal worden gereconstrueerd (Overkamp *et. al.* 2008). Er kunnen zones met hoogveen, rietveen en petgaten ingericht worden, waarin kenmerkende vegetatie zich kan ontwikkelen. Hierbij kunnen de natuurontwikkeling en de ontginningsmethoden toegelicht worden. Rondom het landschapspark kan een wandelroute uitgezet worden met informatiebordjes en bankjes. De meerwaarde van de Binnen Bijster betreft het raakvlak met het retranchement en de Zuiderwaterlinie, waardoor mensen tijdens de wandeling niet alleen een goed beeld van het landschap, maar ook van de bijzondere landschapselementen krijgen. Een aanvulling hierop is een trekpondje over het ZAK zijn, waarmee men direct de Binnen Bijster kan betreden (mond. med. Piet de Jongh, 2017).

Voor Labbeget 3 en 4 en de Buitenpolder van Besoijen is een nieuwe opzet van de wandelroutes met de bruggetjes bij Meerdijk en Sprangse Sloot een potentiële kans om de recreatiemogelijkheden en ontsluiting in die gebieden te verhogen. Er ligt een bruggetje over de Sprangse Sloot, waardoor de Buitenpolder van Besoijen betreden kan worden. De Buitenpolder van Besoijen loopt echter op veel locaties dood waardoor een goede doorlopende wandeling in dit gebied op dit moment niet mogelijk is.

8 WAARDERING

De geïnventariseerde landschaps- en cultuurhistorische elementen zijn tijdens workshop 1 op 20 juni 2017 met de belangenvertegenwoordigers uit de omgeving besproken en gewaardeerd. In dit hoofdstuk wordt begonnen met een verantwoording van de toegepaste integrale erfgoedwaarderingssystematiek, vervolgens zijn de resultaten van deze waardering uitgewerkt en per element in een tabel voor landschappelijke waarden en cultuurhistorische waarden gepresenteerd. Er wordt afgesloten met de conclusie van de waardering en de conclusies uit workshop 1.

8.1 Waarderingsystematiek

De integrale erfgoedwaardering die Arcadis hanteert is gebaseerd op de handreiking voor de beoordeling van cultureel erfgoed in m.e.r. en MKBA (RCE en Projectbureau Belvédère 2008). Deze systematiek heeft als voordeel dat alle aspecten van de inventarisatie (archeologie, cultuurhistorie, recreatie en landschap en aardkundige waarden) integraal gewaardeerd worden op basis van dezelfde criteria. Hierdoor is de waardering van de elementen goed met elkaar te vergelijken. Dit past bij de integrale benadering waar dit project om vraagt.

In de waardering gaan we uit van een aantal kwaliteiten van erfgoed, namelijk beleefde kwaliteit (valt er iets aan te beleven?), fysieke kwaliteit (verkeert het in goede staat?) en inhoudelijke kwaliteit (hoeveel vertelt het iets over het verleden?). De mate van aan- of afwezigheid van deze kwaliteiten wordt bepaald aan de hand van de volgende kwaliteiten:

- Zichtbaarheid: Zichtbaarheid van elementen en patronen in het landschap
- Herinnerbaarheid: Ouderdom en verbondenheid met historische gebeurtenis
- Gaafheid: Mate van authenticiteit (oorspronkelijke staat)
- Geconserveerdheid: Fysieke of bouwkundige staat
- Zeldzaamheid: Het aantal vergelijkbare voorbeelden van dit element, patroon of type
- Informativiteit: Betekenis voor de wetenschap en informatiewaarde over de geschiedenis van het gebied
- Ensemblewaarde: Samenhang tussen elementen, onderdeel van groter geheel
- Representativiteit: Kenmerkend voor bepaalde periode, stijl of type

Onze aanpak is een waardering per object en dus object specifiek. De waardering van het erfgoed wordt uitgedrukt in een waarde goed (1), matig (2) of slecht (3) en per element uitgezet in onderstaande schema.

Beleefde kwaliteit		Fysieke kwaliteit		Inhoudelijke kwaliteit			
Zichtbaarheid	Herinnerbaarheid	Gaafheid	Geconserveerdheid	Zeldzaamheid	Informativiteit	Ensemblewaarde	Representativiteit

8.2 Landschappelijke waarden

Onderstaande tabel betreft een overzicht van de numerieke waardering voor de landschappelijke en aardkundige elementen in de Westelijke Langstraat conform de integrale erfgoed waarderingssystematiek.

Tabel 12. Waardering landschappelijke en aardkundige elementen.

Deelgebied	Element	Beleefde kwaliteit		Fysieke kwaliteit		Inhoudelijke kwaliteit				Toelichting waardering	Totaal
		Zichtbaarheid	Herinnerbaarheid	Gaafheid	Geconserveerdheid	Zeldzaamheid	Informativiteit	Ensemblewaarde	Representativiteit		
Vlakelementen											
Landzicht, Labbegat 1 en de Dellen	Aardkundige waarde, klei-op veen-op zand	3	3	1	1	1	1	1	1	Zeer bijzonder en intact bodemprofiel van zeer hoge aardkundige waarde. Het bodemprofiel is niet zichtbaar maar zeer typerend voor de aanwezige vegetatie, de landschapsinrichting en de economische groei van dit gebied door de vruchtbare afzettingen.	12
De Dullaert, de binnen polder van Besoijen en Zuidewijn	Zanddonken	2	3	1	2	3	1	1	2	De zanddonken maken deel uit van het micro reliëf dat zichtbaar is geworden als gevolg van de turfongtinningen. Deze donken zijn tevens de hogere en drogere plekken in het gebied waar archeologische vondsten uit de steentijd verwacht kunnen worden en de locaties die na de turfwinning het meest geschikt waren voor landbouw. Dit maakt dat	15

Deelgebied	Element	Beleefde kwaliteit		Fysieke kwaliteit		Inhoudelijke kwaliteit				Toelichting waardering	Totaal
		Zichtbaarheid	Herinnerbaarheid	Gaafheid	Geconserveerdheid	Zeldzaamheid	Informativiteit	Ensemblewaarde	Representativiteit		
										ze op inhoudelijke kwaliteit redelijk hoog scoren.	
De Dellen, De Hoven, Den Dulver, Labbegat 1, 2 en 3	Tril- en overgangsveen	2	2	1	1	1	2	1	1	Hoge score vanwege de bijzondere landschaps- en natuurwaarde van deze habitat. Zeer representatief voor dit gebied en een hoge ensemblewaarde vanwege samenhang tussen abiotische en biotische factoren.	11
De Dulveren, Labbegat 1 en Labbegat 2	Blauwgrasland	2	3	1	1	1	2	1	1	Hoge score vanwege de bijzondere landschaps- en natuurwaarde van deze habitat. Zeer representatief voor dit gebied en een hoge ensemblewaarde vanwege samenhang tussen abiotische en biotische factoren.	12
Labbegat 1	Kalkmoerassen	2	3	1	1	1	2	1	1	Hoge score vanwege de bijzondere landschaps- en natuurwaarde van deze habitat. Zeer representatief voor dit gebied en een hoge ensemblewaarde vanwege samenhang tussen abiotische en biotische factoren.	12

Deelgebied	Element	Beleefde kwaliteit		Fysieke kwaliteit		Inhoudelijke kwaliteit				Toelichting waardering	Totaal
		Zichtbaarheid	Herinnerbaarheid	Gaafheid	Geconserveerdheid	Zeldzaamheid	Informativiteit	Ensemblewaarde	Representativiteit		
De Dullaert en Labbegat 2	Kranswierwater	2	3	1	1	1	2	1	1	Hoge score vanwege de bijzondere landschaps- en natuurwaarde van deze habitat. Zeer representatief voor dit gebied en een hoge ensemble waarde met alle abiotische en biotische factoren.	12
Den Dulver	Eendenkooi biotoop	3	1	3	2	2	2	2	3	Landschappelijk gezien is de eendenkooi biotoop niet bijzonder waardevol. De aangeplante bomen eromheen hebben geen oorspronkelijke relatie met de eendenkooi en dat maakt dat het authentieke landschapsbeeld van de eendenkooi is verdwenen.	18
Lijnelementen											
Labbegat 4	Houtsingels	1	1	2	2	1	1	1	1	Meest bijzondere gebied met houtsingels in de Westelijk Langstraat. De meeste heggen hier zijn nog origineel en van hogere ouderdom dan in de andere deelgebieden. De gaafheid van de heggen in dit gebied is minder hoog vanwege het verwijderen van tweestijlige meidoorn uit de heggen.	10

Deelgebied	Element	Beleefde kwaliteit		Fysieke kwaliteit		Inhoudelijke kwaliteit				Toelichting waardering	Totaal
		Zichtbaarheid	Herinnerbaarheid	Gaafheid	Geconcentreerdheid	Zeldzaamheid	Informativiteit	Ensemblewaarde	Representativiteit		
Binnenpolder van Besoijen, De Dullaert, de Hoven, Den Dulver, de Schans, Hoge Vaart, Kruisvaart, de Kwekel, Labbegat 1, 2 en 3 en Zuidewijn	Houtsingels	1	1	2	2	2	2	1	1	De vele houtsingels in dit gebied vormen een van de meest bijzondere houtsingel/heggen landschappen in Nederland is. De singels bestaan hoofdzakelijk uit Els en zijn veelal op natuurlijke wijze langs de slootkanten ontstaan. De houtsingels creëren een gesloten structuur in een open landschap. De houtsingels zijn zeer waardevol maar vanwege mindere zeldzaamheid scoren ze lager dan de houtsingels in Labbegat 4.	12
Binnenpolder van Besoijen, Labbegat 1, 3 en 4 en Landzicht	Turfvaart: Sprangse Sloot	3	2	2	3	1	1	1	1	Een van de 5 zeer waardevolle en typerende landschappelijke lijnelementen in het gebied. De turfvaart is helaas nauwelijks zichtbaar en deels gedempt.	14
De Binnen Bijster	Turfvaart: Vrouwkensvaart	3	2	3	3	1	1	1	1	Verdwenen turfvaart. Zeer typerend lijnelement in dit gebied en zowel landschappelijk als cultuurhistorisch waardevol.	15
De Dullaert, de Kwekel	Turfvaart: Nieuwe vaart	3	2	3	3	1	1	1	1	Verdwenen turfvaart. Zeer typerend lijnelement in dit gebied en zowel landschappelijk als cultuurhistorisch waardevol.	15

Deelgebied	Element	Beleefde kwaliteit		Fysieke kwaliteit		Inhoudelijke kwaliteit				Toelichting waardering	Totaal
		Zichtbaarheid	Herinnerbaarheid	Gaafheid	Geconserveerdheid	Zeldzaamheid	Informativiteit	Ensemblewaarde	Representativiteit		
Den Dulver, de Kwekel	Turfvaart: Willem van Gent Vaart	2	2	3	3	1	1	1	1	Deels verdwenen turfvaart. Een gedeelte hiervan is nog zichtbaar als landschappelijk lijnelement tussen Den Dulver en de Kwekel.	14
Den Dulver, de Kwekel, De Dullaert	Oude watergang	1	2	2	2	1	2	2	2	De redelijk hoge waardering is gebaseerd op de ouderdom van het lijnelement en de voormalige functie als afwateringssloot van het veengebied.	14
Labbeget 4	Loint	3	1	2	2	1	1	1	1	Oude natuurlijke watergang die diende voor de afwatering van het veengebied en die nog steeds in Labbeget 4 loopt maar nauwelijks zichtbaar is. De lange geschiedenis van deze afwatering draagt bij aan de hoge inhoudelijke kwaliteit.	12
Hoge Vaart en Zuidewijn	Turfvaart: Hoge Vaart	1	1	2	2	1	1	1	1	Historische turfvaart die nog in het gebied aanwezig is en een hoge beleefde en inhoudelijke kwaliteit heeft.	10
Kwekel	Kwekelsloot	1	2	2	2	1	2	2	2	De redelijk hoge waardering is gebaseerd op de ouderdom van het lijnelement en de voormalige functie	14

Deelgebied	Element	Beleefde kwaliteit		Fysieke kwaliteit		Inhoudelijke kwaliteit				Toelichting waardering	Totaal
		Zichtbaarheid	Herinnerbaarheid	Gaafheid	Geconserveerdheid	Zeldzaamheid	Informativiteit	Ensemblewaarde	Representativiteit		
										als afwateringssloot van het veengebied.	
Labbegat 1 en 4, Landzicht	Achterkade naar oude huis van Zuidewijn	2	2	2	2	2	2	1	1	De achterkade is verdwenen en heeft daardoor een lage waardering gekregen voor wat betreft beleefde en fysieke kwaliteit. Dit neemt niet weg dat het inhoudelijk gezien wel een belangrijk landschapselement is.	14
Zuidewijn, Kruisvaart	Achterkade Zuidewijn naar kruisvaart	3	3	3	3	2	2	1	1	De achterkade is verdwenen en heeft daardoor een lage waardering gekregen voor beleefbaarheid en fysieke kwaliteit. Dit neemt niet weg dat het inhoudelijk gezien wel een belangrijk landschapselement was.	18
Zuidewijn, Kruisvaart, de Dullaert, Kwekel, Den Dulver	Achterkade tussen Sprang en Waspik	3	3	3	3	2	2	1	1	De achterkade is verdwenen en heeft daardoor een lage waardering gekregen voor beleefde en fysieke kwaliteit. Dit neemt niet weg dat het inhoudelijk gezien wel een belangrijk landschapselement is.	18
Labbegat 1, Hoge Vaart, De Hoven, Kruisvaart, De Dullaert, De	Zuider Afwateringskanaal	1	2	1	1	3	3	3	3	Landschappelijk gezien is het ZAK een van de vele watergangen in het gebied en heeft daardoor een gemiddelde waardering gekregen.	16

Deelgebied	Element	Beleefde kwaliteit		Fysieke kwaliteit		Inhoudelijke kwaliteit				Toelichting waardering	Totaal
		Zichtbaarheid	Herinnerbaarheid	Gaafheid	Geconserveerdheid	Zeldzaamheid	Informativiteit	Ensemblewaarde	Representativiteit		
Schans, Kwekel, Tolweg Noord, Den Dulver, de Binnen Bijster										Het is wel een herkenbaar element en goed zichtbaar.	
Puntelementen											
De Dullaert, Hoge Vaart, Labbegat 1, Labbegat 2, Labbegat 3, Zuidewijn	Solitaire bomen	1	3	1	1	3	3	2	3	Solitaire bomen geven geen bijzondere invulling of kwaliteit aan dit gebied. Wel zijn ze goed zichtbaar en veel al in goede staat.	17
De Dullaert	Hakhoutbosjes	2	1	1	1	2	2	2	3	Hakhoutbosjes hebben vanwege hun relatie met menselijke ingrepen in het gebied een hogere waardering dan solitaire bomen gekregen.	14

8.3 Cultuurhistorische waarden

Onderstaande tabel betreft een overzicht van de numerieke waardering voor de cultuurhistorische elementen in de Westelijke Langstraat conform de integrale erfgoed waarderingssystematiek.

Tabel 13. Waardering cultuurhistorische elementen.

Deelgebied	Element	Beleefde kwaliteit		Fysieke kwaliteit		Inhoudelijke kwaliteit				Toelichting waardering	Totaal
		Zichtbaarheid	Herinnerbaarheid	Gaafheid	Geconserveerdheid	Zeldzaamheid	Informativiteit	Ensemblewaarde	Representativiteit		
Vlakelementen											
Den Dulver	CHW 465 Historisch groen (Bos, broekbos, eendenkooi, hakhout)	1	1	2	1	2	2	2	2	Het groen rondom de eendenkooi is deels historisch en deels in de jaren '70 pas aangeplant. Het historisch groen bestaat uit inheemse soorten wat de waarde van het historisch groen verhoogd.	12
Tolweg Noord	CHW 466 Historisch groen (houtwal, perceelrand- begroeiing)	1	1	1	1	2	2	2	2	Waardevol vanwege het voorkomen van historisch groen en inheemse plantensoorten, daterend van omstreeks 1850.	12
Den Dulver, De Dullaert, Zuidewijn, Labbegat 3, Labbegat 1	Grillige/ chaotische perceelstructuur	1	1	1	1	1	1	1	1	Het gebied is niet door ruilverkaveling verstoord waardoor de originele verkaveling hier nog zichtbaar is.	8

Deelgebied	Element	Beleefde kwaliteit		Fysieke kwaliteit		Inhoudelijke kwaliteit				Toelichting waardering	Totaal
		Zichtbaarheid	Herinnerbaarheid	Gaafheid	Geconserveerdheid	Zeldzaamheid	Informativiteit	Ensemblewaarde	Representativiteit		
Kruisvaart	CHW G467 Historisch groen (laanbeplanting)	1	3	3	1	3	2	3	3	De populieren langs de weg zijn in de jaren '70 aangeplant als geriefhout en voor de leerlooierij.	19
Labbe gat 1,2,3, 4, Hoge Vaart, Zuidewijn, De Dellen, De Hoven, de Schans, Binnen polder van Besoijen en Tolstraat Noord	Slagenlandschap	1	1	1	2	1	1	1	1	Zeer bijzondere en typerende landschapsinrichting die kenmerkend is voor veenontginningslandschappen. Representatief voorbeeld van het slagenlandschap en een duidelijk voorbeeld van een door mensen ingericht landschap. Daardoor in zijn geheel cultuurhistorisch zeer waardevol.	9
Den Dulver, de Dullaert, Kruisvaart, Kwekel	Ontginnings-landschap	3	3	3	3	1	1	1	1	Het ontginningslandschap is cultuurhistorisch gezien zeer waardevol. Van dit landschap is als gevolg van de ruilverkaveling en opkomende landbouw nog maar zeer weinig bewaard gebleven. De overgebleven delen zijn daardoor des te meer zeldzaam en representatief voor de ontginningsperiode.	16
De Hoven, de Dellen,	Knooppunt Labbe gatse haven	2	1	2	2	1	1	1	1	Zeer bijzonder en cultuurhistorisch waardevolle zone waar een aantal	11

Deelgebied	Element	Beleefde kwaliteit		Fysieke kwaliteit		Inhoudelijke kwaliteit				Toelichting waardering	Totaal
		Zichtbaarheid	Herinnerbaarheid	Gaafheid	Geconserveerdheid	Zeldzaamheid	Informativiteit	Ensemblewaarde	Representativiteit		
Labbegat 1 en Hoge Vaart										bijzondere elementen (winterdijk, turfhaven, bebouwing) bij elkaar komen. De haven zelf is verdwenen, wel resteren er nog enkele elementen van.	
Labbegat 1,3,4 en Landzicht	Knooppunt Sprangse Sloot	3	1	2	2	1	1	1	1	Zeer bijzonder en cultuurhistorisch waardevol gebied waar een aantal bijzondere elementen (winterdijk, turfhaven, bebouwing) bij elkaar komen. Het historisch beeld van de haven is als gevolg van industrie en bebouwing echter geheel verloren gegaan. In dit knooppunt resteren nog wel een aantal elementen van de oorspronkelijke haven. Hier ligt een kans voor verbetering van de beleefbare kwaliteit.	12
Labbegat 1, Hoge Vaart, Zuidwende	Zuidwende	3	1	3	3	1	1	1	1	Met name waardevol vanwege de zeldzaamheid en de historische samenhang met de turfwinning in dit gebied.	14

Deelgebied	Element	Beleefde kwaliteit		Fysieke kwaliteit		Inhoudelijke kwaliteit				Toelichting waardering	Totaal
		Zichtbaarheid	Herinnerbaarheid	Gaafheid	Geconserveerdheid	Zeldzaamheid	Informativiteit	Ensemblewaarde	Representativiteit		
Lijnelementen											
Binnen polder van Besoijen, De Dullaert, Kwekel, Labbegat 1, Labbegat 2, Labbegat 3, Labbegat 4	Houtsingels met historische vegetatie	1	1	2	2	1	1	1	1	Labbegat 4 is meer waardevol vanwege de authentieke en oudere begroeiing. De heggen in Labbegat 1,2,3 zijn later ontstaan en/of aangeplant. Zeer waardevol vanwege representativiteit van houtsingels in slagenlandschappen voor heel Nederland.	10
Landzicht	Vingerling	1	1	2	1	3	1	1	3	Herkenbaar relict in de dijk als gevolg van dijkdoorbraken. De dijk is hier duidelijk om twee wielen heen hersteld. Dit draagt bij aan e hoge beleefde en inhoudelijke kwaliteit.	13
De Dellen, De Hoven, Hoge Vaart, Labbegat 1, Labbegat 2, Labbegat 3, Labbegat 4, Landzicht, Tolweg Noord	Winterdijk	1	1	1	1	3	1	1	2	Doordat de Winterdijk nog op veel plaatsen goed zichtbaar is en intact in het landschap ligt, scoort dit lijnelement hoog op beleefde en fysieke kwaliteit. Daarnaast bestaat er een lange geschiedenis aan activiteiten en ellende rondom de dijk waardoor dit element ook hoog hoge inhoudelijke kwaliteit heeft.	11

Deelgebied	Element	Beleefde kwaliteit		Fysieke kwaliteit		Inhoudelijke kwaliteit				Toelichting waardering	Totaal
		Zichtbaarheid	Herinnerbaarheid	Gaafheid	Geconserveerdheid	Zeldzaamheid	Informativiteit	Ensemblewaarde	Representativiteit		
Binnen polder van Besoijen, Labbegat 3, Labbegat 4	Meerdijk	3	2	2	3	1	1	1	1	De Meerdijk is alleen nog maar zichtbaar als gaten in de heggen en is deels herkenbaar aan de wilgen die de loop markeren. Veel potentie voor verbeterde zichtbaarheid en dus beleefde kwaliteit.	14
Labbegat 1 en Labbegat 2	Diefdijk	1	2	1	2	2	1	1	1	Goed zichtbaar, niet als dijk maar als pad. Dit een belangrijk cultuurhistorisch element in het gebied vanwege zijn waterstaatkundige en functie als oude grensmarkering. Veel potentie voor herstel/reconstructie door het opnieuw zichtbaar maken van de dijk en daardoor verbeterde beleefbare kwaliteit. Representatief, want zeer typerend voor veenontginningen en perceel inrichting.	11
Binnen polder van Besoijen, Labbegat 1, Labbegat 3, Labbegat 4, Landzicht	Turfvaart: Sprangse Sloot	3	1	2	3	1	1	1	1	Niet goed zichtbaar en grotendeels gedempt. Wel is dit een belangrijk cultuurhistorisch element in het gebied vanwege zijn waterstaatkundige functie en als onderdeel van het Knooppunt Sprangse Sloot. Veel potentie voor	13

Deelgebied	Element	Beleefde kwaliteit		Fysieke kwaliteit		Inhoudelijke kwaliteit				Toelichting waardering	Totaal
		Zichtbaarheid	Herinnerbaarheid	Gaafheid	Geconserveerdheid	Zeldzaamheid	Informativiteit	Ensemblewaarde	Representativiteit		
										herstel/reconstructie en daardoor verhoging van de beleefde kwaliteit.	
De Binnen Bijster, Den Dulver	Turfvaart: Vrouwkensvaart	2	1	3	3	1	1	1	1	Niet meer in het gebied zichtbaar als turfvaart. Het lijnelement wordt gemarkeerd door een weg waardoor de ligging van de voormalige vaart nog wel te herkennen is. Het is een kenmerkend element in het gebied vanwege de economische en waterstaatkundige functie. Potentie voor verhoging beleefbare kwaliteit door reconstructie of herstel.	13
De Dullaert, Den Dulver, de Kwekel, Tolweg Noord en de schans	Turfvaart: Nieuwe Vaart	3	1	3	3	1	1	1	1	Niet meer in het gebied zichtbaar als turfvaart. Het lijnelement wordt gemarkeerd door een weg waardoor de ligging van de voormalige vaart nog wel te herkennen is. Het is een kenmerkend element in het gebied vanwege de economische en waterstaatkundige functie. Potentie voor verhoging beleefbare kwaliteit door reconstructie of herstel.	14
De Hoven, Hoge vaart, Zuidewijn	Turfvaart: Hoge Vaart	2	1	2	2	1	1	1	1	Dit lijnelement is nog gedeeltelijk als sloot aanwezig en nog enigszins als turfvaart te herkennen door de loop	11

Deelgebied	Element	Beleefde kwaliteit		Fysieke kwaliteit		Inhoudelijke kwaliteit				Toelichting waardering	Totaal
		Zichtbaarheid	Herinnerbaarheid	Gaafheid	Geconserveerdheid	Zeldzaamheid	Informativiteit	Ensemblewaarde	Representativiteit		
										van het lijnelement. Verder hoge inhoudelijke kwaliteit door samenhang met sociale en economische ontwikkeling van het gebied.	
Kwekel, Den Dulver	Turfvaart: Willem van Gent Vaart	2	1	2	3	1	1	1	1	Dit lijnelement is nog gedeeltelijk als sloot aanwezig maar niet meer als turfvaart te herkennen. Wel hoge inhoudelijke kwaliteit door samenhang met sociale en economische ontwikkeling van het gebied.	12
Kwekel, Tolstraat Noord	Kwekelsloot	2	2	2	2	1	1	1	1	Het lijnelement is nog gedeeltelijk tussen Den Dulver en de Kwekel aanwezig. De hoge ouderdom (Middeleeuwen) van deze sloot maakt dat de inhoudelijk waarde van dit element voor cultuurhistorie hoog is.	12
Den Dulver, Kwekel en De Dullaert	Oude watergang	1	2	2	2	1	2	2	2	Het lijnelement loopt nog gedeeltelijk langs De Dullaert, de Kwekel en Den Dulver. De hoge ouderdom (Middeleeuwen) van deze sloot maakt dat de inhoudelijk waarde van	14

Deelgebied	Element	Beleefde kwaliteit		Fysieke kwaliteit		Inhoudelijke kwaliteit				Toelichting waardering	Totaal
		Zichtbaarheid	Herinnerbaarheid	Gaafheid	Geconserveerdheid	Zeldzaamheid	Informativiteit	Ensemblewaarde	Representativiteit		
										dit element voor cultuurhistorie hoog is.	
Kruisvaart, Zuidewijn	Oude achterkade	3	3	3	3	1	1	1	1	De achterkade is geheel verdwenen. Wel hoge cultuurhistorisch waarde vanwege relatie met bewoning en ontginningen.	16
Labbegat 1	Wetering	1	1	1	1	3	2	1	2	Deze wetering loopt nog door Labbegat 1 en scoort daarom hoog op beleefde en fysieke kwaliteit. Dit lijnelement heeft een directe relatie met de ontginningsgeschiedenis wat bijdraagt aan de hoge informatie- en ensemblewaarde.	12
Labbegat 1	Oude achterkade	2	2	2	2	1	1	1	1	De achterkade is gedeeltelijk verdwenen. Wel hoge cultuurhistorisch waarde vanwege relatie met bewoning en ontginningen.	12
De Dullaert, Den Dulver, Kwekel, Kruisvaart, Zuidewijn	Oude achterkade (kruisvaart)	3	2	3	3	1	1	1	1	De achterkade is geheel verdwenen. Het lijnelement is deels nog zichtbaar middels de loop van de Kruisvaart (is tegenwoordig een straat). Hoge cultuurhistorisch	15

Deelgebied	Element	Beleefde kwaliteit		Fysieke kwaliteit		Inhoudelijke kwaliteit				Toelichting waardering	Totaal
		Zichtbaarheid	Herinnerbaarheid	Gaafheid	Geconserveerdheid	Zeldzaamheid	Informativiteit	Ensemblewaarde	Representativiteit		
										waarde vanwege relatie met bewoning en ontginningen.	
Binnenpolder van Besoijen, de Binnen Bijster, De Dullaert, Den Dulver, Labbegat 2, Zuidewijn	Halve Zolenlijn	2	1	2	3	3	1	1	3	Het spoor zelf is verdwenen, maar de spoorlijn is nog wel als lijnelement aanwezig, mede als enkele relictten van spooreplacements, stations en overgangen. Veel potentie voor verbeterde zichtbaarheid en dus beleefde kwaliteit.	16
Labbegat 1, Hoge Vaart, De Hoven, Kruisvaart, De Dullaert, De Schans, Kwekel, Tolweg Noord, Den Dulver, de Binnen Bijster	Zuider Afwateringskanaal	1	1	1	1	3	1	3	3	Het ZAK staat inhoudelijk gezien in relatie met de Maas en graven van de Bergse Maas en vertoont samenhang met waterstaatkundige kunstwerken uit de 19e en 20e eeuw.	14
Labbegat 3 en 4 en de binnenpolder van Besoijen	Ruilverkaveling sloot	2	3	1	1	3	3	3	3	Niet waardevolle 20 ^e eeuwse sloot langs Schouwpad.	19

Deelgebied	Element	Beleefde kwaliteit		Fysieke kwaliteit		Inhoudelijke kwaliteit				Toelichting waardering	Totaal
		Zichtbaarheid	Herinnerbaarheid	Gaafheid	Geconserveerdheid	Zeldzaamheid	Informativiteit	Ensemblewaarde	Representativiteit		
Binnen Bijster, Den Dulver en De Dullaert	Oud Zandpad	1	1	1	1	3	3	3	3	Oud pad tussen de Hoge Vaart en Waspik dat parallel loopt aan de Halve Zolenpad. Loopt er nog steeds. Beeld en locatie van het pad zijn authentiek.	16
De Dullaert	Oud zandpad of kerkpad van Vrijhoeve naar de Dullaert.	3	1	3	3	3	3	3	3	Reeds verdwenen en wat betreft kenmerken geen bijzonder element.	22
Den Dulver	Oud Zandpad langs de Vrouwkensvaart	1	1	2	2	3	3	2	3	Oud en nog steeds aanwezig voetpad langs de voormalige turfvaart. Is deels doorgebroken door zijweggen. Cultuurhistorisch waardevol vanwege ouderdom en beleefde kwaliteit.	17
De Binnen Bijster	Oude toegangsweg/stichtingsweg	1	1	2	2	3	3	3	3	Oude toegangsweg de Binnen Bijster in. Cultuurhistorisch waardevol lijnelement vanwege ouderdom en beleefde kwaliteit. De locatie is authentiek, maar de weg is tegenwoordig geasfalteerd waardoor de gaafheid en geconserveerdheid minder hoog scoren.	18

Deelgebied	Element	Beleefde kwaliteit		Fysieke kwaliteit		Inhoudelijke kwaliteit				Toelichting waardering	Totaal
		Zichtbaarheid	Herinnerbaarheid	Gaafheid	Geconserveerdheid	Zeldzaamheid	Informativiteit	Ensemblewaarde	Representativiteit		
Puntelementen											
De Dullaert	Zandwinput	3	2	3	3	3	3	3	3	Voormalige put waar zand werd gewonnen. Deze put is tegenwoordig gedempt en uit het beeld verdwenen.	23
Den Dulver	Eendenkooi met kooikerhuis	3	1	3	1	3	1	1	3	Slecht zichtbaar, maar wel geprobeerd de zichtbaarheid te vergroten d.m.v. uitkijkpunt en verrekijker.	16
De Hoven, Labbegat 4 en Zuidewijn	Wielen nog aanwezig	1	1	3	1	3	1	1	1	Cultuurhistorisch waardevolle elementen vanwege de direct relatie met thema's als wateroverlast, dijken en menselijke ingrepen in het landschap. Door de locatie aan de Winterdijk zijn ze goed zichtbaar en scoren daardoor hoog op beleefbare kwaliteit. Het verhaal achter het ontstaan van de wielen maakt dat deze elementen ook een hoge inhoudelijke kwaliteit hebben.	12
Landzicht	Wielen verdwenen	3	1	3	3	3	1	1	2	Cultuurhistorisch waardevolle elementen vanwege de direct relatie met thema's als wateroverlast, dijken en menselijke ingrepen in het landschap. Deze wielen zijn in het	17

Deelgebied	Element	Beleefde kwaliteit		Fysieke kwaliteit		Inhoudelijke kwaliteit				Toelichting waardering	Totaal
		Zichtbaarheid	Herinnerbaarheid	Gaafheid	Geconserveerdheid	Zeldzaamheid	Informativiteit	Ensemblewaarde	Representativiteit		
										verleden gedempt en daardoor niet meer als wiel in het landschap zichtbaar. Het verhaal achter het ontstaan van de wielen maakt dat deze elementen ook een hoge inhoudelijke kwaliteit hebben.	
Niet monumentale bouwwerken											
Den Dulver, De binnen Bijster	Sluisbrug (ZAK-Vrouwkensvaart)	1	2	1	1	2	2	2	3	Historische brug die tegenwoordig nog in gebruik is. Heeft een ensemblewaarde vanwege de samenhang met het ZAK maar wordt niet als zeer waardevol beschouwd.	14
Hoge Vaart en Labbegat 1	Duikersluis	1	1	2	1	2	2	1	3	Bijzonder gemaaltje in de Labbegatse Haven. Aan weerszijde van de Winterdijk zichtbaar maar gedeeltelijk opgeknapt dus niet geheel authentiek.	13
Labbegat 3	Klepsluisje	3	2	1	1	3	3	2	3	Klepsluisje ligt verscholen achterin Labbegat 3 tussen het riet waardoor de beleefbaarheid van het sluisje erg laag is. Het sluisje ligt in een cultuurhistorisch waardevol stuk bij	18

Deelgebied	Element	Beleefde kwaliteit		Fysieke kwaliteit		Inhoudelijke kwaliteit				Toelichting waardering	Totaal
		Zichtbaarheid	Herinnerbaarheid	Gaafheid	Geconserveerdheid	Zeldzaamheid	Informativiteit	Ensemblewaarde	Representativiteit		
										de Meerdijk en de Sprangse Sloot. Potentie voor herstel: door het sluisje beter in beeld te brengen wordt de beleefbaarheid verhoogd.	
Labbegat 3	Duikersluis	2	2	2	1	3	3	2	3	Duikersluis in de Sprangse Sloot. Bestaat gedeeltelijk uit beton dus is niet meer authentiek. Wel redelijk waardevol in samenhang met de Meerdijk en de Sprangse Sloot. Potentie voor recreatie, want het sluisje kan als oversteek over de Sprangse Sloot gebruikt worden.	18
Labbegat 3	Heul	1	2	2	1	3	1	1	3	Van cultuurhistorische waarde vanwege het verhaal over de waterhuishouding in de binnen- en buitenpolder. Het is een van de heulen in de Winterdijk dus heeft zowel ensemblewaarde als element dat in het landschap samenhang vertoont met de dijk en waterstaatkundige elementen in de dijk. Deze heul bestaat grotendeels uit beton en is daarom niet meer authentiek.	15

Deelgebied	Element	Beleefde kwaliteit		Fysieke kwaliteit		Inhoudelijke kwaliteit				Toelichting waardering	Totaal
		Zichtbaarheid	Herinnerbaarheid	Gaafheid	Geconserveerdheid	Zeldzaamheid	Informativiteit	Ensemblewaarde	Representativiteit		
De Dullaert	Vijzelgemaal	1	2	2	1	2	2	2	3	Een van de drie vijzelgemaaltjes in de Westelijke Langstraat. Het huisje is onlangs opgeknapt, het vijzelgemaal dat erin zit is nog authentiek.	15
Zuidewijn	Station Kaatsheuvel - Capelle	2	1	3	3	1	1	1	1	Ligt buiten het plangebied maar is vanwege de zichtbare relictten (perron) meegenomen en wordt als waardevol beschouwd vanwege de relatie met de Halve Zolenlijn en het verhaal van de Tweede Wereldoorlog.	13
De Dullaert	Klepsluisje	1	1	3	1	3	3	2	3	Klepsluisje in de Oude Watergang die goed zichtbaar is en in goede staat verkeert. Wordt niet per se gewaardeerd vanwege inhoudelijke kwaliteit.	17
Den Dulver	Stuw in de Vrouwkensvaart	1	1	3	1	3	3	3	3	Deze stuw bestaat voornamelijk uit beton en is dus niet mee authentiek.	18
Labbegat 1	Sluisje	1	2	1	1	3	3	3	3	Sluisje aan de noordkant van de Winterdijk die nog gaaf is, in goede staat verkeert en goed zichtbaar is. Wordt niet per se gewaardeerd om inhoudelijke kwaliteit.	17

8.4 Conclusie waardering landschap en cultuurhistorie

De meest gewaardeerde gebieden binnen de Westelijke Langstraat zijn gebieden waar meerdere waarden (landschap, aardkunde, cultuurhistorie, etc.) in samenhang aanwezig zijn en waarvan de beleefde, fysieke en inhoudelijke kwaliteit sterk naar vormen komen. In deze gebieden zijn tevens verschillende tijdslagen te verbinden aan de aanwezige elementen: het gelaagde landschap is hier het best bewaard gebleven.

Conclusie erfgoedwaarderingssystematiek

Landschappelijke gezien worden de trilveengebieden als habitattype het meest gewaardeerd. De houtsingels in Labbeget 4, de Loint en de turfvaart 'de Hoge Vaart' hebben de hoogste landschappelijke waardering gekregen. De laagste landschappelijke waardering hebben de eendenkooibiotop en de achterkaden gekregen. Deze hoge score komt voort uit de hoge beleefbare en fysieke kwaliteit. De lage scores zijn voornamelijk het gevolg van beperkte beleefbare kwaliteit. De grillige/chaotische percelingsstructuren hebben de hoogste cultuurhistorische waardering gekregen. Ook het slagenlandschap, de historische houtsingels, de Winterdijk en de Diefdijk scoren erg hoog. De gedempte zandwinputten, gedempte wielen en de laanbeplanting langs de Kruisvaart, welke toch een cultuurhistorische waarde heeft volgende de cultuurhistorische waardenkaart van de Provincie Noord-Brabant, scoren het laagst. Verschillende duikers en sluisje hebben ook een lage score gekregen. Dit komt voornamelijk vanwege de beperkte zichtbaarheid en daardoor beperkte beleefbaarheid.

Uit de waarderingstabel komt naar voren dat elementen waarvan op voorhand werd verwacht dat deze erg hoog zouden scoren vanwege verschillende redenen toch een lagere waardering hebben gekregen. Tevens blijkt dat er contradicties in de waardering zitten wanneer dezelfde elementen zowel voor landschap als voor cultuurhistorie worden gewaardeerd. Dit wordt verder uitgewerkt in de discussie.

Conclusie waardering landschap en cultuurhistorie, resultaat Workshop 1

Het deelgebied met de hoogste waardering is Labbeget 1, waar landschappelijke, cultuurhistorische en aardkundige waarden voorkomen uit tijdperiode 2 tot en met 8 (eind 11e tot en met de 20e eeuw). Kenmerkend voor dit deelgebied is de percelering uit de 16e en 17e eeuw welke een afspiegeling is van de perceleringstructuur aan de zuidzijde van de Winterdijk. Dit deelgebied heeft hoge landschappelijke waarde vanwege het bijzondere habitattype welke representatief is voor de historische vegetatie in de Westelijke Langstraat. Dit is het enige gebied waar kalkmoerassen voorkomen en het enige gebied waar elzensingels voorkomen boven de Winterdijk. De smalle percelering, typerend voor het zeer hoog gewaardeerd slagenlandschap is nog gaaf en hier het best beleefbaar. Aardkundige waarden komen voor in het noordelijke deel van Labbeget 1, waar het typerende bodemprofiel van klei op veen op zand nog intact is. Ook heeft het hoge cultuurhistorische waarde vanwege de aanwezigheid van de wetering, Diefdijk en een oude achterkade.

Labbeget 4 wordt tevens als zeer waardevol gebied beschouwd, vanwege het unieke patroon van het slagenlandschap met nog intacte heggen. Dit vormt een tastbare herinnering aan de pioniers die het gebied ontgonnen hebben voor turfwinning, die het karakteristieke patroon van de smalle percelering, sloten en houtsingels hebben aangelegd. De samenhang tussen deze elementen draagt bij aan de hoge waarde van het gebied, alsmede de rijke variatie aan botanische soorten.

De Hoven en De Dellen zijn landschappelijk gezien bijzonder als representatief voorbeeld van een slagenlandschap zonder elzensingels. De perceelsscheidingen bestaat hier uit abiotische elementen: sloten zonder begroeiing. Karakteristiek is de openheid en weidsheid van het gebied, wat deze deelgebieden onderscheidend maakt van Labbeget 1 en 4 en een hele andere beleefde kwaliteit biedt.

Het gebied in het zuiden van de kruisvaart en ten westen van de Wendelnesseweg in deelgebied De Dullaert is zeer waardevol vanwege de bijzondere en 'grillige' percelering. Sommige delen van het gebied zijn verkaveld en sommige niet, waardoor er een chaotisch patroon is ontstaan. Dit vertelt iets over de sociale organisatie ten tijde van het verkavelingsproces. De informatiewaarde is daarmee hoog. Hetzelfde geldt voor de afwijkende percelering in deelgebied Zuidewijn bij de Hoge Vaart die oostwest georiënteerd op de Hoge Vaart is aangelegd. Deze is ook zeer waardevol vanwege de zeldzaamheid, gaafheid en goede zichtbaarheid.

Tot slot vormen de zogenaamde historische knopen aan de Winterdijk (Strootman Landschapsarchitecten 2003) zeer waardevolle zones binnen de Westelijke Langstraat. De knopen zijn kruisingen tussen

horizontale en verticale lijnen in het plangebied, met de Winterdijk als oostwest georiënteerde lijn en de turfvaarten met zijkades als noord-zuid gelegen lijnen. De knooppunten (turfhavens) vormden de focus van activiteit dat bij sommige knooppunten nog goed afleesbaar is in de vorm van intacte historisch geografische lijnelementen en gave historische bebouwing. De knooppunten in het plangebied zijn de Labbegatse Haven en de Sprangse Sloot.

9 ONTWIKKELINGSVISIE EN AANBEVELINGEN

9.1 Ontwikkelingsvisie

Voor de ontwikkeling van natuur in de Westelijke Langstraat is een Beheerplan Langstraat opgesteld (Provincie Noord-Brabant 2015). Dit plan biedt de kans om de ontwikkeling van natuur te combineren met een bredere gebiedsontwikkeling. De Westelijke Langstraat heeft naast natuurwaarden ook cultuurhistorische, aardkundige, landschappelijke, archeologische en recreatieve waarden die in voorliggende rapportage in beeld zijn gebracht. Het uitgangspunt voor toekomstige ontwikkeling van het gebied is het zo optimaal mogelijk behouden en versterken van deze waarden. Ingrepen in het gebied kunnen gevolgen hebben voor deze waarden, maar ook kansen bieden voor herstel en reconstructie en het beter zichtbaar en beleefbaar maken van waardevolle elementen en patronen in het landschap.

Hieronder worden aanknopingspunten beschreven voor een ontwikkelingsvisie voor de Westelijke Langstraat waardoor niet alleen natuurwaarden versterkt worden, maar ook landschappelijke, cultuurhistorische en recreatieve waarden. Ingegaan wordt op de thema's van het *behouden* en *beleven* van het erfgoed.

Behouden

De ontwikkeling die de Westelijke Langstraat in de loop der tijd heeft doorgemaakt is op veel plaatsen af te lezen aan het landschap en de bodem. Focus voor het behoud van kenmerkende patronen in het landschap die zijn ontstaan door menselijk gebruik en natuurlijke ontwikkelingen, zijn de punt-, lijn- en vlakelementen waaruit deze patronen bestaan en die verbonden zijn aan verschillende tijdsperiodes en zo gezamenlijk het 'gelaagde landschap' vormen. Sommige elementen zijn zeldzaam en juist in samenhang met elkaar hebben ze hoge inhoudelijke kwaliteit. Behoud van de huidige situatie door bijvoorbeeld onderhoud van watergangen en (historisch) groen en restauratie van sluisjes draagt bij aan de versterking van de fysieke kwaliteit. Behoud en herkenbaar houden van specifieke lijnen in het landschap zijn hierbij een belangrijk aandachtspunt:

- De Winterdijk, het ZAK en het Halve Zolenpad als horizontale lijnen;
- De turfvaarten, de zijdwende en voormalige zijkadens als verticale lijnen;
- De Meerdijk en achterkadens als diagonale lijnen;
- De slagen en heggen als verticale en horizontale lijnen;
- Het bodemprofiel van klei op veen op zand als verticale lijn;

Ook de volgende vlakelementen zijn van hoge waarden en belangrijk voor behoud:

- Het slagenlandschap van Labbegat 1, Labbegat 4, De Dellen en De Hoven;
- De zones met chaotische percelering in het zuiden van De Dullaert en Zuidewijn;
- De voormalige turfhavens, ofwel de knooppunten aan de Winterdijk;
- De eendenkooi met de daaromheen gelegen broekbossen en historisch groen.

Beleven

Naast het verbeteren van de fysieke kwaliteit is ook het verhogen van de beleefde kwaliteit en inhoudelijke kwaliteit van belang. Het gaat hierbij vooral om het versterken van de zichtbaarheid en de herkenbaarheid van de samenhang tussen elementen. Maar ook de toegankelijkheid en het accentueren van elementen en het verbinden van gebieden draagt hieraan bij. Versnippering van waardevolle gebieden is nadelig voor de biodiversiteit, voor de herkenbaarheid van bovengenoemde lijnen in het landschap en voor de beleefbaarheid van ruimtelijke relaties. Waardevolle en te benadrukken kenmerken zijn:

- Hoogteverschillen tussen de zandgronden in het zuiden en de rivierkleigebieden in het noorden;
- De openheid en weidsheid van De Hoven en De Dellen als open slagenlandschap zonder elzensingels;
- De geslotenheid van het bosgebied rondom de eendenkooi;
- De smalle percelering, aaneengesloten heggen en parallel hieraan lopende sloten in het slagenlandschap van Labbegat 1, Labbegat 4 en het accentueren van de overgebleven heggen en sloten in Labbegat 2 en Labbegat 3.
- De monumentale boerderijen, laanbeplanting en watergangen langs de turfvaarten, in de knooppunten, het terrein van Zuidewijn en de Winterdijk;

- De ligging van waterstaatkundige elementen in het ZAK, de sluisjes in de Winterdijk en de sluisjes en gemalen in de Dullaert, Labbegat 3 en de Dulver;
- De Meerdijk en de naastgelegen Sprangse sloot in Labbegat 3 en 4 en de Binnen polder van Besoijen.
- Het historisch groen en de eendenkooibiotop in Den Dulver.

Naast het accentueren van deze elementen, wordt de beleefbaarheid van het erfgoed vergroot als de toegankelijkheid van (de niet kwetsbare gedeelten) deze gebieden wordt vergroot voor recreanten en de informatievoorziening wordt verbeterd. Het uitdragen van kennis over de bijzonderheid van de natuur, het landschap en de cultuurhistorie draagt bovendien bij aan de waardering en inzet voor behoud. Dit kan door:

- Reconstructie van verdwenen maar representatieve elementen in het landschap zoals de turfvaarten, de Meerdijk en de Schans;
- Zichtlijnen, laanstructuren en herkenbare hoogstambomen behouden en markeren door beheer van groen;
- Historisch groen zoals hakhoutbosjes en knotwilgen beheren conform historische beheer methoden;
- Vergroten van herkenbaarheid van wandel- en fietspaden en aanpassen van de huidige infrastructuur voor het verhogen van de veiligheid van recreanten;
- Informatieborden met- en visualisatie van de ontstaan- en ontwikkelingsgeschiedenis en de voor Nederland bijzondere kenmerken van het gebied;

9.2 Aanbevelingen voor toekomstige ontwikkelingen

Hieronder is een aantal concrete aanbevelingen voor toekomstige ontwikkelingen beschreven die bijdragen aan het behoud en versterken van landschappelijk, cultuurhistorische en recreatieve waarden.

1. Meerdijk

Het restaureren van de loop van de 13^e eeuwse Meerdijk en 14^e eeuwse turfvaart de Sprangse Sloot in Labbegat 4 en de Binnen polder van Besoijen is een kans voor het verhogen van zowel de recreatieve waarden als het herstellen van het cultuurhistorisch beeld van de Westelijke Langstraat. De Meerdijk en de Sprangse Sloot lopen vanaf de aansluiting met de Winterdijk bij Labbegat 3 naar Sprang. De Meerdijk loopt verder door naar de zuidelijke rand van Waalwijk. Deze dijk had naast een waterstaatkundige functie ook een grens markerende functie en is daarom historisch gezien bijzonder waardevol in het gebied. Over de Meerdijk zou een wandelpad gecreëerd kunnen worden waardoor tevens een betere ontsluiting van dit gebied ontstaat.

2. Schans

Door de Schans aan de Winterdijk te reconstrueren wordt niet alleen aandacht besteed aan het verhaal van de bewoning- en landbouwgeschiedenis van het gebied, maar ook aan het verhaal van de militaire geschiedenis en de Zuiderwaterlinie. De schans kan bijvoorbeeld gereconstrueerd worden met het zand dat afkomstig is van de afgravingen voor vernatting van het gebied. Het uitzicht van de schans biedt een doorkijk helemaal naar het zuiden van het plangebied door het open landschap van De Dellen en De Hoven. Deze gebieden worden gekenmerkt door openheid en weidsheid omdat in deze slagenlandschappen geen elzensingels zijn aangeplant. De reconstructie van de schans biedt dus een dubbele kans: cultuurhistorisch vanwege het terugbrengen van een militair element en recreatie door betere beleving van het gebied door versterking van ruimtelijke relaties.

3. Koesteeg

Tussen Labbegat 2 en 3 loopt de Koesteeg. Om een aaneengesloten natuurgebied te kunnen realiseren en daarmee de recreatieve waarde van deze gebieden te verhogen zou de Koesteeg afgesloten moeten worden. Deze weg heeft geen cultuurhistorisch of landschappelijke waarde en draagt niets bij aan de bijzonderheid van het gebied. Afsluiting van de Koesteeg draagt daarnaast ook bij aan de veiligheid voor recreanten in dit gebied.

4. Onderzoek naar historisch groen

De inheemse soorten in de Westelijke Langstraat bestaan deels uit autochtone boom- en struiksoorten. Deze historische landschapselementen bieden inzicht in de oorspronkelijke vegetatie en het landschap. Daarnaast geeft deze vegetatie inzicht in de activiteiten van mensen in het landschap zoals historische beheer van het plantmateriaal en inzicht het materiaal dat de mensen in dit gebied voor handen hadden. Om

een specifiek overzicht van de locaties en samenstelling van dit autochtoon, historisch groen te verkrijgen, is het aan te bevelen hier aanvullend onderzoek naar uit te voeren. Een beter beeld van het historische landschap en de inheemse vegetatie maakt dat de toekomstige natuurontwikkeling bijdraagt aan herstel van deze elementen en daardoor de beleefbare, fysieke en inhoudelijke kwaliteiten van het van het cultuurhistorische landschap verhogen.

Onderzoek naar deze inheemse bomen en struiken biedt ook mogelijkheden bij toekomstige beplantingen. Door zaden en pollen van deze inheemse planten te verzamelen en op te kweken, kunnen deze gebiedseigen planten worden terug geplant wat de ecologisch, de landschappelijke en de cultuurhistorisch waarden in dit gebied sterk verhoogd.

5. Wielen

Herstel van één of een aantal verdwenen wielen in het gebied. Door deze wielen terug te brengen in het landschap wordt het historisch beeld rondom de Winterdijk en de invloed van het water op het landschap gereconstrueerd. De wielen vertellen het verhaal van de eeuwenlange strijd tegen het water die men tot in 1953 heeft gestreden en is dus een zeer belangrijk onderwerp voor dit gebied. Het uitgraven van de gedempte wielen verhoogt daarnaast ook de landschappelijke en natuurlijke waarden in het gebied. In het zuiden van het plangebied, nabij de Kruisvaart hebben twee zandwinningsputten gelegen. Het terug brengen van deze putten geeft een kijkje in het cultuurhistorische landschap.

6. Kwelwater

In de woonwijk ten zuiden van het plangebied (Vogelwijk) is kwelwater aanwezig dat afkomstig is uit het plangebied. Dit vormt een ongewenste bruine poel in de woonwijk. Door dit kwelwater terug te brengen in het plangebied worden hier kansen gecreëerd voor de ontwikkeling van kwelwaterafhankelijke vegetatie en is men in de woonwijk af van de poel.

7. Binnenpolder van Besoijen

Dit deelgebied biedt kansen voor het herstellen van natuurwaarden en het terugbrengen van de historische situatie door het reconstrueren van de Meerdijk en door moderne toevoegingen te minimaliseren of te verwijderen, zoals kunstmatige afwateringen (ruilverkavelingssloten). De Binnenpolder van Besoijen is ook potentiegebieden voor recreatie, juist omdat dit geen kwetsbaar gebied is en daarom geen risico vormt voor aantasting van natuurwaarden. Vanuit hier kunnen recreanten het gebied betreden via betere wandelroutes. Enige horeca en/of een informatiebord over de beschikbare routes door het gebied zouden hier een meerwaarde zijn.

8. Diefdijk

De Diefdijk is een 13^e eeuwse noordzuid georiënteerde dijk die nog in Labbegat 1 en Labbegat 2 te zien is. De dijk dient in Labbegat 2 als wandelpad maar de belevingswaarde als voormalige dijk en grensmarker ontbreekt. Door meer kenbaarheid aan deze oude dijk te geven bijvoorbeeld door een naambordje naast de dijk bij de ingang van het wandelpad in Labbegat 2 te plaatsen versterkt de herkenbaarheid en beleefbaarheid. Dit naambord kan tevens een grenspaal zijn met de twee grensgebieden naast de dijk.

9. Landschapspark

Eén van de ideeën voor nieuwe recreatie in het plangebied is de realisatie van een landschapspark in de Binnen Bijster, waarin het slagenlandschap en de verschillende landschapszones in het gebied op kleine schaal worden gereconstrueerd. Hierbij kunnen de natuurontwikkeling en de ontginningmethoden toegelicht worden. Rondom het landschapspark kan een wandelroute uitgezet worden met informatieborden en bankjes. De meerwaarde van de Binnen Bijster betreft de raakvlakken met het retranchement en de Zuiderwaterlinie, waardoor mensen tijdens de wandeling niet alleen een goed beeld van het landschap, maar ook van de bijzondere landschapselementen krijgen. Een aanvulling hierop is een trekpondje over het ZAK, waarmee men direct de Binnen Bijster kan betreden (Zie de Arcadis rapportage *Voorlopig ontwerp Westelijke Langstraat*, Overkamp *et. al.* 2008).

10. Halve Zolenpad

Het Halve Zolenpad heeft hoge recreatieve waarde en biedt een kans voor verhoging van beleefde kwaliteit. Langs dit fietspad kunnen borden geplaatst worden met informatie over de totstandkoming van de spoorlijn en de relictten die nog in het landschap aanwezig zijn met bijbehorende verhalen, of kijkgaten om de bijzondere delen van het gebied eruit te laten springen.

10 CONCLUSIES EN DISCUSSIE

10.1 Conclusies

In opdracht van de gemeente Waalwijk en in het kader van toekomstige beheer- en inrichtingsplannen van de provincie Noord-Brabant voor het plangebied de Westelijke Langstraat, is door Arcadis een inventarisatie en waardering uitgevoerd van alle aanwezige landschappelijke, aardkundige, cultuurhistorische, archeologische en recreatieve elementen in het plangebied, gelegen tussen Waspik en Waalwijk. Het gebied ligt in de landschappelijke overgangszone tussen het hoger gelegen Brabants zandgebied en het lager gelegen Rivierengebied. Hierdoor is een bijzondere hydrologische situatie ontstaan, wat heeft gezorgd voor bijzondere botanische soorten en een uniek en bijzonder gaaf gebleven cultuurhistorisch waardevol veenontginningslandschap.

Het doel van dit onderzoek was antwoord te krijgen op de volgende vragen:

1. Welke landschappelijke, aardkundige, cultuurhistorische, archeologische en recreatieve aspecten zijn van belang voor het projectgebied Westelijke Langstraat en waarom?
2. Hoe kunnen deze aspecten gecategoriseerd worden naar aard, plaats, tijd, aanwezigheid en waarde?
3. Welke van de geïnventariseerde aspecten willen we behouden en/of versterken en waar zitten onderlinge kansen en uitdagingen?

Om tot een overzicht van al deze elementen en waarden te komen zijn literaire en cartografische bronnen bestudeerd, gebiedsexperts geïnterviewd en is een workshop georganiseerd waarbij de aanwezige elementen en gebieden binnen het plangebied zijn besproken en gewaardeerd. Dit onderzoek heeft geleid tot een totaaloverzicht van alle waardevolle elementen in de Westelijke Langstraat wat is vertaald in naar een viertal kenmerkenkaarten die in bijlage 4 tot en met bijlage 7 zijn opgenomen. Deze kaarten vormen een presentatie van de resultaten van de inventarisatie.

- Kenmerkenkaart Recreatieve waarden Westelijke Langstraat
- Kenmerkenkaart Archeologie Westelijke Langstraat
- Kenmerkenkaart Landschap en aardkundige waarden Westelijke Langstraat
- Kenmerkenkaart Cultuurhistorie Westelijke Langstraat

Op basis van de inventarisatie en waardering kunnen per aspect de volgende conclusies getrokken:

Aardkundige waarden

De belangrijkste aardkundige waarden betreffen het bodemprofiel dat is opgebouwd uit klei op veen op zand en het microreliëf dat gevormd wordt door de hogere zanddonken ten zuiden van de Winterdijk. Bijzonder aan deze bodemopbouw is dat niet alleen de bodemontwikkeling af te lezen is, maar ook de historische en landschappelijke ontwikkelingen die de gelaagdheid in het gebied gevormd hebben. Deze gelaagdheid begint met dekzandafzettingen in het Weichselien gedurende de laatste fase in het Pleistoceen, de opwarming van het klimaat en de daarmee gepaarde gaande de vernatting en opkomst van vegetatie en veenvorming in de afgelopen ca. 10.000 jaar, alsmede en de zee-afzettingen op het veen in de 16e en 17e eeuw als gevolg van zee-inbraken en overstromingen in dit gebied.

Dit bodemprofiel komt in de noordelijke zone van het plangebied boven de Winterdijk in de deelgebieden De Dellen, Labbeget 1 en Landzicht voor en is verwerkt op de kenmerkenkaart voor Landschap en aardkundige waarden.

De zanddonken bevinden zich met name in de zuidelijke helft van het plangebied in de deelgebieden De Dullaert, Zuidewijn en de Binnenpolder van Besoijen en zijn als gevolg van de turfwinning in dit gebied aan het maaiveld komen te liggen. Doordat het Pleistocene dekzand hier dicht aan het oppervlak ligt, zijn deze hogere plaatsen op archeologische verwachtingskaart van de gemeente Waalwijk en daarmee ook de kenmerkenkaart archeologie als zones met een hoge archeologische verwachtingswaarde aangeduid. Middels deze hoge verwachtingswaarden wordt zowel de eventueel aanwezige archeologie als het aardkundig waardevolle reliëf in dit gebied beschermd.

Binnen het plangebied zijn ook deelgebieden aan te wijzen waar geen aardkundige waarden liggen. In deze gebieden is in het verleden geen zeelei afgezet waardoor de typerende bodemopbouw hier niet is ontwikkeld. Daarnaast bevinden zich in het plangebied locaties waar geen donken aan het oppervlak liggen omdat deze hier niet gevormd zijn, of omdat deze als gevolg van landbouwactiviteiten geëgaliseerd zijn. Indien in deze deelgebieden bodemverstoringen gaan plaatsvinden hebben deze geen invloed op de aardkundige waarden van dit gebied. Het gaat om de deelgebieden: De Binnen Bijster, de Kwekel, Tolweg Noord, Den Dulver, de Schans, de Hoven, Labbegat 2, 3, 4 en de Hoge Vaart.

Landschap

Bij de inventarisatie en waardering van de landschappelijke elementen is gekeken naar zowel biotische als abiotische landschapselementen. Het gaat hierbij met name om heggen, sloten, greppels, bijzondere habitattypen, bossen en solitaire bomen. Daarnaast is gekeken naar de openheid of juist de geslotenheid van het landschap en de afwisseling van deze landschapsinrichting. Met name de heggen langs de perceelranden vormen herkenbare landschapselementen. Deze zijn aanwezig en het best behouden gebleven in Labbegat 1, 2, 3 en 4. Ook de verschillende bijzondere habitattypen in Labbegat 1, 2 en 3 en Den Dulver zorgen voor hoge landschappelijke waarden aldaar.

Daarnaast loopt er nog een aantal hele oude, natuurlijke watergangen door het plangebied die voor de landschapsinrichting al hier liepen. Het gaat om de Loint en de Oude Watergang, twee afwateringsrelicten die er voor de afwatering van het oorspronkelijke veengebied zorgden.

Uit de waardering van deze landschappelijke elementen komt naar voren dat heggen, bijzondere habitattypen en veenstromen als bijzonder waardevol en zeer representatief voor dit gebied en voor veenontginningslandschappen in heel Nederland worden beschouwd. De watergangen in de vorm van greppels, turfvaarten en sloten worden landschappelijk gezien minder waardevol geacht. De turfvaarten omdat deze grotendeel verdwenen zijn en de watergangen vanwege de beperkte inhoudelijke kwaliteit van deze elementen. De solitaire bomen en bossen in dit gebied zijn ook niet als landschappelijk zeer waardevol beschouwd. Bij deze landschapselementen komt dat vanwege de beperkte inhoudelijke kwaliteit, waarmee wordt bedoeld de geringe zeldzaamheid en informatiewaarde die ze bevatten.

Cultuurhistorie

De Westelijke Langstraat is een van de top-tien gebieden in Nederland waar het oude landschap nog zichtbaar is. De hoogste cultuurhistorische waarde wordt gegeven aan de bijzondere perceelstructuur en de gelaagdheid van het landschap als gevolg van menselijk handelen vanaf de 13e eeuw. Kenmerkend voor het landschap zijn de langgerekte perceelstroken die nog in Labbegat 1,2,3 en 4 goed zichtbaar zijn. De afwijkende percelering in Zuidewijn, De Dullaert ten zuiden van de Kruisvaart en in een klein gedeelte van de Den Dulver is vanwege de afwijkende oriëntatie extra bijzonder.

In deze oude landschapsstructuren bevinden zich nog oude bomen en struiken van inheems plantmateriaal waarvan sommige zich al meer dan 175 jaar in dit gebied bevinden. Deze vegetatie betreft hoofdzakelijk Zwarte Els en komt voor in de heggen langs de greppels en perceelrandbegroeiingen. Op basis van de inventarisatie en de input uit workshop 1 blijkt dat in Labbegat 4 uit de oudste en meest bijzondere historische vegetatie staat. Binnen dit historische landschap vormt ook de eendenkooi in Den Dulver een waardevol element vanwege de inhoudelijke kwaliteit van dit element en de herinnering aan het verleden.

Naast de kenmerkende vegetatie en percelering wordt de historische geografie van dit gebied ook gekenmerkt door de noordzuid georiënteerde Middeleeuwse turfvaarten waarvan er in het verleden 5 in het plangebied hebben gelegen. Deze turfvaarten worden op 4 locaties in of net naast het plangebied gekruist door de oostwest georiënteerde Winterdijk. Deze lijnelementen vormen de kenmerkende historische infrastructurele inrichting van het gebied en zijn daarom als cultuurhistorisch zeer waardevol beschouwd. Rondom de kruispunten van de Winterdijk met de turfvaarten zijn kleine dorpskernen (knooppunten) ontstaan waarin zich tegenwoordig nog verschillende oude boerderijen en waardevolle huizen bevinden met een Rijksmonumentale status of status als gemeentelijk monument.

Archeologie

Uit het archeologisch onderzoek komt naar voren dat de bewoningslinten langs de Winterdijk en de turfvaarten een hoge archeologische verwachting hebben. De bewoningslinten zelf zijn als archeologisch

waardevol aangeduid. In het zuiden van het plangebied in de overgangszone van de hogere zandrug naar het lager gelegen ontgonnen gebied, hebben de hogere zanddonken een hoge archeologische verwachtingswaarde. Zones met een hogere verwachting op steentijdvindplaatsen vormen locaties die, op basis van de ontgravingenkaart van de provincie Noord-Brabant, ontgraven zijn. Op deze locaties en op de hogere zanddonken ligt het Pleistocene dekzand dicht onder de oppervlakte.

Het is niet aannemelijk dat er buiten de bewoningslinten en turfvaarten bewoningsresten in het plangebied voorkomen. Wel kunnen in deze gebieden sporen van landinrichting zoals gedempte greppels, sloten en zand- of kleiwinningsputten voorkomen. Binnen het plangebied zijn tenminste twee locaties waar in het verleden een vijzelgemaaltje heeft gestaan. Deze resten vormen ook sporen van landschapsinrichting en kunnen zich op meerdere locaties binnen het plangebied bevinden. Bij workshop 1 is aangegeven op welke locaties zich nog funderingen hiervan kunnen bevinden. Dit is meegenomen op de kenmerkenkaart en hier dient bij de toekomstige plannen rekening mee gehouden te worden.

Recreatie

Uit de inventarisatie van de recreatieve waarden kan geconcludeerd worden dat er in het gebied slechts beperkte mogelijkheden voor recreatie zijn. Goede fietsroutes, mogelijkheden voor visserij en horecagelegenheden ontbreken. Dit zorgt ervoor dat er veel ideeën en kansen zijn voor de verbetering van recreatieve waarden van het gebied door onder andere het verhogen van de beleefde kwaliteiten van landschappelijke en cultuurhistorische waarden. Voorbeeld hiervan is het herstel van de Meerdijk, reconstructie van de schans aan de Winterdijk, een landschapspark waarin de gebiedsontwikkeling wordt gereconstrueerd in de Binnen Bijster en het weren van honden in de kwetsbare natuurgebieden zoals Labbeget 1 en 2. Ook liggen er kansen voor recreatie door herinrichting van de infrastructuur zoals het afsluiten van de Koesteege waardoor een aaneengesloten natuurgebied tussen Labbeget 3 en Labbeget 2 wordt verkregen en het realiseren van betere wandelpaden in Labbeget 3 en de Binnenpolder van Besoijen. Zowel de aanwezige recreatieve waarden, als de potentiële kansen en locaties zijn meegenomen in dit onderzoek en verwerkt op de kenmerkenkaart voor de recreatieve waarden.

10.2 Discussie

Gedurende het onderzoek is een aantal zaken met contradicties geconstateerd welke aanleiding geven tot aanvullend onderzoek, dan wel extra alertheid bij planontwikkelingen voor dit gebied. Deze zaken zijn in onderstaande paragraaf uitgewerkt.

Uit de waardering van de landschappelijke en cultuurhistorische elementen komt naar voren dat er tegenstrijdige waarderingen voor dezelfde elementen zijn verkregen. Zo worden turfvaarten en waterwegen als landschappelijk element minder waardevol beschouwd, maar op cultuurhistorisch niveau juist wel waardevol. Ook de samenhang van de heggen en greppels wordt als cultuurhistorische zeer waardevol beschouwd, maar landschappelijk gezien zijn de greppels in dit gebied van lage inhoudelijke kwaliteit en daarom minder hooggewaardeerd. Ditzelfde geldt voor de solitaire bomen en bossen. Deze hebben landschappelijk geen hoge waardering gekregen, maar indien zich hier historische bouselementen bevinden, krijgen deze elementen een hoge cultuurhistorische waardering. Het is dus van belang om niet naar één enkel aspect te kijken maar de elementen in het gebied in hun totaliteit te beoordelen. Een integrale benadering van het landschap en cultuurhistorie is daarom essentieel.

Uit de waardering blijkt ook dat elementen waarvan verwacht werd dat ze bijzonder hoog zouden scoren als waardevolle lijnelementen zoals de turfvaarten, achterkaden en de Meerdijk, conform de erfgoedwaarderingssystematiek laag scoren omdat ze als element een lage beleefbare en fysieke kwaliteit hebben. Door op een omgekeerde manier naar de waardering te kijken, kunnen kansen en mogelijkheden voor het verhogen van de cultuurhistorische waarden in dit gebied ontdekt worden. Reconstructie en herstel van deze elementen heeft een positief effect op de fysieke kwaliteit en beleefbaarheid van deze elementen en zal de cultuurhistorische waarde van deze elementen verhogen.

De Westelijke Langstraat is als Belvédèregebied en als Natura 2000 gebied aangewezen vanwege de schat aan botanische hoogstandjes. Middels Natura 2000 worden habitattypen in hun totaliteit beschermd, maar individuele heggen en bomen vallen hierbuiten. Belangrijk is dat bij aanpassingen in het gebied voor de realisatie van nieuwe natuur deze niet beschermde elementen, waaronder bijzondere historische vegetatie, hierdoor niet wordt aangetast. In Nederland is geen wettelijke bescherming voor historische bouselementen wat funest kan zijn voor het cultuurhistorisch groen in dit gebied. Om dit te voorkomen zou aanvullend

onderzoek uitgevoerd moeten worden om alle historische vegetatie inzichtelijk te krijgen zodat hier in de toekomstige planvorming rekening mee gehouden kan worden.

In het plangebied ligt een aantal percelen waar een hogere rug langs de greppel/perceelrand loopt. Er is discussie ontstaan over de aard en waarde van deze hogere ruggen. Vanuit het IVN en heemkundekring is aangegeven dat dit geen zijkades zijn maar afvoerdijkjes langs het perceel, waarmee men het hooi op een redelijk droge manier van de percelen af kon halen. Deze afvoerdijkjes en de hooilanden werden bezand om de bodem wat te verstevigen (Mond. Med. Ad Wagemakers, 2017). Indien dit de verklaring voor deze ruggen is, betekent het dat dit cultuurhistorisch waardevolle elementen zijn waar in de toekomstige planvorming rekening mee gehouden moet worden. Een andere verklaring voor de aanwezigheid van deze ruggen is dat het restanten zijn van recent materiaal dat tijdens het uitbaggeren van de sloten door Staats Bosbeheer op de slootkant is geplaatst. Door dat meerdere jaren achter elkaar te doen zijn deze ruggetjes ontstaan. Indien dit het geval is, hebben de ruggen geen cultuurhistorische waarde en hoeven daarom niet meegenomen te worden in de toekomstige planvorming (Mond. Med. Jan Jansse). Om hier antwoord op te krijgen dient aanvullend onderzoek uitgevoerd te worden in de vorm van een booronderzoek waardoor op een snelle manier bepaald kan worden of het om plantmateriaal of om zand gaat.

Er bevinden zich tegenstrijdige belangen tussen de realisatie van nieuwe natuur, het behoud en herstel van waardevolle landschapselementen en de verhoging van de recreatiewaarde van het gebied. Het herstel en realisatie van kwetsbare en bijzondere natuur- en landschapswaarden heeft naast verhoging van de biodiversiteit en de waarde van het landschap ook tot gevolg dat er meer recreanten komen om van het bijzondere gebied te genieten. Doordat er meer mensen naar dit gebied komen, neemt de kans op het verstoren of vernielen van de kwetsbare en bijzondere waarden toe, wat weer een negatief effect heeft op het landschap. Om deze reden dient nauwkeurig gekeken te worden naar welke locaties potentie hebben voor de realisatie van nieuwe natuur en het herstel van landschappelijke elementen en waar recreatiegebieden of locaties gerealiseerd kunnen worden.

Ditzelfde geldt voor cultuurhistorische waarden. Door het verhogen van de cultuurhistorische waarden in het gebied zoals het herstel en reconstructie van de Meerdijk en Diefdijk, wordt tevens de recreatiewaarde van het gebied verhoogd. Dit heeft als gevolg dat er meer recreanten naar het gebied komen waardoor kwetsbare cultuurhistorische elementen kunnen degraderen. Verhoging van de recreatieve waarden in het gebied is echter een van de beoogde doelstellingen. Op dit gebied liggen zeker nog uitdagingen voor toekomstige planontwikkelingen.

Veel van de greppels en sloten die zich in het gebied bevinden zijn in de vorige eeuw als landbouwsloot aangelegd of rechtgetrokken. Een goed voorbeeld hiervan zijn de sloten en greppels in de Binnen Bijster en De Dullaert en de grote landbouwsloot die onder Labbegat 4 en door Labbegat 2 loopt. Omdat naar het grote geheel van het gebied is gekeken en niet iedere sloot afzonderlijk is beoordeeld, hebben veel van deze sloten en greppels ten onrechte een hoge cultuurhistorische waardering gekregen als kenmerkend landschapselementen. In de toekomstige planvorming dient gericht gekeken te worden naar de locaties van de voorgenomen ingrepen, want een groot aantal sloten in het plangebied blijkt op basis van dit onderzoek geen cultuurhistorische waarde te hebben.

LITERATUURLIJST

Literatuur

- Auteur onbekend, 2015. Ontwerpbeheerplan Langstraat. Rapport: Provincie Noord-Brabant.
- Auteur onbekend, 2016. Erfgoedverordening Waalwijk 2016.
- Auteur onbekend, 2017. Groenstructuurplan 2017. Het groene raamwerk van de gemeente Waalwijk.
- Bont, de C., 1993. '...Al het merkwaardige in bonte afwisseling...' *Een historisch geografie van Midden- en Oost-Brabant*. Waalre: Stichting Brabants Heem.
- Brugman, B.A. en M. Simons, 2011. *Actualisering erfgoedkaart gemeente Waalwijk. Toelichting op de cultuurhistorische themakaart*. Amersfoort: Vestigia Rapport V795B.
- Cazemier, B., P. de Graaf, B. Strootman, C. de Bont, J. van Roesel, W.J. van Verseveld, M. Thijssen, H. van Zutphen en V. van Dam, 2003. *Lange lijnen in een gelaagd land. Beheers- en ontwikkelingsperspectief voor de Langstraat vanuit een cultuurhistorische invalshoek*. Rapportage Strootman Landschapsarchitecten.
- Coertjens, J., P. van Geelen en R. Leegstra, 2006. *Inventarisatie & waardestelling cultuurhistorische objecten eigendom van het Waterschap Brabantse Delta*. Rapportage Waterschap Brabantse Delta.
- Ellekamp, G.R., 2008. *Cultuurhistorische en aardkundige waarden in plangebied Westelijke Langstraat gemeente Waalwijk; archeologische vooronderzoek: een bureauonderzoek*. RAAP-rapport 1650.
- Graaf, de P., B. Strootman, C. de Bont en D. Visse, 2003. *Knopen aan de Winterdijk. Ontwerpen voor herontwikkeling van vijf historische knooppunten in De Langstraat*. Rapportage Strootman architecten, Alterra en Adviesbureau MSP.
- Haartsen A.J. en J.D.H. Harten, 2010. *Rivierkleilandschap* in: Het Nederlandse landschap. Een historisch-geografische benadering. Utrecht: Uitgeverij Matrijs.
- Hendriks, P.A. 1987. *De beneden-delta van de Rijn en de Maas. Landschap en bewoning van de Romeinse Tijd tot ca. 1000*. Hollandse Studiën 19. Hilversum: Uitgeverij Verloren.
- Hessing, W.A.M., R. Schrijvers en K. Klerks, 2011. *Actualisering erfgoedkaart gemeente Waalwijk. Archeologiekaart gemeente Waalwijk – verantwoording en toelichting voor de gebruiker*. Amersfoort: Vestigia Rapport V795A.
- IVN-de Waerdman, 2008. *Onderzoek Elzensingels Westelijke Langstraat*. Waalwijk: Instituut voor natuureducatie en duurzaamheid.
- Jongh, de I.M.H., 2012. *Biografie van de Waalwijkse wielen. Inventarisatierapport over het ontstaan en verdwijnen van de wielen langs de Winterdijk en de Meerdijk*.
- Jongh, de P., 1990. *Van Den Bergh tot Den Bosch: een landschapsverkenning van de landschappen in en om de Langstraat*. Wijk en Aalburg: Picture Publishers.
- Kluiving, S.J., N. Brand & G.J. Borger (red.), 2006. *De West-Brabantse delta: een verdrongen landschap vormgeven*. Vrije Universiteit Amsterdam (VU), Amsterdam.
- Koomen, A. e.a. (red.), 2007. Provincie Noord-Brabant: Van beekdal tot stuifduin; aardkundige waarden in Noord-Brabant. Provincie Noord-Brabant, Den Bosch.
- Koopmanschap, H., 2015. Grensgebied tussen zand en veen. Een archeologisch perspectief op de middeleeuwse ontginnings- en bewoningsgeschiedenis van de Langstraat en het aangrenzende zandlandschap van Noord-Brabant. Uitgeverij verloren.
- Maes, N., C. Rövekamp en R. van Loon, 1996. *Inventarisatie van autochtone bomen en struiken in West- en Midden Brabant*. Dienst Landinrichting en Beheer landbouwgronden Noord-Brabant.
- Mohr, A.H., 2013. *Terminologie verdedigingswerken, inrichting, aanval en verdediging*. Uitgeverij: Stichting Menno van Coehoorn.
- Moors, T., M van Mourik, B. de Rooij. 2013. *Slagen maken met Balans. Naar realistische ambities met uitvoeringskracht en Kwaliteit. Verslag ontwerp atelier Westelijke Langstraat 17 en 18 september 2013*. Tilburg: Rapportage Dienst Landelijk Gebied.

Overkamp, B., M. Gerlach, B. Delissen en M. La Rocca, 2008. *Voorlopig ontwerp Westelijke Langstraat*. Den Bosch: Arcadis rapport.

Renes, J. 1985. *West-Brabant een cultuurhistorisch landschapsonderzoek*. Waalre: Stichting Brabants Heem in samenwerking met de Provincie Noord-Brabant.

Rooij, de B., H. Vugts-Roozen, R. de Beijer, G. Schouten, R. Dieperink, C. Tonissen en A. Berns, 2013. *Slagen maken met Balans. Naar eerlijke ambities met uitvoeringskracht en kwaliteit. Basisinformatie- en inspiratiedocument Ontwerpatelier Westelijke Langstraat 17 en 18 september 2012*. Tilburg: Rapportage Dienst Landelijk Gebied.

Smit, B., D. Bekius & A. Hesselink, 2003. Cultuurhistorie en aardkunde van het Benedenrivierengebied. Inventarisatie en waardering van het oostelijk deel. *RIZA-rapport 2003.025*. Ministerie van Verkeer en Waterstaat, Lelystad.

Staring Centrum, 1990. *Bodemkaart van Nederland, schaal 1:50.000; kaartblad 44 Oost Oosterhout*. Stichting voor bodemkartering, Wageningen.

Timmermans, P., 2016. Er was eens... In: H. Crijns, H. van Engen, P. Versijp, J. Findhammer, R. Kwant en M. Vermeulen (red.) *Zuiderwaterlinie Noord-Brabant een open boek*. Rotterdam: uitgeverij Tripiti.

Verhagen, J.H., 1984. *Prehistorie en vroegste geschiedenis van West-Brabant*. Stichting Brabants Heem, Waalre.

Vitaal Leisure Landschap, 2016. *Werkplan 2017-2020. Regio Hart van Brabant*. Tilburg: VLL.

Weerts, H., J. Schokker, K. Rijdsdijk en C. Laban, 2006. *Geologische overzichtskaart van Nederland*. TNO Bouw en Ondergrond, Utrecht.

Wikaart, V., H. van Engen, K. Leenders, C. de Bont, P. Martens, I. Zonneveld en H. Werther, 2009. *'Nijet dan water ende wolcken' de onderzoekscommissie naar de aanwassen in de verdronken Waard (1521-1523)*. Tilburg: Stichting Zuidelijk Historisch Contact Tilburg.

Kaartmateriaal

- Archeologische beleidskaart gemeente Waalwijk (Vestigia, 2011)
- Bodemkaart 1: 50.000 (Alterra)
- Geomorfologische kaart 1: 50.000 (Alterra)
- Aardkundige waardenkaart Provincie Noord-Brabant
- Cultuurhistorische waardenkaart provincie Noord-Brabant
- Cultuurhistorische themakaart gemeente Waalwijk (Vestigia, 2011)
- Detailkaart van de cultuurhistorische bebouwing Capelle (Vestigia, 2011)
- Detailkaart historische bebouwing Vrijhoeve Capelle en Sprang-Capelle (Vestigia, 2011)
- Detailkaart historische bebouwing Waspik (Vestigia, 2011)
- Recreatieve wandel- en fietskaart 2012
- Archeologische monumentenkaart (AMK)
- Het AHN
- Ontgrondingenkaart provincie Noord-Brabant
- Kadasterkaart
- Topografische kaart 1: 25.000
- Luchtfoto (google maps)
- Kadasterkaart 1811-1832 (www.cultureelerfgoed.nl)
- Historisch topografische kaarten (1850 – 1900- 1925-1950 – 1970 - 1990)

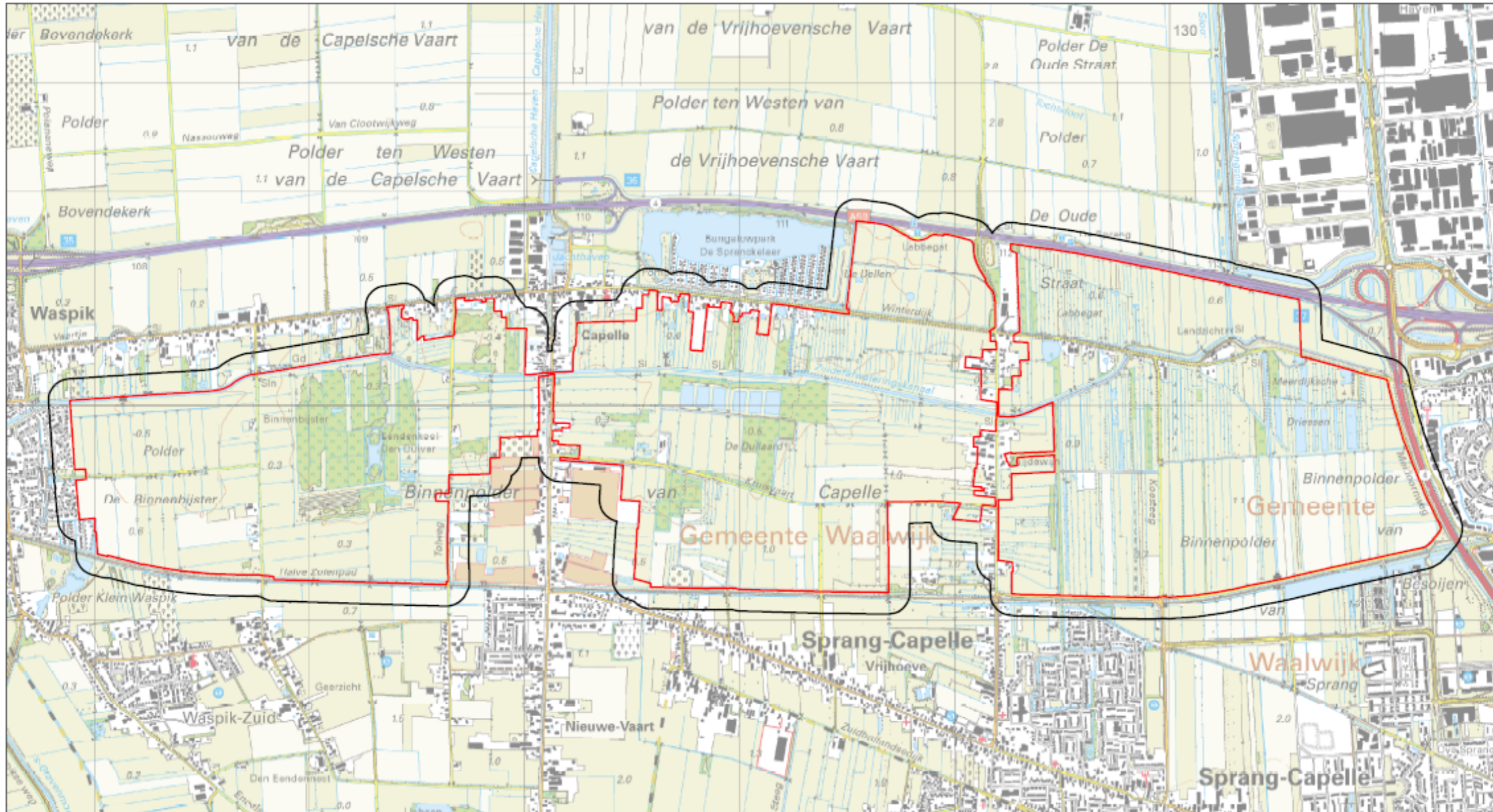
Websites

- www.BHIC.nl
- www.cultureelerfgoed.nl
- <http://delangendam.com>
- <http://www.dinoloket.nl>
- www.ecopedia.be
- www.members.home.nl

- www.natuurgebied-langstraat.nl
- www.rondjeslagenland.nl/arrangementen.html
- www.salha.nl
- www.uitpuntwaalwijk.nl
- www.visitbrabant.nl
- <http://vogelkijkhut.nl>
- www.wur.nl

BIJLAGE 1: KAARTMATERIAAL

- Plangebied
- Onderzoeksgebied

Westelijke Langstraat
 Plangebied en onderzoeksgebied

opdrachtgever: Provincie Noord-Brabant

ARCADIS Design & Consultancy
for natural and built assets

datum: 11-5-2017 C03091.000238

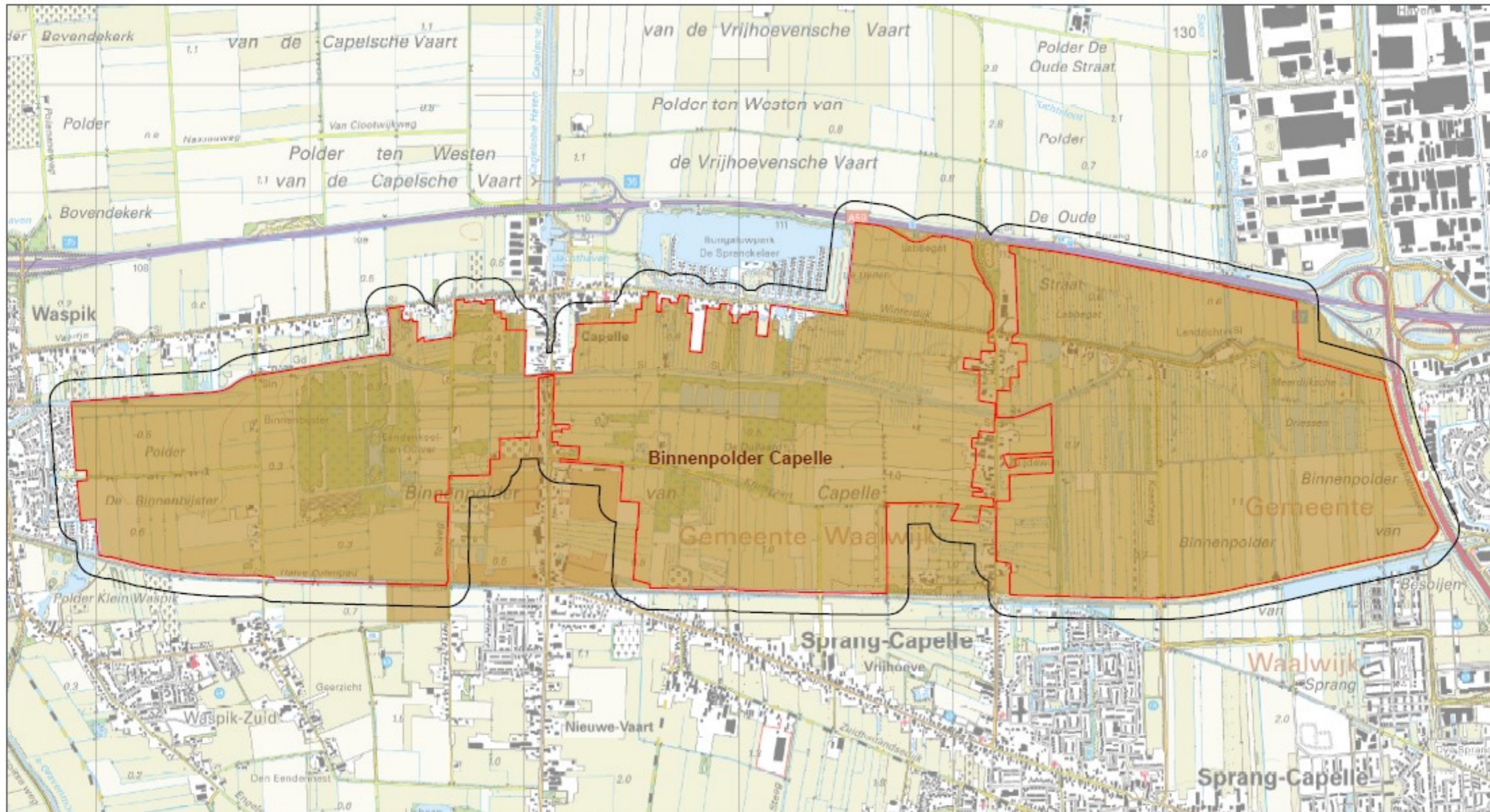
schaal (A3): 1:17.000

© 2010 NAVTEG © AND © 2017 Microsoft Corporation

- Plangebied
- Onderzoekgebied
- Aardkundig waardevol gebied

Westelijke Langstraat
 Aardkundige waarden

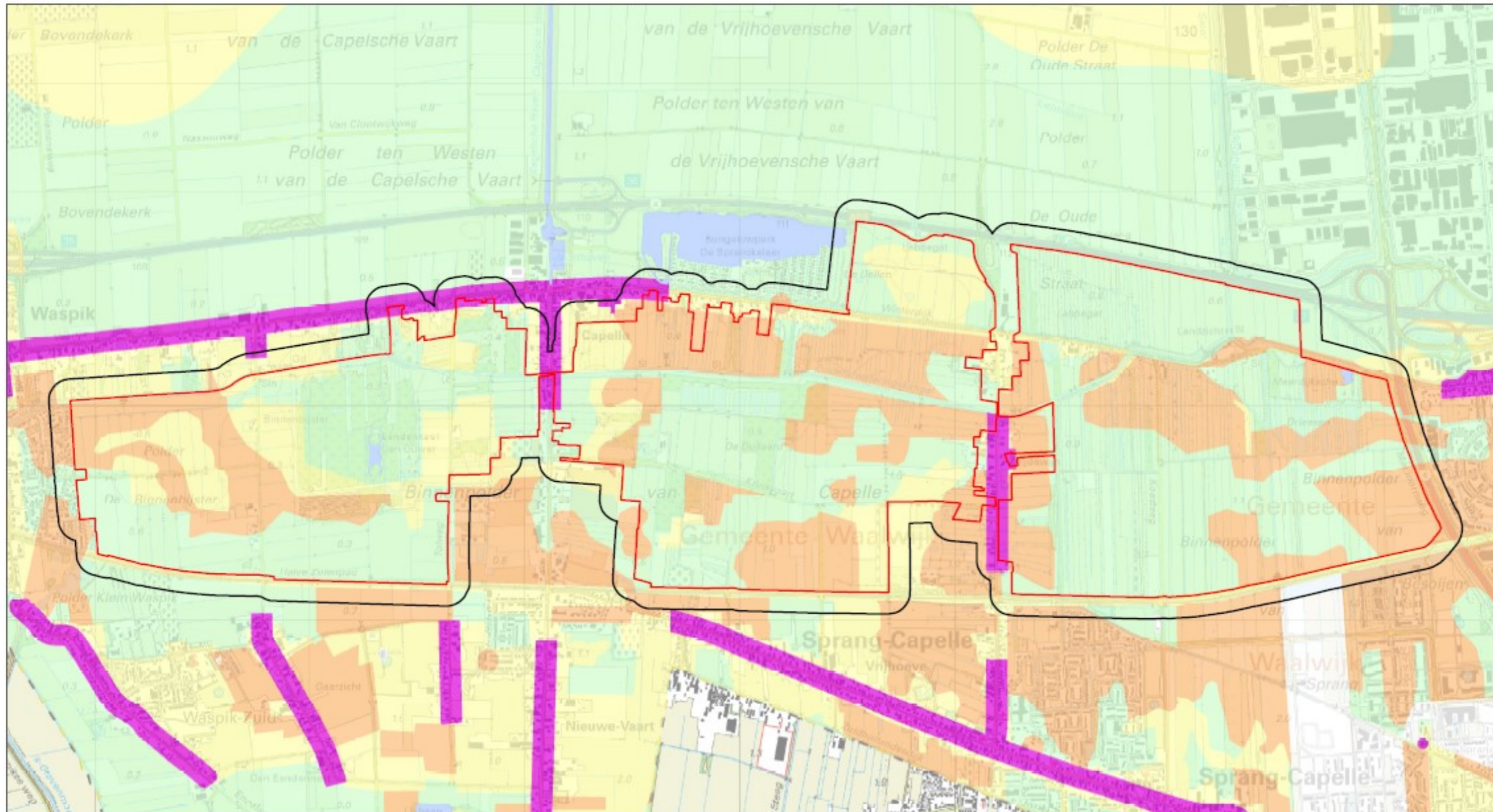
opdrachtgever: Provincie Noord-Brabant

ARCADIS Design & Consultancy
 for natural and built assets

datum: 15-5-2017 N 03091.000238

schaal (A3): 1:17.000

0 100 200 300 400 500 m

Plangebied	Cat. 4. Gebied met een gematigde archeologische verwachting
Onderzoeksgebied	Cat. 5. Gebied met een lage archeologische verwachting
Archeologisch Beleid	Cat. 6. Gebied zonder archeologische verwachting
Voorschriftcategorieën	Water
Cat. 2. Gebied van archeologische waarde	
Cat. 3. Gebied met een hoge archeologische verwachting	

Westelijke Langstraat

Archeologisch beleid

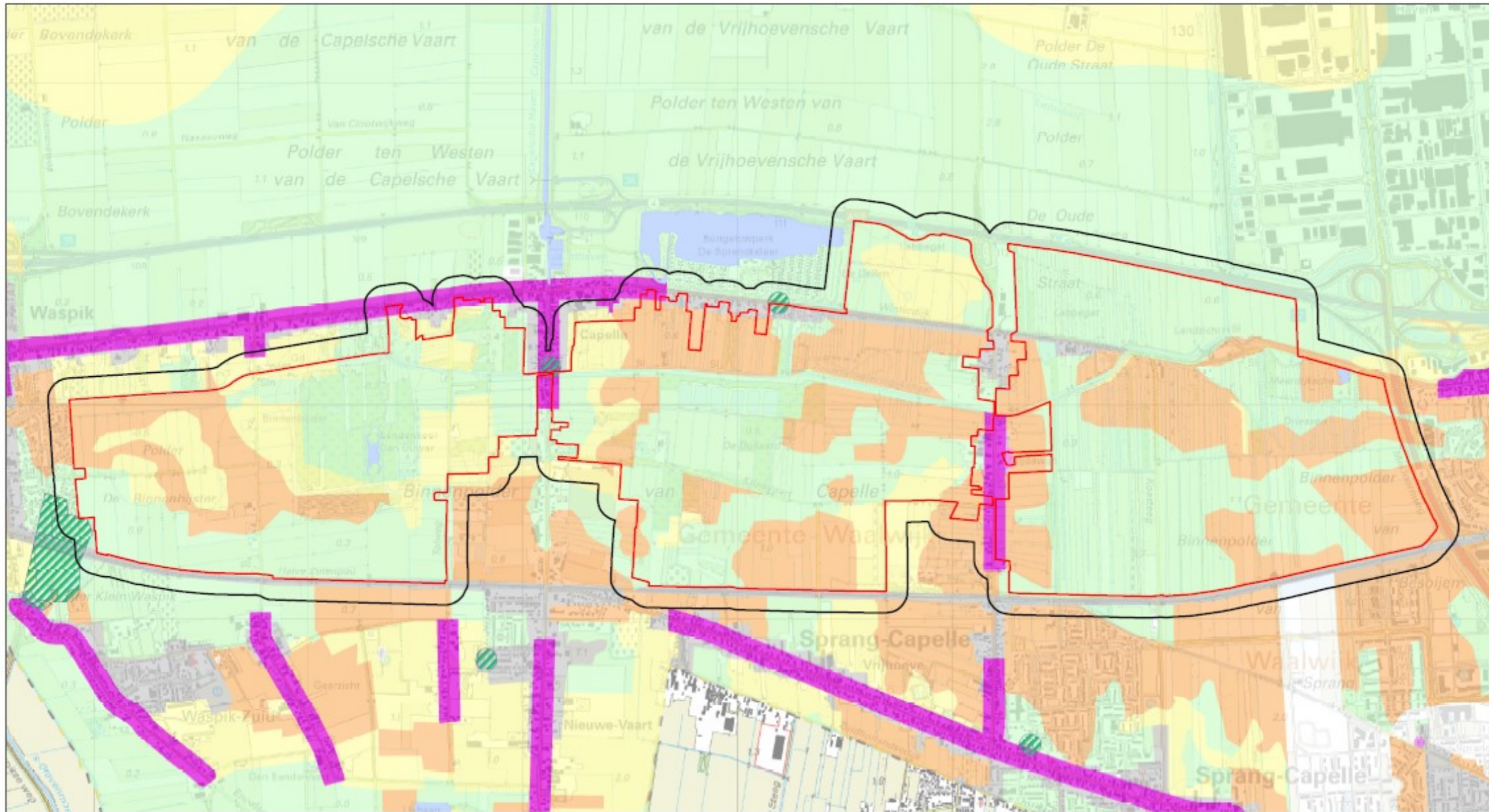
opdrachtgever: Provincie Noord-Brabant

Design & Consultancy for natural and built assets

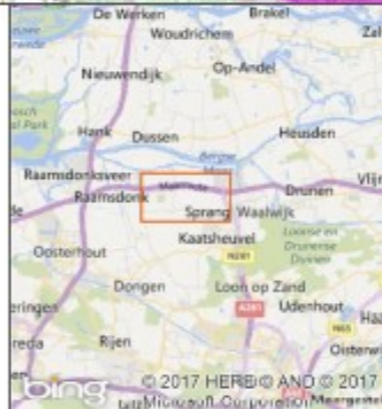
datum: 15-5-2017 C03091.000238

schaal (A3): 1:17.000

© 2017 HERE & AND © 2017

 Plangebied	 Archeologisch Waardevol; Kasteel, molen, klooster	 Water
 Onderzoeksgebied	 Hoge archeologische verwachting	
Aandachtsgebieden	 Gematigde archeologische verwachting	
 Aandachtsgebieden	 Lage archeologische verwachting	
Archeologische waarden en verwachtingen	 Geen archeologische verwachting	
 Archeologisch Waardevol; historische kern	 Onbekende archeologische verwachting in bebouwd gebied	

Westelijke Langstraat
 Archeologisch waarden en verwachtingen

opdrachtgever: Provincie Noord-Brabant

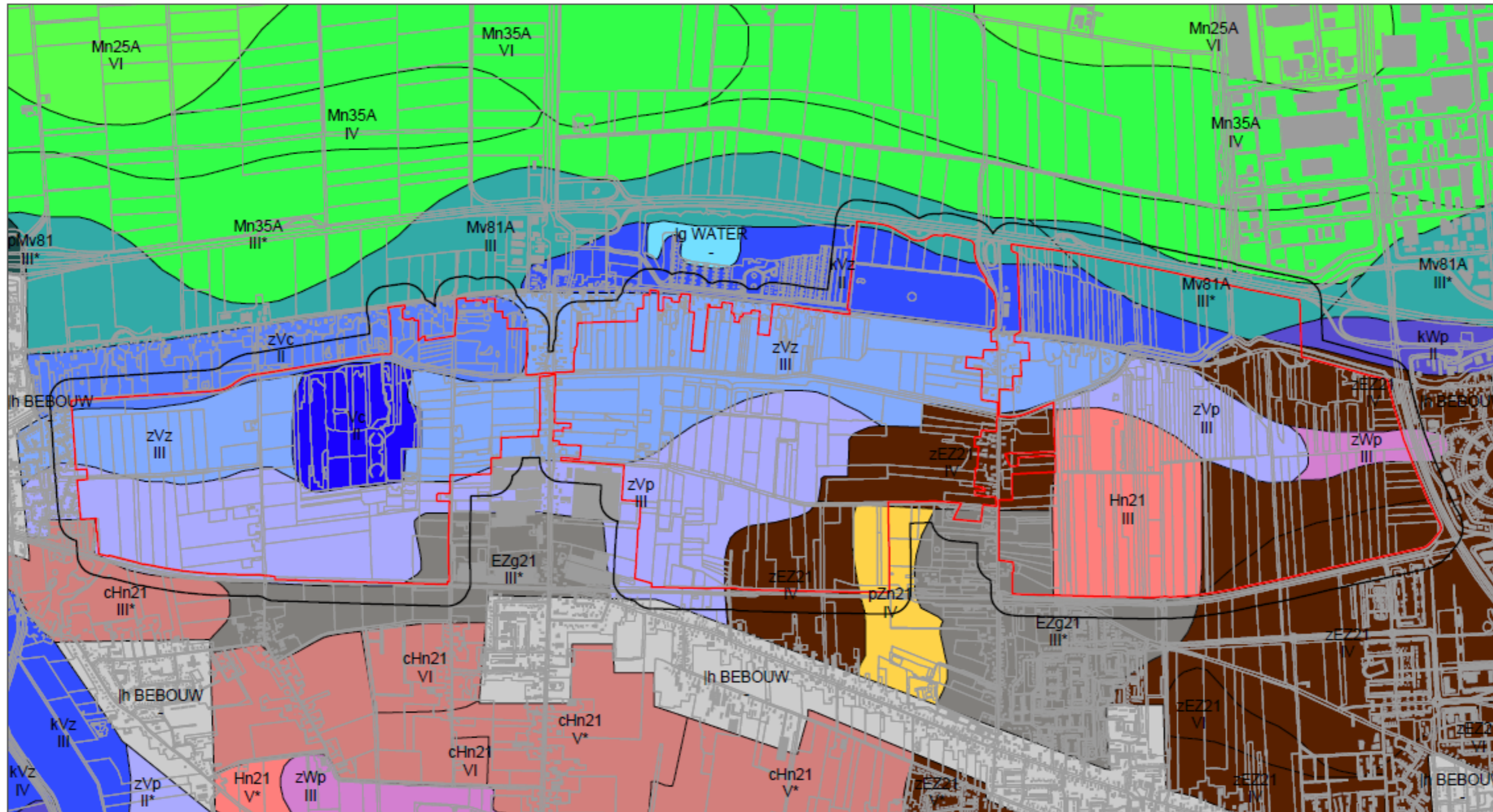
 Design & Consultancy for natural and built assets

datum: 15-5-2017 C03091.000238

schaal (A3): 1:17.000

0 100 200 300 400 500 m

© 2017 HERB© AND © 2017
 bijdragen van: Cor van der Meulen

	Plangebied		Waardveengronden op zand, beginnend ondieper dan 120 cm
	Onderzoeksgebied		Moerige podzolgronden met een zavel- of een kleidek en een moerige tussenlaag
Bodemtype			Liedeerdgronden; klei, profielverloop 1
	Lage enkeerdgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand		Gooreerdgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand
	Veldpodzolgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand		Hoge zwarte enkeerdgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand
	Kalkrijke poldervaaggronden; zware zavel, profielverloop 5		Meerveengronden op zeggeveen, rietzeggeveen of broekveen
	Kalkrijke poldervaaggronden; lichte klei, profielverloop 5		Meerveengronden op zand met humuspodzol, beginnend ondieper dan 120 cm
	Kalkrijke drechtaaggronden; klei, profielverloop 1		Meerveengronden op zand zonder humuspodzol, beginnend ondieper dan 120 cm
	Vlieerveengronden op zeggeveen, rietzeggeveen of (mesotroof) broekveen		Moerige podzolgronden met een humushoudend zanddek en een moerige tussenlaag
	Laarpodzolgronden; leemarm en zwak lemig fijn zand		Water
			Bebouwing

Westelijke Langstraat

Bodemtype

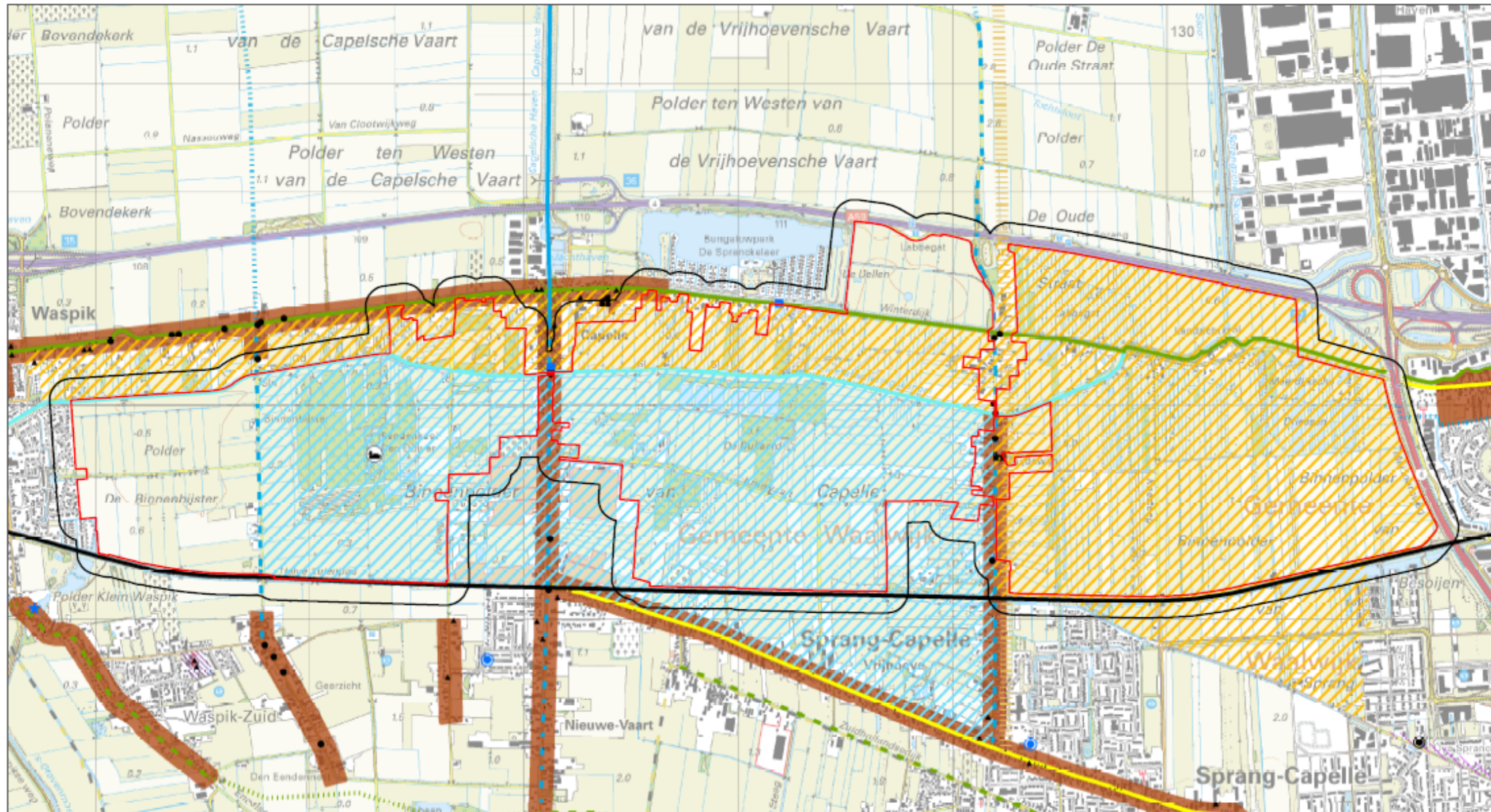
opdrachtgever: Provincie Noord-Brabant

ARCADIS Design & Consultancy
for natural and built assets

datum: 11-5-2017 C03091.000238

schaal (A3): 1:17.000

0 100 200 300 400 500 m

▲ rijksmonument	● molen (restant)	■ vaart (trace)	▨ kleine huisjes
● gemeentelijk monument (buitengebied)	● molen (verdwenen)	▨ vaart (verdwenen)	▨ klooster (20ste eeuw)
● gemeentelijk monument (binnen de kernen)	● eendenkooi	— kanaal	▨ winkels/woningen notabelen
● sluis	— dijk/kade	— spoordijk	▨ slagenlandschap
★ retranchement (verdwenen)	— dijk/kade (trace)	— weg	▨ veenontginning (moeras)
★ batterij (verdwenen)	▨ dijk/kade (verdwenen)	▨ weg (verdwenen)	▨ historische bebouwing
■ kasteel	▨ kade (verdwenen)	▨ bebouwing 1920/30	▨ Plangebied
■ kerk (restant)	— vaart	▨ industrie en villa's	▨ Onderzoekgebied

Westelijke Langstraat

Cultuurhistorie

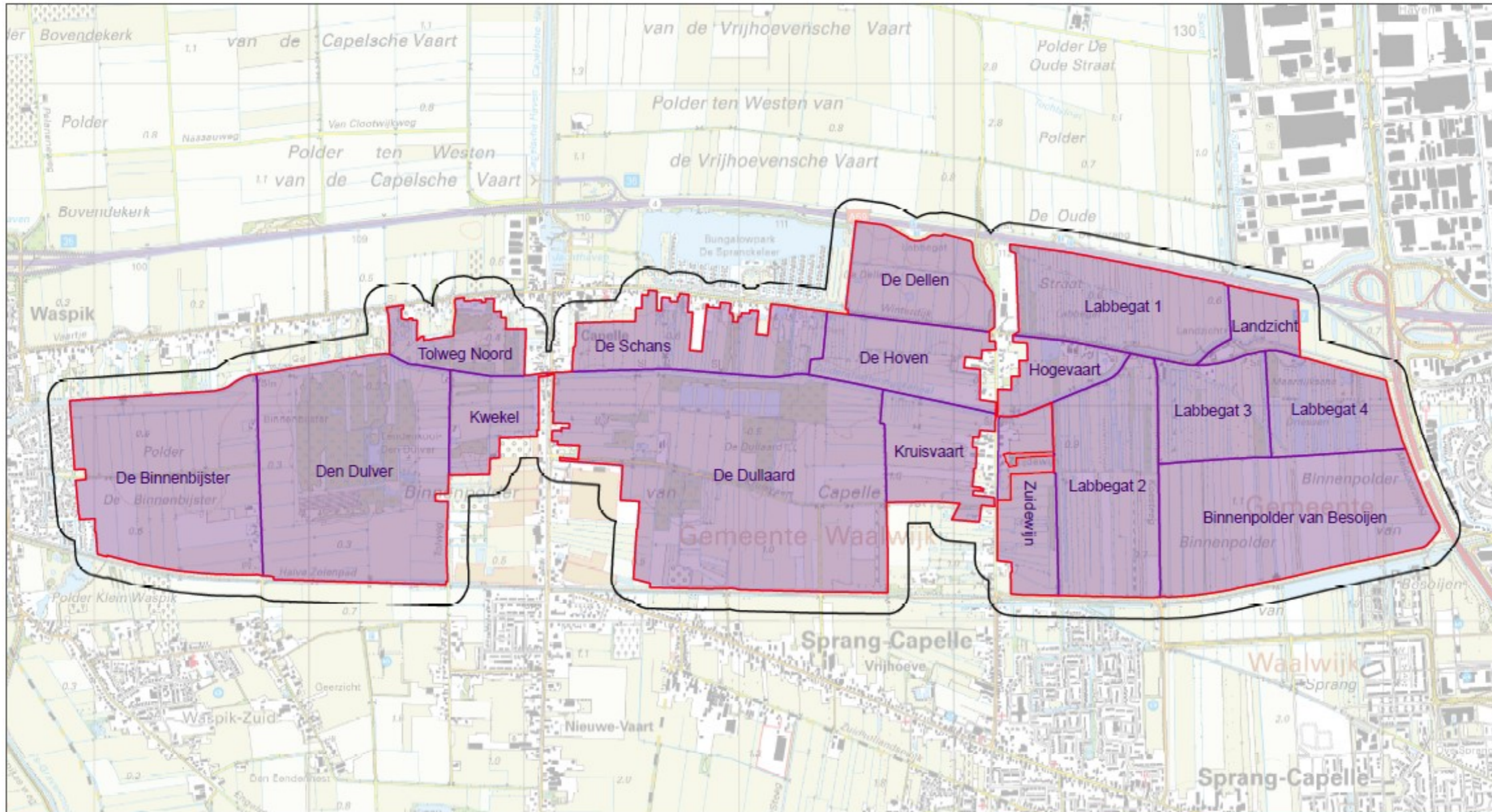
opdrachtgever: Provincie Noord-Brabant

ARCADIS Design & Consultancy for natural and built assets

datum: 15-5-2017 C03081.000238

schaal (A3): 1:17.000

0 100 200 300 400 500 m

- Plangebied
- Onderzoeksgebied
- Deelgebieden

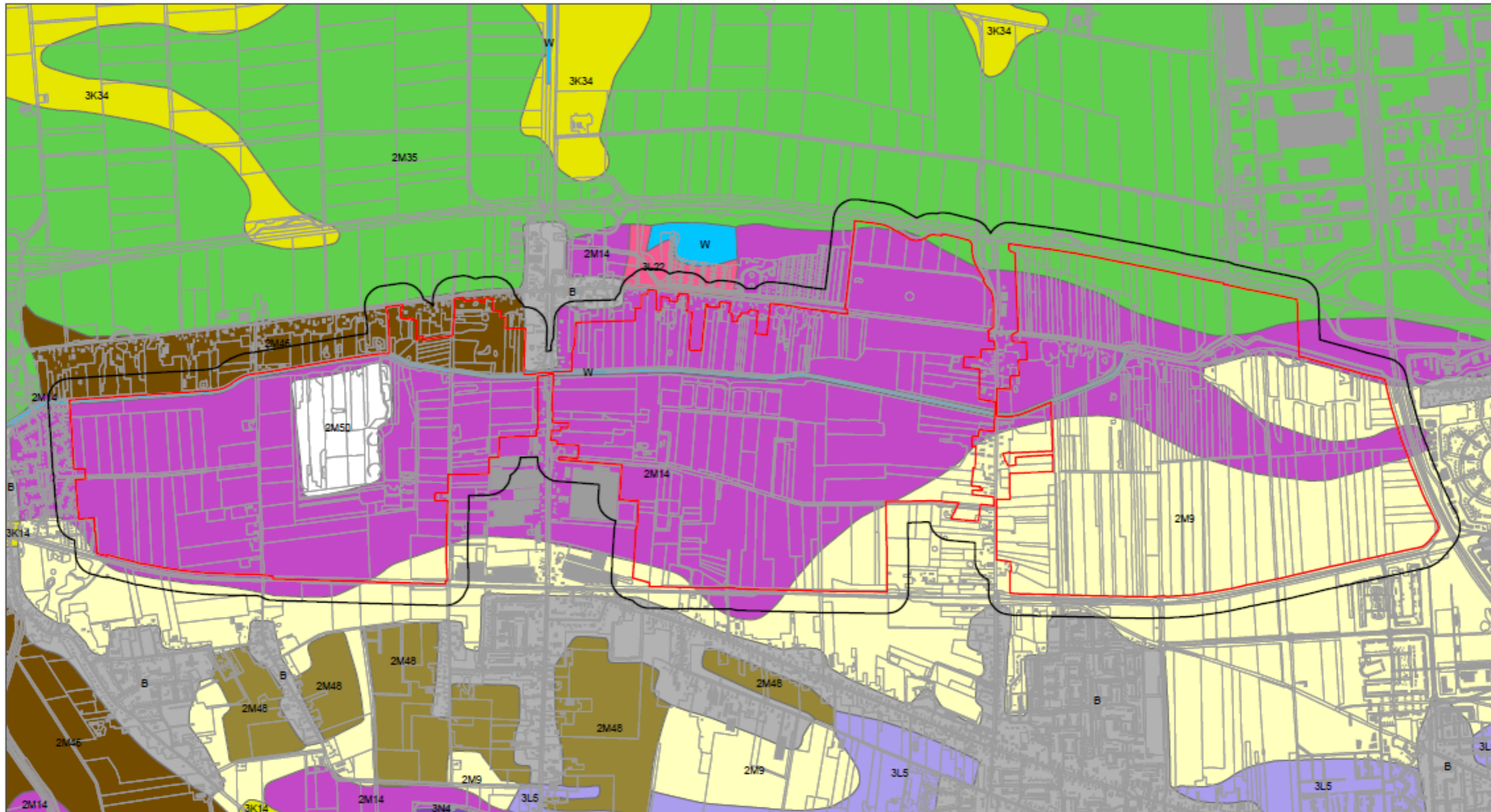

Westelijke Langstraat
Deelgebieden

opdrachtgever: Provincie Noord-Brabant

Design & Consultancy
 for natural and
 built assets

datum: 16-5-2017 N C03091.000238
 schaal (A3): 1:17.000
 0 100 200 300 400 500 m

 Plangebied	 Lage storthopen met ijzerkuilen en/of grind-, zand- en kleigaten
 Onderzoeksgebied	 Ontgonnen veenvlakte al dan niet bedekt met klei en/of zand
Geomorfologie	 Vlakte ontstaan door afgraving of egalisatie
 Bebouwing	 Vlakte van getijafzettingen
 Dekzandruggen al dan niet met oud-bouwlanddek	 Vlakte van ten dele verspoelde dekzanden
 Dekzandvlakte vervlakt door veen en/of overstromingsmateriaal	 Water
 Laagten	 Onbekend
 Lage ruggen en heuvels	

Westelijke Langstraat
Geomorfologie

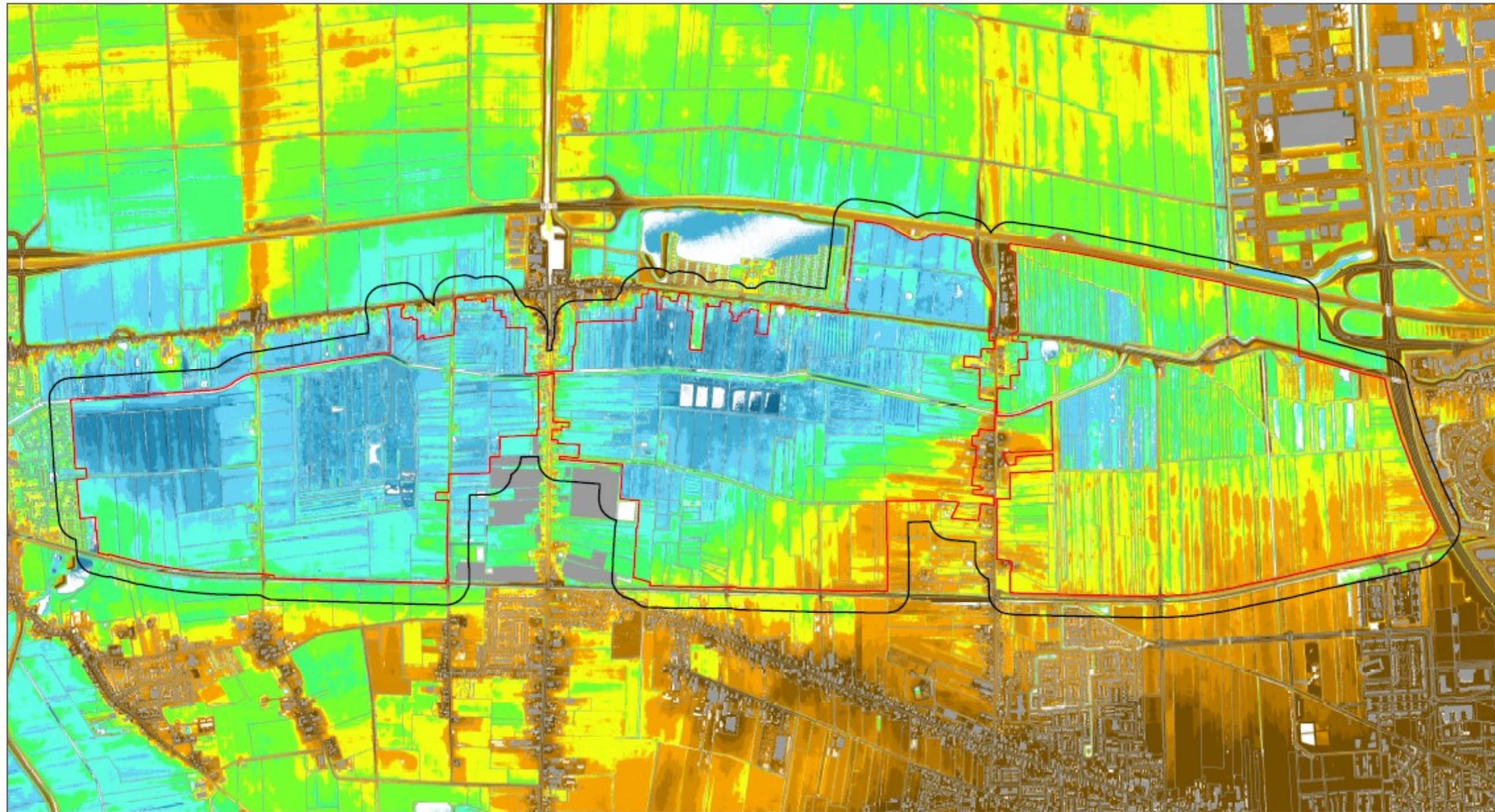
opdrachtgever: Provincie Noord-Brabant

 ARCADIS Design & Consultancy
 for natural and built assets

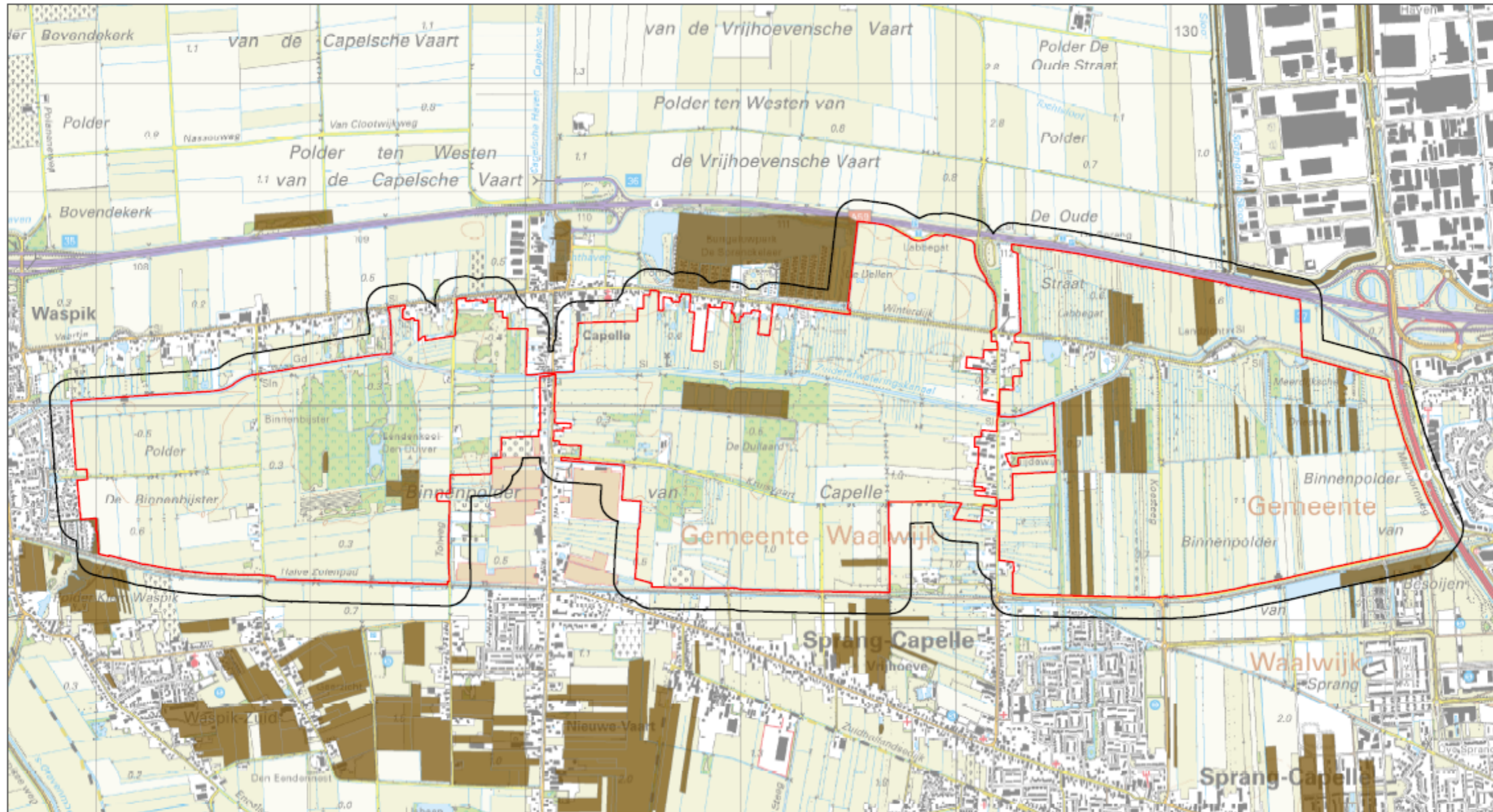
datum: 11-5-2017 C03091.000238

schaal (A3): 1:17.000

0 100 200 300 400 500 m

- Plangebied
- Onderzoeksgebied
- Ontgrondingen

Westelijke Langstraat

Ontgrondingen

opdrachtgever: Provincie Noord-Brabant

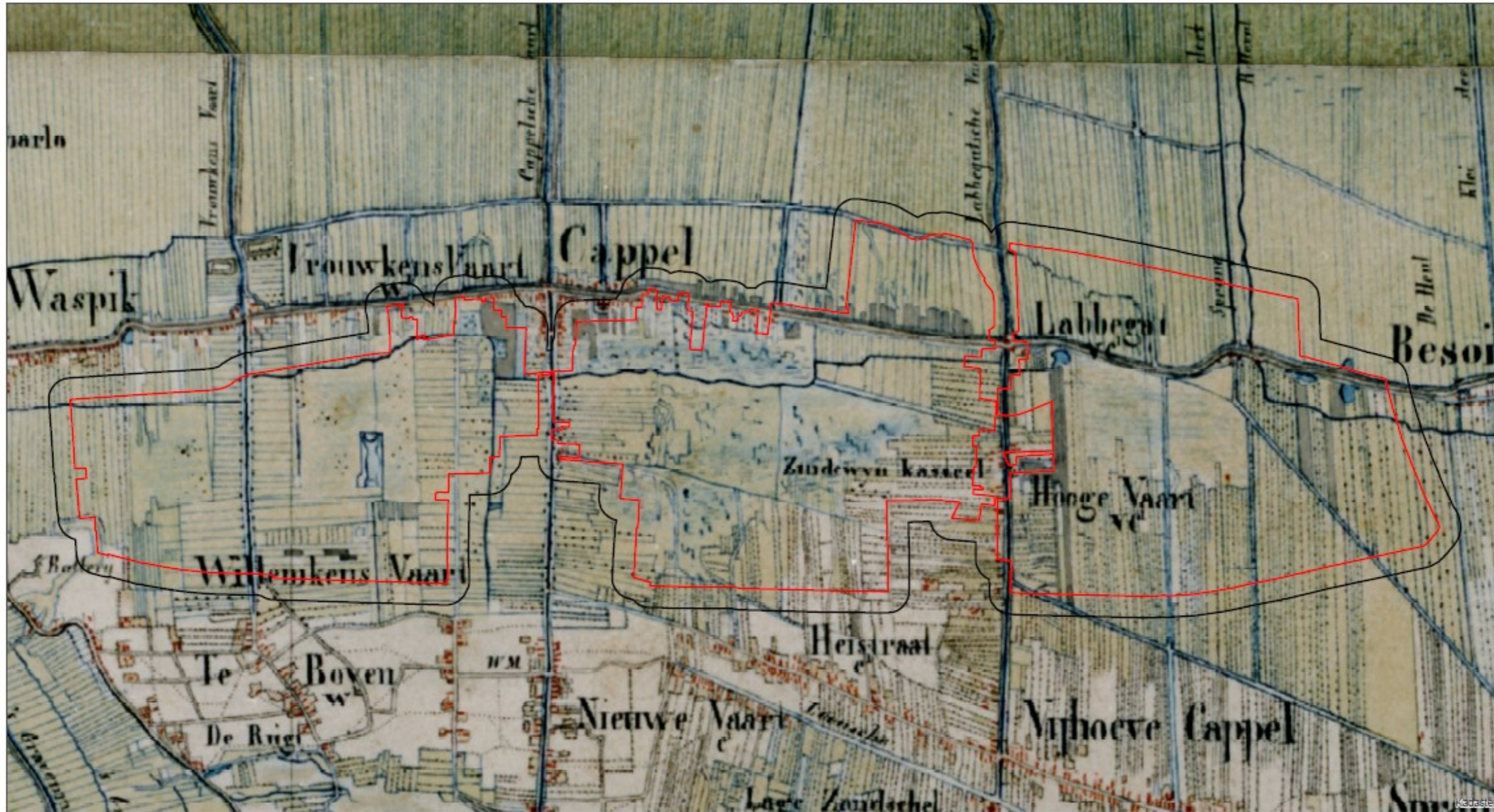
Design & Consultancy
for natural and built assets

datum: 15-5-2017 CO3091.000238

schaal (A3): 1:17.000

0 100 200 300 400 500 m

© 2017 HERE & AND © 2017
 tizMkxsofL Corporate InMearstel

- Plangebied
- Onderzoeksgebied

Westelijke Langstraat
 TMK 1850

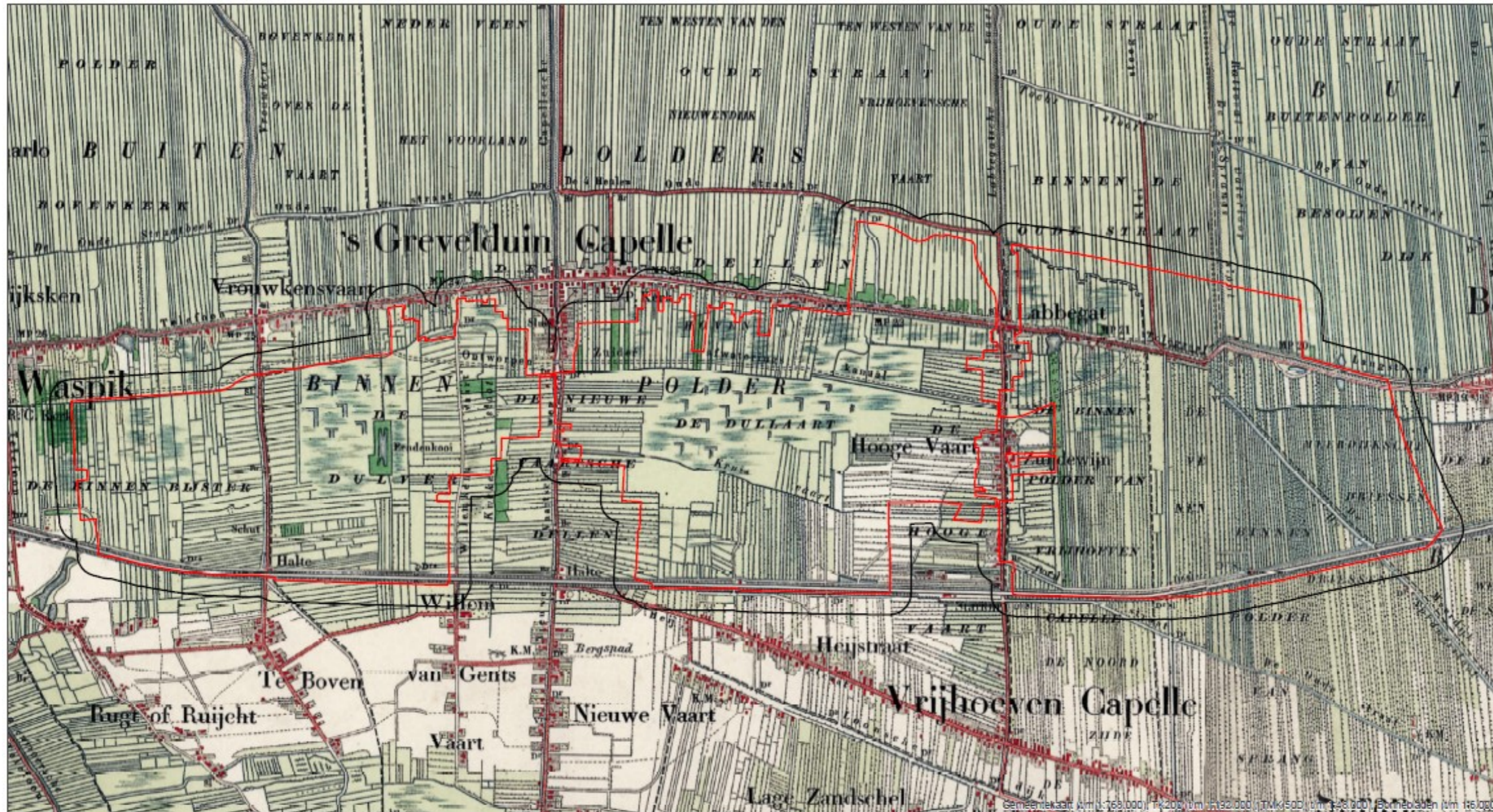
opdrachtgever: Provincie Noord-Brabant

 ARCADIS Design & Consultancy
for natural and built assets

datum: 11-5-2017 C03091.000238

schaal (A3): 1:17.000

0 100 200 300 400 500 m

- Plangebied
- Onderzoeksgebied

Westelijke Langstraat

Topografie 1900

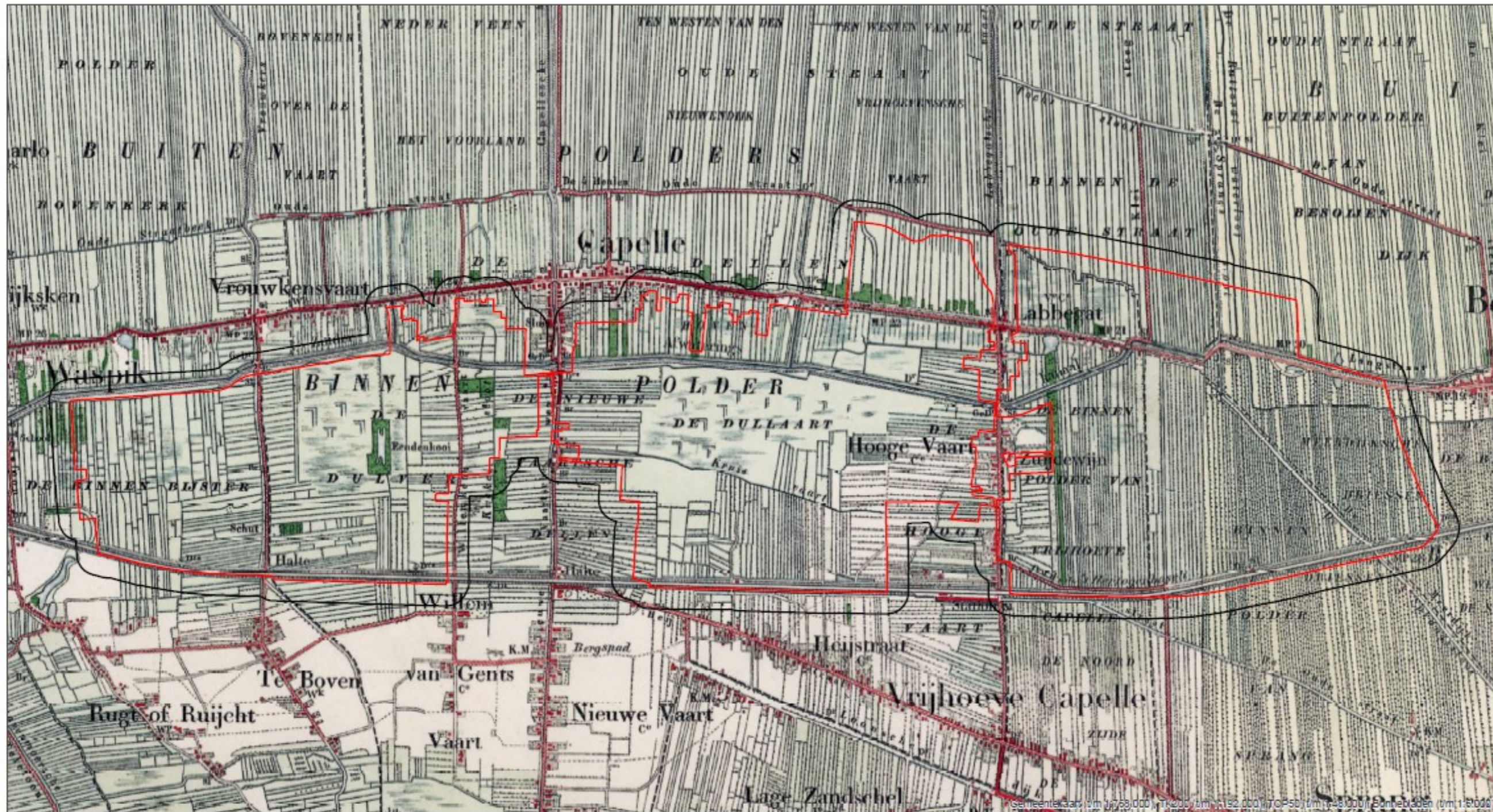
opdrachtgever: Provincie Noord-Brabant

ARCADIS Design & Consultancy
for natural and built assets

datum: 11-5-2017 C03091.000238

schaal (A3): 1:17.000

0 100 200 300 400 500 m

- Plangebied
- Onderzoeksgebied

Westelijke Langstraat
 Topografie 1925

opdrachtgever: Provincie Noord-Brabant

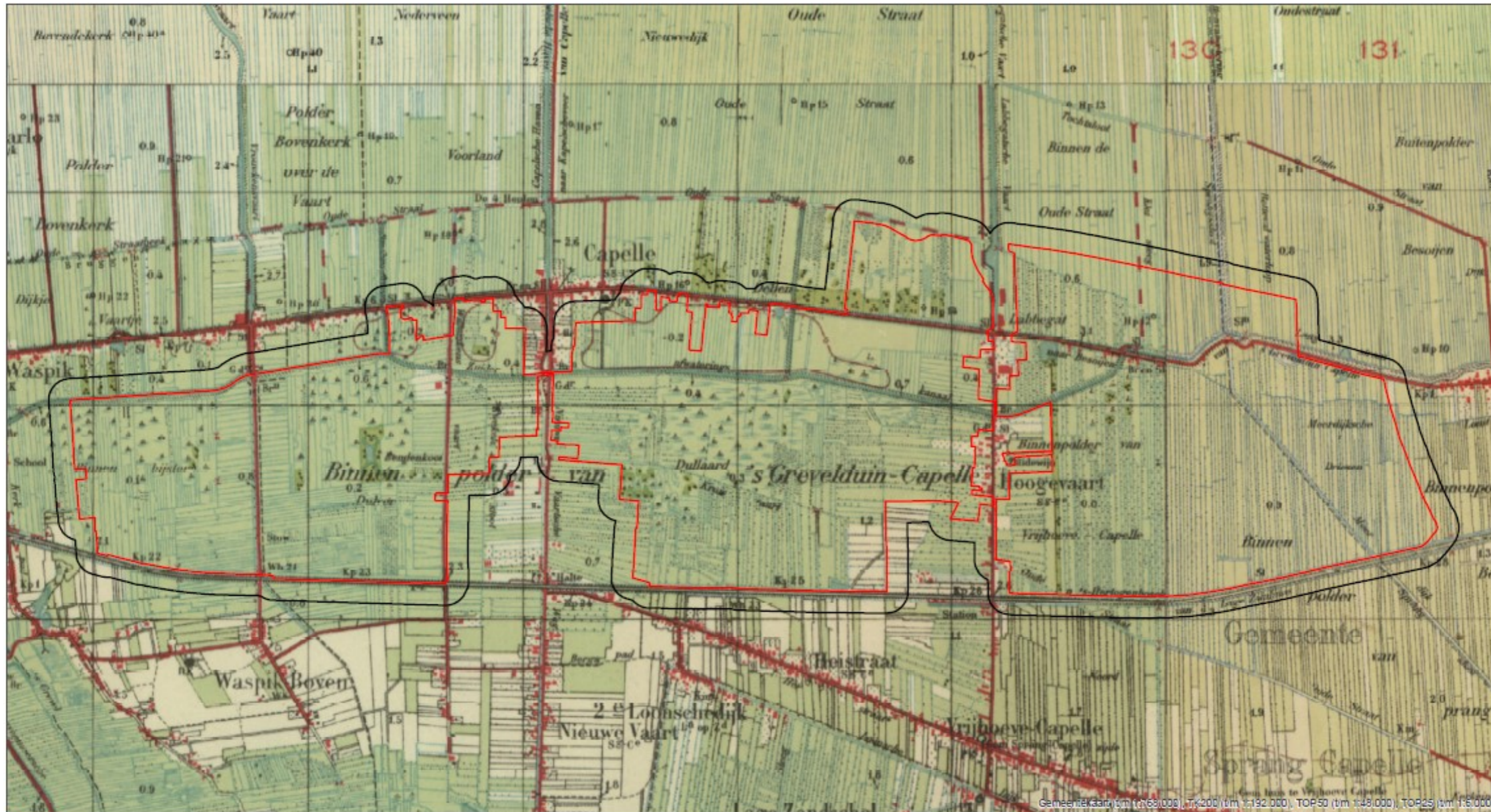
 ARCADIS Design & Consultancy
 for natural and built assets

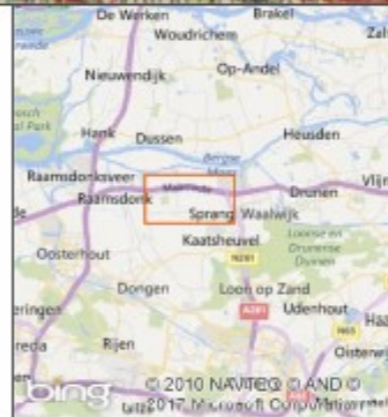

datum: 11-5-2017 C03091.000238

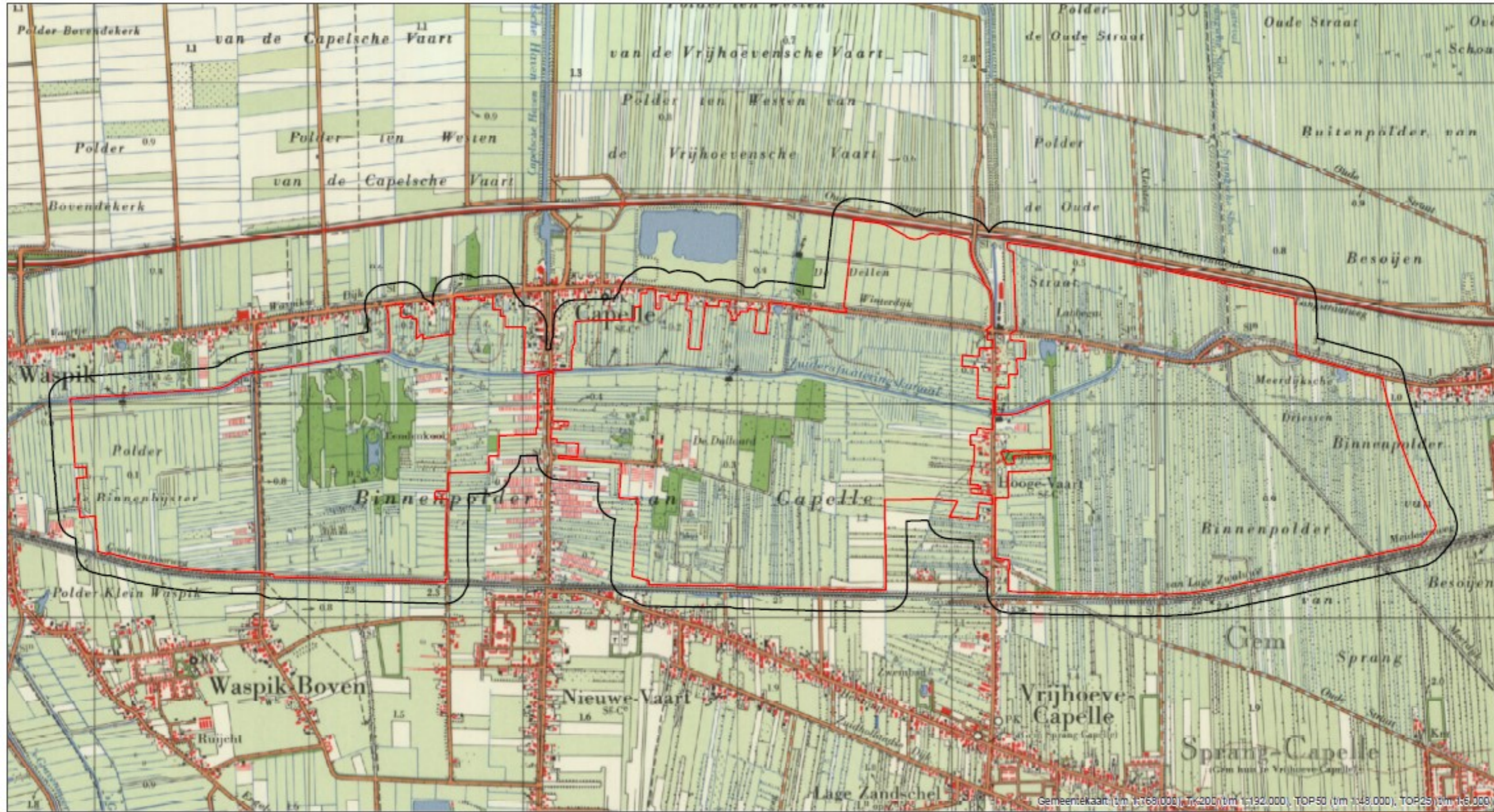
schaal (A3): 1:17.000

0 100 200 300 400 500 m

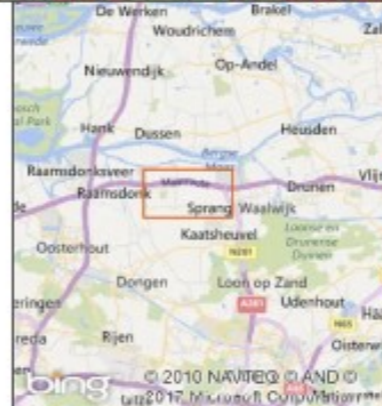
58

<p> Plangebied</p> <p> Onderzoeksgebied</p>		<p>Westelijke Langstraat Topografie 1950</p> <p>opdrachtgever: Provincie Noord-Brabant</p> <p> ARCADIS Design & Consultancy for natural and built assets</p> <p>datum: 11-5-2017 CG3091.000238</p> <p>schaal (A3): 1:17.000</p> <p>0 100 200 300 400 500 m</p>
---	---	---

Plangebied
 Onderzoeksgebied

Westelijke Langstraat
 Topografie 1970

opdrachtgever: Provincie Noord-Brabant

ARCADIS Design & Consultancy
 for natural and built assets

datum: 11-5-2017
 schaal (A3): 1:17.000
 C03091.000238

0 100 200 300 400 500 m

- Plangebied
- Onderzoeksgebied

Westelijke Langstraat
 Topografie 1990

opdrachtgever: Provincie Noord-Brabant

ARCADIS Design & Consultancy
 for natural and built assets

datum: 11-5-2017
 schaal (A3): 1:17.000
 C03091.000238

0 100 200 300 400 500 m

De A0 versie van deze kaart is los bij dit rapport gevoegd

BIJLAGE 2: INTERVIEWS

Interview Hans Koopmanschap: Archeologie

29-05-2017

We hebben de ontgrondingskaart met de archeologische informatie gecombineerd om te bepalen waar het dekzand het dichtst onder het maaiveld ligt. Uit uw proefschrift en uit ervaring bij andere projecten blijkt dat de ontgrondingen die op de kaart van de provincie staan aangegeven vaak niet zijn uitgevoerd. Heeft u kennis van welke ontgrondingen er binnen het plangebied zijn aangegeven effectief hebben plaatsgevonden?

Dit is nooit als onderzoeksambitie benoemt en zal bij concrete aanleidingen daadwerkelijk per ontwikkeling moeten worden bekeken of onderzocht.

De archeologische kenmerkenkaart is tot stand gekomen door het combineren van de verwachtingenkaart, de vondstlocaties uit Archis en de ontgrondingskaart. Dit is aangevuld met dijken, vaarten, achter kades, de militaire resten en het kasteel van Zuydewijn. Is er volgens u nog informatie die aan deze kenmerken kaart moet worden aangevuld?

Bedoel je de archeologische beleidskaart of de Cultuurhistorische kaart. De actualisatie van de archeologische waardenkaart is nog niet helemaal klaar en nog niet vastgesteld. Het lijkt me het beste om ons binnen deze opdracht te houden aan de reeds vastgestelde archeologische kaart van 2011 die door Vestigia is opgesteld.

Zijn er volgens u nog locaties binnen het plangebied die ondanks de bekende archeologische gegevens toch een hogere of lagere verwachtingswaarde of horen te krijgen?

Ik denk zoals boven dat we voor dit project als onderlegger de vastgestelde beleidskaart moeten gebruiken. Deze kunnen we eventueel aanvullen met de nieuwe contour van de linten. Maar deze contour is nog niet vastgesteld. Daarom even goed overleggen of we deze moeten gebruiken. De 50 meter zone die Vestigia hanteert in dit stadium mogelijk beter. Het betreft een inventarisatie, vervolgonderzoek komt in een volgend stadium aanbod.

Wat is volgens u het belangrijkste archeologische aspect en of meest waardevolle gebied in de westelijke Langstraat?

Het (agrarisch (dubbel op maar op het zeker duidelijk te stellen)) cultuurlandschap van de Langstraat vanaf de middeleeuwen tot en met de nieuwe tijd en de daarbinnen aanwezige bewoningsdynamiek.

Zijn er op het gebied van landschap en cultuurhistorie nog zaken die niet vergeten mogen worden?

Zie voorgaande; mogelijk kunnen we dit aanvullen met de uitkomsten van een proefsleuf onderzoek op Scharlo waar de vroegmiddeleeuwse ontginning (voor vloed Elizabeth) zichtbaar was. Uitkomsten pollen moeten nog komen.

Interview Jan Janse: landschap en aardkundige waarden

18-05-2017

Hoe zie je de aardkundige waarden en het verschil met landschap typen?

Dat is in dit gebied heel moeilijk te onderscheiden. Bij aardkundige waarden wordt effectief gekeken naar de geofysische aspecten en de bodem. Echter, doordat het landschap zo duidelijk is ingericht vanwege deze landschappelijke aspecten zijn er nog maar weinig echt aardkundige waarden in het gebied overgebleven.

De aardkundige waarden hebben geleid tot een bepaalde ontginning strategie die het gebied waardevol maakt. Deze waarde valt echter onder landschap of cultuurhistorie en hoeft dus niet bij aardkundige waarden meegenomen te worden. Het landschapstype is hier het slagenlandschap, een duidelijk veenontginningslandschap.

In hoeverre moet volgens jou de menselijk invloed op het gebied meegenomen worden bij aardkundige waarden.

Aardkundige waarden worden niet gevormd door menselijke handelingen en hoeven daarom niet meegenomen te worden in de aardkundige waarden inventarisatie. Deze vallen onder landschap en of cultuurhistorie.

Bepalende menselijke ingrepen voor het gebied zijn:

- Eigendomsbepalingen en grondbezit
- De snelweg met invloed is bepalend
- Ingrepen in kader van de Zuiderwaterlinie. Het gebied rondom Den Bosch kon snel onder water gezet worden en zo het noordelijke deel boven Den Bosch beschermen. Binnen het plangebied zijn nog rudimenten van deze waterlinie te vinden.

Aardkundige waarden

Wat zijn volgens jou de meest belangrijke aardkundige waarden?

Dat is het bodemprofiel van klei op veen op zand. Bijzondere elementen zijn ook de zandkopjes en zandlenzen die onder het veen zijn uitgekomen. Deze zijn het eerst bewoond geraakt. Op de zandopduikingen liggen de oudste bewoningskernen en gebouwen zoals de Hoge vaart en Nieuwe vaart.

Het gehele gebied is als aardkundig waardevol gebied benoemd. Echter binnen het gebied zijn zones waar je nog klei op veen op zand kunt tegen komen, deze verdienen een extra aardkundige waarde. Weet jij waar deze gebieden liggen? Is er naast de bodemkaart nog informatie over deze gebieden te vinden?

In het noorden van het plangebied bij op deze locaties wordt nog klei op veen op zand verwacht. Dit komt voor in het noorden van het plangebied aan de rand bij de Winterdijk. Indien er doorbraken waren waarbij het zeewater achter de winterdijk kon komen, is klei afgezet. De afzettingen komen daarom vooral voor in Labbegat 1, Labbegat 2 en de Dellen. Hier zijn nog locaties te vinden waar een onverstoord bodemprofiel aanwezig is.

In het Labbegat 2 is een profiel gegraven en een heel dun kleilaagje en veen en daaronder zand aangetroffen.

Labbegat 4 is bijna geheel vergraven hier komt dat profiel niet meer voor. De petgaten die hier liggen zijn vrij recent en daardoor geen cultuurhistorische relictten.

De Dulver en De Dullaert waren tot vrij recent nog moerasachtige gebieden die geheel uit veen op zand bestonden. Ook hier wordt dit bodemprofiel niet verwacht. Ook de Binnen Bijster is een zeer laaggelegen gebied waar tot halverwege de vorige eeuw een moeras lag en wordt dit bodemprofiel niet verwacht.

In het gebied zijn ook locatie bekend waar klei op zand voorkomt. Dit betekent dat het veen is weg geslagen in het gebied. Op deze zandkoppen is bebouwing ontstaan. Dit is bijvoorbeeld bij het knooppunt Labbegat het geval. De Zuiderwaterlinie lag op de overganggebieden van veen naar zand en veen naar klei. Het ZAK ligt net op een overgang tussen veen en zand.

Landschap

Wat zijn volgens jou de meest belangrijke landschapselementen?

We hebben gekeken naar:

- Houtsingels
- Percelering
- Turfvaarten
- Sloten en zijkadens
- Greppels
- Wielen

Aanvulling van Jan Janssen:

- Populierenbossen
- Verdedigingselementen en waterstaatkundige zaken.

Meest waardevolle element in het gebied is de eendenkooi in De Dulver. Dit is het eerste natuurreserveaat in het gebied. Het kooikerrecht of afpalingsrecht zorgde ervoor dat je rondom de eendenkooi in een straal van 500 tot 1700 meter niets mocht doen zonder toestemming van de kooiker. Wellicht is het gebied om die reden zo lang onontgonnen gebleven. Het gebied is pas na 1950 beplant.

In de zone rondom de winterdijk zijn populierenbosjes die cultuurhistorisch waardevol zijn. Deze bomen zijn voor om industriële redenen in de 60^e 70^e jaren aangeplant. Ondanks dat ze niet zo oud zijn kunnen deze wel als cultuurhistorisch waardevol gezien worden.

Moet nieuw gerealiseerde natuur zoals trilvenen en blauwgraslanden ook meegenomen worden in het landschapsonderzoek?

De nieuwe natuur hoort bij het landschap en dient daarom meegenomen te worden. Het gaat om de bovenste laag van het gelaagde cultuurlandschap.

1. Huidige situatie met landschapsinrichting meenemen in de inventarisatie
2. De ontginningsstructuur/ het slagen landschap
3. Verdedigingslinie en brandstof winning (turf)
4. Veenontginningen

Werk landschap op schaal niveau uit.

1. Zijkades – wielen – petgaten
2. Percelering en elzen
3. Winterdijk – verloop waterstructuur – militaire inrichting
4. Bodemkunde – klei op veen op zand

Vanaf wanneer zijn die elzen hier gekomen?

Het is geen inheemse plantensoort die van oorsprong in dit veengebied groeide maar is later aangeplant als gerief hout. De oudste elzen stobben staan in het zuiden van Labbeget 3 die kunnen wel een paar 100 jaar geleden (17^e of 18^e eeuws) gepland zijn. Deze elzen staan in een lange lijn van noord naar zuid en vooral cultuurhistorisch waardevol. De meerderheid van de houtsingels is echter niet zo oud en heeft daarom geen historische waarde hebben.

Het is niet aannemelijk dat het gebied volgroeid was met elzen. Het is mogelijk dat er wat elzenbossen langs de randen van de veen kavels hebben gestaan. Veel aannemelijker is dat er in dit gebied wilgen groeiden.

De essen in het gebied komen vaak uit de periode van de populieren en zijn daardoor niet cultuurhistorisch waardevol.

In een laagveengebied groeien normaliter essen, wilgen, berken en elzen. Het ontbreken van berken en zeer beperkt voorkomen van essen en wilgen indiceert dat er doelbewust is gekozen voor het behouden en aanplanten van elzen. Els is een duurzaam en stevig product en daardoor goed bruikbaar voor boerderijen en als gerief hout.

Cultuurhistorische aanvulling

- Van belang in het gebied is de invloed van de Zuiderwaterlinie. Indien het gebied werd belegerd werd het gebied onder water gezet waarbij alle bewoning in de lagere gebieden tot aan Waspik onder water kwam te staan.
- Het sluizenwerk van het ZAK is veel ouder er zijn al kaarten uit 17^e eeuw waarin het ZAK staat aangegeven. Het huidige ZAK is in de 19^e eeuw uitgediept en verlegd.
- De Kruisvaart was een essentiële watergang en is later gedempt en met populieren beplant. Deze populieren zijn niet cultuurhistorisch waardevol.
- De perceelstructuur is in het gehele gebied hoofdzakelijk noordzuid gericht. Er is echter een aantal percelen bijvoorbeeld tussen de achterkades, Kruisvaart en De Dullaert waar de percelering afwijkt. De Dullaert ligt in een kom waardoor dit tot de vorige eeuw een laagveenmoeras is gebleven. Men is vanuit de hogere zandgronden in het zuiden richting het noorden gaan ontginnen waarbij de percelen afwaterde in De Dullaert. Hierdoor zijn de perceelstructuren op De Dullaert gericht en betreffen geen rechte noord-zuidgeoriënteerde stroken.
- Labbegat 1 is pas laat verkaveld. Dit blijkt uit de twee verschillende verkavelingen die voor en achter de achterkade liggen.
- In Labbegat 2 noord zijn de walletjes naast de ontginningskavels niet waardevol. Het gaat om recent baggermateriaal uit de sloten dat op de oevers is geworpen. Labbegat 4 zijn de walletjes ook niet cultuurhistorisch waardevol.

Interview Bert Maes: Historische Landschapselementen

20 juni 2017

De Langstraat behoort tot de top-tien:

Het poldergebied van de Langstraat met de karakteristieke smalle percelen, behoort tot de **top-tien** van de oude landschappen van Noord-Brabant.

1	Beerze-Reuseldal	6	Geelders
2	Biesbosch	7	Langstraat
3	Brabantse Wal	8	Loonse- en Drunense Duinen
4	Chaamse bekengebied	9	Maasheggen
5	Dommeldal	10	Mortelen

De Langstraat behoort tot het belangrijke groene landschappelijk cultuurhistorische erfgoed: kenmerken en definitie:

Daarmee behoort de Langstraat tot het belangrijkste landschappelijke groene cultuurhistorische erfgoed van de provincie. Landelijk gezien betreft het een deel van de nog maar 3% van de landschapselementen met bomen en struiken van vóór 1850. Hier komen nog autochtone bomen en struiken voor van houtige gewassen die zich na de laatste IJstijd hier spontaan hebben gevestigd. De cultuurhistorische waarden kunnen we a.v. omschrijven en definiëren.

1. *De geomorfologie:* het oorspronkelijke veengebied
2. *De historische geografie:* de middeleeuwse ontginningsvorm met karakteristieke percelering.
3. *De aard van de (abiotische) landschapselementen:* perceelsgrens, wal, sloot, greppel.
4. *De aard van de (biotische) groene landschapselementen:* bosstrook, houtwal, houtsingel, heg.
5. *De structuur van het landschapselement:* de bomen of hegstruiken staan op de wal of op het talud, langs de waterlijn, op de perceelsgrens.
6. *De historische beheersvorm:* historische hegvorm, hakhout, spaartelg, knotboom, opgaande boom. Hier kunnen we ook meerdere tijdslagen onderscheiden, ook van na 1850.
7. *De soort of variëteit van de bomen en struiken:* ledere soort boom of struik had eigen kwaliteiten en gebruikswaarde als geriefhout, brandhout, houtskool, nectarbron, thee, veevoer, looistof, twijgen voor wanden, manden en hoepels.

Literatuur:

- . Atlas van het landschappelijk groen erfgoed van Nederland (RCE), 2016
- . Bert Maes (red.), Inheemse bomen en struiken in Nederland en Vlaanderen; herkenning, verspreiding, geschiedenis en gebruik, 2013.
- . Ineke de Jongh en Bert Maes, Historische wallen in Het Groene Woud; Archeologisch en boshistorisch onderzoek naar de middeleeuwse wal om Het Speet in De Geelders.
- . Maes, N, C. Rövekamp en R. van Loon, Inventarisatie van autochtone bomen en struiken in West- en Midden-Brabant, LBL., 1996.

Aanbevelingen:

- . Opstellen van een basiskaart van de Langstraat op grond van cultuurhistorische kwaliteiten, kenmerken en criteria (zie de 7 punten hierboven), archeologische kansrijke terreinen.
- . Opstellen van basiskaart op grond van ecologische informatie.
- . Opstellen van een beheerplan op grond van bovenstaande kennis en informatie.

Bert Maes

Ecologisch Adviesbureau Maes, Utrecht, juni 2017.

Interview Ad Wagemakers: landschap en natuurwaarden

23-05-2017

Wat zijn volgens jou de meest belangrijke landschapselementen?

De Diefdijk in Labbegat 1. Deze dijk liep door naar Labbegat 3 en 4 op de locatie waar nu de Koesteege ligt. Naast deze dijk moet een waterkering hebben gelegen. De dijk vormde ook de achtergrens van het gebied van Zuidewijn.

Verder ligt er een aantal percelen in het gebied waar een rug langs ligt. Dit zijn geen zijkades maar hogere stroken of afvoerdijkjes langs het perceel vanaf waar men het hooi van de percelen af kon halen. Deze afvoerdijkjes naast de moeren werden bezand om de bodem te verstevigen. Het zand werd verkregen door het aanleggen van sloten waardoor na het weggraven van het veen zand tevoorschijn kwam. Dit zand werd op de hooilanden gestrooid. De afvoerdijkjes waren ondanks het zand veel te nat om met het paard te betreden. De paarden kregen daarom speciale hoeven, een soort planken onder de hoeven, zodat ze niet uitgleden. Het hooi op alle percelen werd met de hand geseid waardoor in het gebied een grote biodiversiteit heeft kunnen ontstaan.

De turf en later het hooi werd met een trekschuit via de turfvaarten en sloten naar het stapeleind gebracht. Dit was aan de kant van Waspik van huidige Hoofdstraat bij de haven van Capelle. Vanaf hier werd het hooi richting de Maas en dan naar Dordrecht afgevoerd. De sloten moeten een aantal meters breed zijn geweest om er met de trekschuit door te gaan.

De Dullaert is in het begin van de 20^e eeuw opgekocht door De Utrecht om te ontginnen in het kader van werkvoorziening. Ze wilden hier een cultuurgrond van maken. De vijzelgemaal is hier in 1937 geplaatst om het gebied te kunnen ontwateren en de mensen hier te werk te kunnen stellen. Omdat het gebied veel te nat was, werd er een dekzijk van een schip gespannen waarop het beton is gestort. Hierop is het vijzelgemaal gebouwd. Dit gemaaltje is recentelijk opgeknapt en betreft het witte huisje met rode dakpannen langs de Oude Watergang.

In de Oude Watergang zitten nog twee sluisjes met een schuif die je omhoog kunt trekken. De oude watergang is een beek die stroomde vanaf De Dullaert langs Capelle en de Hoven naar Den Dulver. Deze watergang licht er nog steeds en is cultuurhistorische erg waardevol.

Vanaf De Dullaert liep een kerkpad naar de Heistraat. Deze staat nog op een oude kaart uit 1837 aangegeven. Of het daadwerkelijk een kerkpad is, is de vraag daar het niet aannemelijk is dat er mensen in De Dullaert woonden. Mogelijk is het een oud voetpad waarmee de ontginningspercelen betreden konden worden.

Ten noorden van het Halve Zolenpad ligt tussen de Hoge Vaart en Waspik een oud zandpad. Ook dit pad is al heel oud en diende als toegangspad voor de percelen die hieraan grensden. Later is hier het Halve Zolenlijntje langs gelegd.

Moet nieuw gerealiseerde natuur zoals trilvenen en blauwgrasland ook meegenomen worden in het landschapsonderzoek? En wat betreft de nieuwe verkavelingen als gevolg van ruilverkaveling?

Zeker meenemen! De recente herinrichtactiviteiten zijn heel ingrijpend geweest voor de huidige situatie. Heel veel vogels en bijzondere planten zijn als gevolg hiervan verdwenen. Wellicht kun je dit in het rapport als aanvulling bij het hoofdstuk landschap mee nemen.

Wat mogen we absoluut niet vergeten mee te nemen in met de inventarisatie?

Bij de eendenkooi in Den Dulver ligt een hele oude klepduiker om het water uit de polder te houden. Deze klepduiker zit hier nog aan het eind van de Oude Watergang. En is erg belangrijk om mee te nemen.

Onderstaande zaken dienen ook niet te worden vergeten:

- Slagenland
- Haventjes
- Spoorlijntje/halvezolenlijntje
- Er hebben watertjes langs de Halvezolenlijn gelegen voor zandwinning
- Aan de noordkant van HZP vanaf de wolfsnest bij de Hoge Vaart naar Capelle is een onverhard pad parallel aan het halvezolen lijntje. Dit moet een oude ontsluitingsweg zijn geweest waar men zich vroeger

mee door het gebied verplaatste of een toegangsweg naar de landerijen. De weg ligt er nog steeds tussen het spooreplacement bij de Hoge Vaart en Waspik.

- Langs het ZAK aan de noordkant staat een hele grote Es op een weiland. Dit is een markante boom in het gebied.
- Het tolhuis aan het eind van het pad (Tolstraat). Heeft misschien iets te maken met turfafvoer (valt wel buiten het plangebied).
- De Winterdijk en de Meerdijk.

Interview Piet de Jongh: recreatie en historie

23-05-2017

Wat zijn volgens jou de meest belangrijke recreatieve waarden en recreatief waardevolle gebieden?

Kansrijke gebieden voor het realiseren van nieuwe recreatievoorzieningen zijn de Binnen Bijster en buitenpolder Besoijen en Labbeget 4. Voor deze gebieden zijn in het verleden al plannen opgesteld welke nog niet in uitvoering zijn gebracht.

- Landschapspark in de Binnen Bijster waarin het slagenlandschap en de verschillende landschapszones in het gebied op kleine schaal worden gereconstrueerd. Zo zouden er zones met hoogveen, rietveen en petgaten gemaakt kunnen worden waarin de kenmerkende vegetatie en werkzaamheden zoals methoden van ontginnen toegelicht kunnen worden. Hierlangs kan een wandelroute met informatie en recreatieve elementen uitgezet worden. Dit gebied heeft een meerwaarde vanwege de raakvlakken met de vest/ de batterij, en Zuiderwaterlinie waardoor mensen tijdens de wandeling een goed beeld krijgen van de landschapselementen in het gebied.
- Een aanvulling hier zou een trekpondje over het Zuider Afwateringskanaal zijn waarmee men direct en op een originele manier het gebied kan betreden.
- Een ander voorbeeld is de nieuwe opzet van de wandelroutes met de bruggetjes bij Meerdijk en Sprangse sloot. Er ligt een bruggetje waarmee de Sprangse sloot kan worden overgestoken en de Buitenpolder van Besoijen betreden kan worden. Het gebied loopt echter op veel locaties dood waardoor een goede doorlopende wandeling in dit gebied niet mogelijk is.
- Ook het Halve Zolenpad is een goede recreatiewaarde in het gebied. Langs dit fietspad kunnen borden geplaatst worden met originele informatie of kijkgaten om een bepaald stuk van het gebied eruit te lichten.

Welke elementen zijn aanwezig of ontbreken nog in de inventarisatie

We hebben gekeken naar:

- Fietspaden
- Wandelroutes
- Actoren op het gebied van recreatie
- Vissen
- Recreatieparken
- Varen
- Natuur spotten/ vogels kijken
- Horeca
- Arrangementen

De inventarisatielijst is volgens mij compleet. Er is in dit gebied echter geen kans om te vissen, dit kan eruit gehaald worden. Ook ontbreken goede fietsroutes. Buiten het Halve Zolenpad moet je hier op de doorgaande wegen zoals de Koesteeg of de Winterdijk fietsen. Op deze wegen wordt erg hard gereden met een zeer beperkte verkeersveiligheid als gevolg. Dit moet in de toekomst aangepakt worden.

Om de recreatie niet te laten conflicteren met de natuur is het niet wenselijk om ruiterroutes, mountainbikeroutes en/of fietsroutes door de natuurgebieden aan te leggen. In deze gebieden zouden daarom alleen wandelpaden gerealiseerd moeten worden.

Welke locatie lenen zich hier het beste voor en conflicteren niet met de natuurwaarden van het gebied?

De Binnen Bijster en de Buitenpolder van Besoijen zijn de meest geschikte gebieden om recreatievoorzieningen te realiseren. Labbeget 1 is bijzonder mooi maar te kwetsbaar vanwege de hoge natuurwaarden.

Historie

Waar liggen de meest bijzondere perceelstructuren?

Deze locaties zijn tijdens het interview aangegeven op de kaart en later verwerkt op de cultuurhistorische kenmerkenkaart

Kun je op de kaart aangeven waar landschappelijk gezien de mooiste stukjes liggen en wat maakt deze stukken zo bijzonder en wat mogen we absoluut niet vergeten mee te nemen in met de inventarisatie?

De perceelstructuren bij de Kruisvaart. Dat is een fantastisch mooi stukje met hele bijzondere perceeltjes. Daarnaast is er nog een aantal klein ontginning perceeltjes die bij een hut of boerderij hebben gehoord. Dit zijn blokvormige percelen waarvan de oriëntatie afwijkt van de dominante perceeloriëntatie. Ook deze perceeltjes zijn tijdens het interview aangegeven op de kaart en verwerkt op de cultuurhistorische kenmerkenkaart.

Wat was het retranchement van Waspik?

Dit was een verdedigingswerk dat in het begin van de 18^e eeuw is gebouwd. Er zijn meerdere retranchementen geweest op dezelfde locatie met verschillende bouwfasen. Wanneer na roerige tijden de dreiging afnam, werd het retranchement afgebroken en de grond weer voor landbouw gebruikt. Dit was namelijk een redelijke hoog en droog gebied dat geschikt was voor landbouw. Bij nieuwe dreigingen werd het retranchement weer opnieuw opgebouwd. Dit werd dan volgens de toen geldende verdedigingsmethode gedaan die vaak afwijkt van de vorige bouwfase. Uiteindelijk is alles in de 19^e eeuw afgebroken en is op deze plek een kerkhof aangelegd.

BIJLAGE 3: OVERZICHT VAN DE GEMEENTELIJKE MONUMENTEN

Monumentnummer 99.55

Gegevens object	Object	Woonhuis
	Adres	Vrouwkensvaartsestraat 3
	Postcode / plaats	5165 NN Waspik
	Kadastrale aanduiding	Gemeente: Waalwijk Sectie en nummer: D 1380
	Datum aanwijzing	17-08-2010
	Registratienummer	99.55

Waardering

Redengevende omschrijving

Algemene gegevens

Kadastraal nummer: D 1380
Oorspronkelijke functie: boerderij
Huidige functie: woonhuis
Bouwjaar: 19^e eeuw

Monumentbeschrijving

Gedeeltelijk onderkelderde vrijstaande boerderij van het Langstraatse type met dwarsdeel in oorsprong gebouwd in de 19de eeuw van gele baksteen in kruisverband. In de jaren >30 van de 20e eeuw is de linkerzijgevel in rode baksteen vervangen en recent is de voorgevel van het woonhuis herbouwd. De gevels van de stal zijn van houten gepotdekselde delen gebouwd. Het pand heeft een rechthoekige plattegrond en bestaat uit een begane grond en een verdieping onder een schilddak gedekt met riet met een kleine verspringing in de voet van het dak.

Woonhuis

Voorgevel (gevel met toegang)

De plint is aangegeven in de vorm van een gemetselde rollaag. De gevel heeft op de begane grond een zesruits schuifvenster (4+2) met luiken, een toegang met bovenlicht met levensboom, een kelderraam met opkamer raam. Op de verdieping bevinden zich vensters met recent vervangen ramen. De gevelopeningen hebben kunststenen lateien en gemetselde lekdorpels. De gevel wordt afgesloten door een verspringende strekkenlaag en het dakoverstek.

Linkerzijgevel

De gevel is vanaf de straatzijde niet zichtbaar.

Rechterzijgevel (evenwijdig aan de straat zichtbaar)

De gevel is recent herbouwd in een licht gele baksteen en heeft drie recent vervangen vensters. De gevel wordt afgesloten door het dakoverstek.

Achtergevel

De tuitgevel fungeert als brandmuur.

Stal

De voorgevel van de stal wordt ingenomen door de brandmuur en de linkerzijgevel is niet zichtbaar vanaf de openbare weg.

Rechterzijgevel (evenwijdig aan de weg zichtbaar)

De gevel is voor 3/4 bedekt met houten gepotdekselde delen met drie kleine vensters met vierruits roedenverdeling. Het laatste 1/4 is van gele baksteen en bevat een vierde venster met een vierruits roeden verdeling.

Achtergevel

De bakstenen begane grond heeft segmentboogvormige gevelopeningen voorzien van een segmentboog. Twee grote vensters met enkele luiken zijn om en om geplaatst met halve vensters met meerruits roeden verdeling. De verdieping is voorzien van houten gepotdekselde delen. Geheel rechts is een grote toegang met deuren.

Monumentnummer 95.29

Gegevens object	Object	Villa
	Adres	Hoofdstraat 51
	Postcode / plaats	Sprang
	Kadastrale aanduiding	Gemeente: Sprang-Capelle Sectie en nummer: H 807
	Datum aanwijzing	17-08-2010
	Registratienummer	95.29

Waardering

Redengevende omschrijving

Algemene gegevens

Kadastraal nummer: Sprang H 807
Oorspronkelijke functie: woonhuis
Huidige functie: onbekend
Bouwjaar: midden 19^e eeuw.

Monumentbeschrijving

Voormalig woonhuis, gebouwd in het midden van de 19de eeuw, bestaande uit een begane grond en een zolder. Het pand heeft een zadeldak gedekt met opnieuw verbeterde Hollandse pannen en staat evenwichtig aan de weg. In het dakvlak boven de voorgevel een dakkapel met zadeldak. De zijgevels zijn tuitgevels, die in de nok worden beëindigd met een schoorsteen. Alle vensters hebben een hardstenen lekdorpel.

De gevels zijn gebouwd van rode baksteen in staand verband. De voorgevel heeft een geprofileerd gestuct plint en wordt aan de bovenzijde afgesloten met een geornamenteerd hoofdgestel. In de middenrisaliet in het portiek de entree en de gevel wordt beëindigd met lisenen. De toegang wordt gevormd door een authentieke dubbele kussenpaneel deur met bovelicht met glas-in-lood. Alle vensters hebben een geprofileerde gepleisterde omlijsting met akroterie.

In de linkerzijgevel bevinden zich op de begane grond een half venster met omlijsting (zie voorgevel) en twee getoogde schuifvensters met een zesvlaks roedenverdeling. Op de verdieping twee getoogde schuifvensters met een zesvlaks roedenverdeling. In de rechterzijgevel op de verdieping twee vensters.

Achter het pand staat een vervallen schuur onder een zadeldak met rode Hollandse pannen. Deze schuur wordt door een tussenlid met het vm. woonhuis verbonden. Deze beide bouwdelen zijn niet beschermenswaardig.

Beschermd wordt de hoofdbouwmassa, exclusief de schuur en tussenlid.

Monumentnummer 95.34

Gegevens object	Object	boerderij
	Adres	Wendelnesseweg-Oost 100
	Postcode / plaats	5161 ZB Sprang
	Kadastrale aanduiding	Gemeente: Sprang-Capelle Sectie en nummer: H 756
	Datum aanwijzing	17-08-2010
	Registratienummer	95.34

Waardering

Redengevende omschrijving

Algemene gegevens

Kadastraal nummer: Sprang H 756
Oorspronkelijke functie: boerderij
Huidige functie: woonhuis
Bouwjaar: 18^e eeuw

Monumentbeschrijving

Voormalige kortgevelboerderij, gebouwd in de 18de eeuw, bestaande uit een begane grond, een verdieping en een zolder met zadeldak, gedekt met rode Hollandse pannen. De nokrichting staat haaks op de straat. In de dakvlakken enkele dakramen. De gevels zijn opgetrokken in gele ijsselsteen met in de voorgevel boven de vensters rode strekkenlagen. Aan de achterzijde is een aanbouw gebouwd met een lessenaarsdak, dat haaks op het zadeldak van het te beschermen deel staat.

De voorgevel is een tuitgevel, die wordt beëindigd met vlechtingen. In de nok een toppilaster. In het entreekozijn bevindt zich een paneeldeur en een bovenlicht. Voorts op de begane grond drie- en op de verdieping twee schuifvensters met een 12-vlaks roedenverdeling. Deze vensters hebben luiken. In de nok een ongedeeld venster. De deur, de vensters en de luiken zijn blauw geschilderd. Over de gevel zijn meerdere ankers zichtbaar.

De linkerzijgevel heeft een toegang met moderne deur, een schuifvenster met viervlaks roedenverdeling en een modern kozijn met kalf en tussenstijl. De gevel wordt afgesloten met een mastgoot. De rechterzijgevel heeft vier niet authentieke vensters, waarin een kalf is aangebracht. Voorts een smal venster. De gevel wordt afgesloten met een mastgoot.

Monumentnummer 96.01

Gegevens object	Object	Sluisje met brugdek in afwateringskanaal
	Adres	Wendelnesseweg-Oost ong.
	Postcode / plaats	Sprang
	Kadastrale aanduiding	Gemeente: Sprang-Capelle Sectie en nummer: O 267/336
	Datum aanwijzing	onbekend
	Registratienummer	96.01

Waardering

Redengevende omschrijving

Algemene gegevens

Kadastraal nummer: Sprang O 267/336
Oorspronkelijke functie: sluisje
Huidige functie: onbekend
Bouwjaar: omstreeks 1900

Monumentbeschrijving

In de Wendelnesseweg-Oost ter hoogte van het afwateringskanaal gelegen sluisje, gebouwd omstreeks 1900 met een vlak brugdek. De opbouw is van baksteen met hardstenen afdekkingsbanden en overlopen. Het sluisje heeft ijzeren hekken met een X-vorm, waarvan een deel kwartrond is en een deel gebogen. Het sluisje heeft twee sluiskransen met een draaiwiel, dat met de hand te bedienen is.

Monumentnummer 96.04

Gegevens object	Object	Sluisje met leuningen aan de dijk
	Adres	Winterdijk ong.
	Postcode / plaats	Sprang
	Kadastrale aanduiding	Gemeente: Sprang-Capelle Sectie en nummer: C 25 en 31
	Datum aanwijzing	17-08-2010
	Registratienummer	96.04

Waardering

Redengevende omschrijving

Algemene gegevens

Kadastraal nummer: Sprang C 25 en 31
Oorspronkelijke functie: sluisje met
leuning aan de dijk
Huidige functie: onbekend
Bouwjaar: 1896

Monumentbeschrijving

Grenzend aan beschermd natuurgebied, gebouwd in 1896 van baksteen en natuursteen. De wanden hebben korfbogen van baksteen (zuidzijde) en natuursteen (noordzijde). De leuning op de dijk zijn van ijzer. Het geheel is in goede staat, met uitzondering van de keerdeur welke verloren is gegaan op het ijzerwerk na. De zuidmuur toont het jaartal 1896, uitgehakt in een rechthoekig stuk natuursteen.

Foto's object

Monumentnummer 96.07

Gegevens object	Object	Begraafplaats
	Adres	Hoofdstraat 25
	Postcode / plaats	5161 PD Sprang
	Kadastrale aanduiding	Gemeente: Sprang-Capelle Sectie en nummer: H 852
	Datum aanwijzing	17-08-2010
	Registratienummer	96.07

Waardering

Redengevende omschrijving

Algemene gegevens

Kadastraal nummer: Sprang H 85
Oorspronkelijke functie: begraafplaats
Huidige functie: begraafplaats
Bouwjaar: 19^e en 20^e eeuw

Monumentbeschrijving

Begraafplaats te Capelle gelegen bij de Capelse kerk (rijksmonument).

De begraafplaats is omgeven door een muur en een oud ijzeren hekwerk met gietijzeren versierde palen en spijlen met "fleur de lis" versieringen. De grafmonumenten welke over het algemeen in goede staat zijn dateren uit deze en de vorige eeuw. De begraafplaats is niet meer in gebruik. De beplanting is traditioneel met coniferen, de aanleg zeer eenvoudig. Interessant zijn een viertal graven met een duidelijk zichtbare kleine grafkelder, uit 1895, 1889, 1899 en 1891. Over de toestand van deze graven zou een nadere advisering zinvol zijn. Enkele vrij kleine restauraties van beschadigde en verzakte grafmonumenten zijn gewenst. Bij de begraafplaats ligt een baarhuisje wat zeker beschermd dient te worden. Restauratie is hier gewenst om verder verval te voorkomen. De huidige verwaarloosde situatie levert niet alleen veel hogere kosten in de toekomst op, maar biedt ook teveel mogelijkheden tot vandalisme.

Monumentnummer 2010-16

Gegevens object	Object	Woonhuis
	Adres	Hoofdstraat 13-15
	Postcode / plaats	Sprang
	Kadastrale aanduiding	Gemeente: Sprang-Capelle Sectie en nummer: H 859
	Datum aanwijzing	17-8-2010
	Registratienummer	2010-16

Waardering

Redengevende omschrijving

Algemene gegevens

Kadastraal nummer: H 859
Oorspronkelijke functie: woonhuis
Huidige functie: woonhuis
Bouwjaar: 1880

Monumentbeschrijving

Algemeen

Kortgevelboerderij met rechthoekig grondplan gebouwd ca. 1880. Het pand is opgetrokken uit baksteen gemetseld in kruisverband, de voorgevel uit baksteen gemetseld in staand verband. Het omvat een begane grond niveau, een verdieping en een zolder onder een zadeldak gedekt met rode oud-Hollandse pannen. Aan de voorzijde een wolfeind gedekt met verbeterde Hollandse pannen. Langs de gevels bevindt zich een gepleisterde plint. Het pand heeft een lijstgevel met in- en uitgezwenkte zijden, de kroonlijst met voluten is gepleisterd.

Op dit moment wordt de boerderij verbouwd, gevelopeningen in zijgevels en achtergevel worden gewijzigd.

Voorgevel

De voorgevel is opgetrokken uit baksteen gemetseld in staand verband. Onderaan de gevel bevindt zich een gepleisterde plint met velden die doorloopt tot de onderzijde van de vensters. Op de middenas bevindt zich de voordeur, een vleugel deur met runderkoppen in gietijzeren sierroosters. Het bovenlicht met kathedraalglas wordt van de deur gescheiden door een geprofileerd kalf. Links van de deur bevinden zich twee T-vensters met bovenlicht, rechts van de deur een breed zedelijk venster met twee stijlen. De vensters hebben ronde schouders en een gepleisterd profiel. De vensters hebben hardstenen dorpels. De verdieping bevat drie zesruits schuifvensters eveneens met ronde schouders en gepleisterd profiel. De in- en uitgezwenkte geveldelen zijn afgedekt met een rollaag uitlopend op een met natuursteen afgedekt schouderstuk. De gevel is afgesloten met een fries waarin zich in het midden een rechthoekig venster bevindt. In het dakschild een dakraampje.

Linkerzijgevel

De linkerzijgevel heeft links een deur met bovenlicht, daarnaast een T-venster met driedelig bovenlicht, een vernieuwde deur en venster, een stal deur en geheel rechts

een smal schuifvenster met bovenlicht. Boven het raam een strekkenlaag. De linkerzijgevel is niet in verband gemetseld met de voorgevel, het smalle venster is tegen de koude naad gelegen, boven het venster tekent de naad zich af. De huidige gevelindeling is niet oorspronkelijk en wordt bovendien gewijzigd. Ter hoogte van de balklaag zijn een verscheidene ankers zichtbaar. De gevel eindigt met een mastgoot. In het linkerdeel van de gevel is in de verdieping een venster aangebracht onder de goot. In het dakvlak bevinden zich verscheidene dakramen.

Rechterzijgevel

In de rechterzijgevel bevindt zich links een smal schuifvenster met bovenlicht, identiek aan dat van de linkerzijgevel. Er zijn zes gevelopeningen, welke niet geheel te zien zijn vanaf de weg of de achterzijde van het huis. De gevelindeling is niet oorspronkelijk. Geheel rechts bevinden zich twee kelderramen in de plint. Ter hoogte van de balklaag zijn verscheidene ankers zichtbaar. De gevel wordt afgesloten door een mastgoot.

Achtergevel

De achtergevel heeft links een klein venster, daarnaast een nieuw kozijn met openslaande deuren naar de tuin, rechts daarvan twee smalle hoge vensters met rondboog. Op de verdieping bevindt zich een deur ter plaatse van de hooizolder met aan weerszijden een oorspronkelijk vierruits vensters met driedelig bovenlicht onder een rondboog. De deur is bereikbaar via een ijzeren trapwerk en balkon. In de topgevel een roosvenster. De gevel wordt afgesloten door een daklijst.

Toelichting

De boerderij aan Hoofdstraat 13-15 is van stedenbouwkundig belang als onderdeel van de historische dorpsstructuur.

Het object is cultuurhistorisch waardevol als voorbeeld van een voor de Langstraat karakteristiek type boerderij in Eclectische stijl uit ca.1880. Hoofdstraat 13-15 heeft in de eerste inventarisatie (2005-2007) 44 punten gekregen. In de tweede inventarisatie/analyse (2008) was Hoofdstraat 13-15 voor de periode 1880-1910 onderdeel van 10 objecten in de categorie 'agrarisch'. Het hoge aantal punten maakt dat deze boerderij

waardevoller is dan andere objecten in dezelfde categorie.

Het gebouw heeft tenslotte architectuurhistorische waarde vanwege de redelijke gaafheid van de bouwmassa. De voorgevel is fraai en gaaf gedetailleerd in Eclectische stijl.

Foto's pand

Monumentnummer 2010-17

Gegevens object	Object	Woonhuis
	Adres	Hoofdstraat 42
	Postcode / plaats	Sprang
	Kadastrale aanduiding	Gemeente: Sprang-Capelle Sectie en nummer: N 374
	Datum aanwijzing	17-8-2010
	Registratienummer	2010-17

Waardering

Redengevende omschrijving

Algemene gegevens

Kadastraal nummer: N 374
Oorspronkelijke functie: boerderij
Huidige functie: boerderij
Bouwjaar: onbekend

Monumentbeschrijving

Algemeen

T-boerderij met woondeel evenwijdig gelegen aan de Hoofdstraat. Dit deel bestaat uit een begane grond niveau, een eerste verdieping en een zolder onder een met rode oud-Hollandse pannen gedekt schilddak. Links en rechts op de nok twee schoorstenen met veelhoekig metselwerk. Het staldeel omvat een begane grond niveau en een zolder onder een rieten dak.

Voorgevel

De voorgevel is opgetrokken uit handvorm baksteen gemetseld in staand verband. Op de begane grond bevinden zich links twee grote vensters met klepraam, daarnaast de entreepartij, rechts twee kleinere hoog geplaatste vensters met daaronder een kelderraam. Alle ramen hebben een rollaag als onderdorpel en een strekkenlaag erboven. In de voorgevel zijn de oorspronkelijke kozijnen met schuifvensters vervangen door smallere kozijnen met vaste vensters en klepraam. De Empire paneel deur met omkranste runderkop, guirlandes en ovale kussens is van het bovenlicht gescheiden door een geprofileerd kalf en heeft een houten sieromlijsting met kroonlijst op consoles in voluutvorm. In de verdieping bevinden zich vijf stolpvensters. De gevel eindigt met een overstek.

Linkerzijgevel

De linkerzijde is niet zichtbaar vanaf de openbare weg. Er zijn enkele rechte ankers te zien.

Rechterzijgevel

De rechterzijgevel heeft nog oude kozijnen en schuiframen. Op de begane grond twee schuifvensters en op de verdieping bevindt zich links een stolpvenster. In de gevel zijn drie rechte muurankers zichtbaar. Het stalgedeelte heeft links een klein hooggeplaatst raam, daarnaast een deur met bovenlicht en rechts daarvan twee grote schuiframen, geheel rechts nog een kleiner schuifraam. In de stalgevel zijn twee muurankers zichtbaar en een klein

laaggeplaatst anker op de scheiding tussen woon- en stalgedeelte.

Achtergevel

De achtergevel is vanaf de openbare weg niet zichtbaar.

Toelichting

De boerderij aan Hoofdstraat 42 is van stedenbouwkundig belang als onderdeel van de historische dorpsstructuur en heeft een karakteristieke ligging aan de straat. Het object is cultuurhistorisch waardevol als voorbeeld van een T-boerderij uit de 18^e eeuw. Hoofdstraat 42 heeft in de eerste inventarisatie (2005-2007) 44 punten gekregen. In de tweede inventarisatie/analyse (2008) was Hoofdstraat 42 voor de periode 14^e-18^e eeuw onderdeel van vier boerderijen in de categorie 'agrarisch', maar als enig object nog niet als monument beschermd en bovendien de enige T-boerderij. Met name dat laatste maakt het gebouw uniek voor Sprang-Capelle.

Tenslotte heeft de boerderij architectuurhistorische waarde vanwege de gaafheid van de bouwmassa en de fraai gedetailleerde voorgevel, ondanks de gewijzigde kozijnen op het begane grondniveau.

Foto's pand

Monumentnummer 2010-18

Gegevens object	Object	Villa
	Adres	Hoofdstraat 61
	Postcode / plaats	Sprang
	Kadastrale aanduiding	Gemeente: Sprang-Capelle Sectie en nummer: H 858
	Datum aanwijzing	17-08-2010
	Registratienummer	2010-18

Waardering

Redengevende omschrijving

Algemene gegevens

Kadastraal nummer: H 858
Oorspronkelijke functie: villa
Huidige functie: villa
Bouwjaar: 1912

Monumentbeschrijving

Algemeen

Villa gebouwd in 1912 in Jugendstil architectuur. Het pand met verspringende bouwvolumes is opgetrokken uit strengperssteen in staand verband. Het omvat een begane grond niveau, een verdieping en een zolder onder een samengesteld dak gelegd met rode kruispannen en een torentje met bedekking van zink. Op de toren en op de dakpunt een piron. Onderaan de gevels bevindt zich een hardstenen plint, bovenaan een kroonlijst met consoles. Achter bevindt zich een oorspronkelijke eenlaags uitbouw en een in de stijl van het huis gebouwde recentere garage.

Voorgevel

Het linkerdeel van de voorgevel bestaat uit een driekantige uitbouw. Op de begane grond drie schuifvensters met glas-in-lood bovenlichten, hardstenen dorpels en bossering. Op de verdieping drie schuifvensters waarvan de bovenlichten kleine roedenverdeling hebben. Ter hoogte van de dorpels een band van gele strengperssteen en boven de vensters segmentbogen van gele strengperssteen. Het rechterdeel van de voorgevel bestaat uit de entreepartij met daarboven de toren en een terugspringend deel. De geverniste vleugel deur in de portiek heeft ijzeren sierroosters, een glas-in-lood bovenlicht en hardstenen treden. Boven de deur in de verdieping een tweeledig venster met glas-in-lood bovenlichten. Boven het raam siermetselwerk van gele strengperssteen. Dit deel van de gevel wordt afgesloten met een torentje. In de zijgevel naast de deur bevindt zich een gevelsteen: "Eerste steen gelegd door Willem Quirijns 19-5-1912". In het teruggelegen deel een driedelig venster met glas-in-lood bovenlichten, hardstenen dorpels en bossering. Op de verdieping een driedelig venster waarvan de bovenlichten kleine roedenverdeling hebben. Dit deel van de gevel wordt afgesloten door siermetselwerk en een gedeeltelijk opengewerkte balustrade.

Linkerzijgevel

De linkerzijgevel is opgetrokken uit baksteen gemetseld in kruisverband. Geheel links in het uitgebouwde deel bevinden zich een venster, een hoger geplaatste deur met hardstenen trap en een venster. De vensters hebben bovenlichten met roedenverdeling. Rechts daarvan bevinden zich twee vensters met glas-in-lood bovenlichten, ter hoogte van de dorpels een band van rode strengperssteen en boven de vensters segmentbogen. Daarnaast een blinde muur. Links in de verdieping een smal venster met glas-in-lood bovenlicht, rechts daarvan een driedelig venster waarvan de bovenlichten met roedenverdeling. In de gevel zijn veertien ankers zichtbaar. De gevel wordt afgesloten door een kroonlijst met consoles.

Rechterzijgevel

De rechterzijgevel is niet geheel zichtbaar. Er is een aantal muurankers te zien.

Achtergevel

De achtergevel is vanaf de openbare weg niet zichtbaar.

Toelichting

De Jugendstilvilla aan de Hoofdstraat is van stedenbouwkundig belang als onderdeel van een historische structuur. Het object is cultuurhistorisch waardevol als voorbeeld van een Jugendstilvilla uit het begin van de twintigste eeuw. Hoofdstraat 61 heeft in de eerste inventarisatie (2005-2007) 42 punten gekregen. In de tweede inventarisatie/analyse (2008) was Hoofdstraat 61 voor de periode 1910-1930 de enige villa in Jugendstilarchitectuur in de categorie 'woningbouw op stand' en daarmee uniek voor Sprang-Capelle.

De villa is architectuurhistorisch zeer waardevol vanwege de gaafheid van de bouwmasse en de fraai en gaaf gedetailleerde voorgevel in Jugendstil.

Foto's pand

Monumentnummer 2010-19

Gegevens object	Object	Boerderij
	Adres	Hoofdstraat 1-3
	Postcode / plaats	Sprang
	Kadastrale aanduiding	Gemeente: Sprang-Capelle Sectie en nummer: O 1
	Datum aanwijzing	17-8-2010
	Registratienummer	2010-19

Waardering

Redengevende omschrijving

Algemene gegevens

Kadastraal nummer: O 1
Oorspronkelijke functie: boerderij
Huidige functie: boerderij
Bouwjaar: 1870

Monumentbeschrijving

Algemeen

Kortgevelboerderij met rechthoekig grondplan gebouwd ca. 1870. Het pand is opgetrokken uit IJsselsteen gemetseld in kruisverband. Het omvat een begane grond niveau en een zolder onder een zadeldak gelegd met rode oud-Hollandse pannen. Op de nok van het dak bevinden zich twee schoorstenen. De voorgevel is een afgeronde tuitgevel.

Voorgevel

In de voorgevel bevindt zich links een venster met bovenlicht, daarnaast een deur met kleiner bovenlicht en rechts een breder venster met bovenlicht. De raamkozijnen en het deurkozijn zijn vernieuwd. Rond de deur vernieuwd metselwerk. De topgevel heeft twee vensters, oorspronkelijk was er een venster in het midden, op die plaats is vernieuwd metselwerk. Er zijn zeven ankers zichtbaar. De gevel is afgedekt met een rollaag uitlopend in de afgeronde tuit.

Linkerzijgevel

De linkerzijgevel heeft geheel links dubbele staldeuren, rechts daarvan een klein hooggeplaatst venster, daarnaast een venster met bovenlicht, een deur met bovenlicht, een breder venster, een rechthoekige nis, en een smal venster. In de gevel zijn verscheidene ankers te zien. De gevelopeningen zijn niet oorspronkelijk, veel metselwerk is gewijzigd. Een meter van de voorgevel af is een kleine pijler gemetseld waar ooit een poort heeft gezeten. In het dakvlak zijn vier dakramen van verschillende grootte aangebracht.

Rechterzijgevel

De rechterzijgevel heeft links een smal venster met bovenlicht, een paar meter blinde muur, een venster met klepraam en een driedelig venster. Er is een aantal ankers zichtbaar. Onderaan de gevel een plint van zwartgeverfde bakstenen.

Achtergevel

De achtergevel is vanaf de openbare weg niet zichtbaar.

Toelichting

De boerderij Hoofdstraat 1-3 is van stedenbouwkundig belang als onderdeel van een historische structuur. Het object sluit aan bij het landschap.

Het object is cultuurhistorisch waardevol als voorbeeld van een voor de Langstraat karakteristieke boerderij uit ca. 1870. Hoofdstraat 1-3 heeft in de eerste inventarisatie (2005-2008) 40 punten gekregen. In de tweede inventarisatie/analyse (2008) was Hoofdstraat 1-3 voor de periode 1850-1880 onderdeel van 15 objecten in de categorie 'agrarisch'. Het hoge aantal punten maakt dat deze boerderij waardevoller is dan andere objecten in dezelfde categorie.

De boerderij heeft tenslotte architectuurhistorische waarde vanwege de redelijke gaafheid van de hoofdmassa, ondanks de vele wijzigingen in voor- en zijgevel.

Foto's pand

Monumentnummer 2010-20

Gegevens object	Object	Opslag
	Adres	Hoofdstraat bij 19
	Postcode / plaats	Sprang
	Kadastrale aanduiding	Gemeente: Sprang-Capelle Sectie en nummer: H 822
	Datum aanwijzing	17-8-2010
	Registratienummer	2010-20

Waardering

Redengevende omschrijving

Algemene gegevens

Kadastraal nummer: H 822
Oorspronkelijke functie: lijkhuisje
Huidige functie: opslag
Bouwjaar: 1900

Monumentbeschrijving

Sober lijkhuisje onder een zadeldak gedekt met rode verbeterde Hollandse pannen. Dubbele deuren met rondboog. Houten daklijst. Een aantal kleine ramen met tralies. Muur met ijzeren hekpunten erin.

Toelichting

Het lijkhuisje bij de kerk aan de Hoofdstraat is van stedenbouwkundig belang als bijgebouw van de kerk en begraafplaats.

Het object is cultuurhistorisch waardevol als gaaf voorbeeld van een lijkhuisje/baarhuisje uit het begin van de twintigste eeuw. Het object heeft in de eerste inventarisatie (2005-2007) 41 punten gekregen. In de tweede inventarisatie/analyse (2008) was het lijkhuisje voor de periode 1880-1900 één van de drie objecten in de categorie 'religie', maar het enige lijkhuisje en daarmee uniek voor Sprang-Capelle en de gemeente Waalwijk.

Tenslotte vertegenwoordigt het object een aspect van de sociale en religieuze geschiedenis.

Foto's pand

Monumentnummer 2010-21

Gegevens object	Object	keermuur
	Adres	Hoofdstraat bij 1-57 en 71-83
	Postcode / plaats	Sprang
	Kadastrale aanduiding	Gemeente: Sprang-Capelle Sectie en nummer: N 391 en 392
	Datum aanwijzing	17-08-2010
	Registratienummer	2010-21

Waardering

Redengevende omschrijving

Algemene gegevens

Kadastraal nummer: Sprang N 391 en 392
Oorspronkelijke functie: keermuur
Huidige functie: onbekend
Bouwjaar: onbekend

Monumentnummer 95.21

Gegevens object	Object	Villa
	Adres	Hogevaart 84
	Postcode / plaats	5161 PN Sprang
	Kadastrale aanduiding	Gemeente: Sprang-Capelle Sectie en nummer: C 6
	Datum aanwijzing	17-08-2010
	Registratienummer	95.21

Waardering

Redengevende omschrijving

Algemene gegevens

Kadastraal nummer: Sprang C 6
Oorspronkelijke functie: villa
Huidige functie: villa
Bouwjaar: 1938

Monumentbeschrijving

Statige villa, genaamd "Sonnevanck", die gebouwd is in 1938, met rode baksteen in noorsverband met invloeden van de Delftse school. Het pand bereikbaar vanaf de openbare weg middels een brug met gemetselde balusters en hek. Dit pand maakt onderdeel uit van de panden Hogevaart 82 t/m 96, die samen een waardevol ensemble vormen.

Het pand bestaat uit een begane grond, een verdieping en een zolder met een schilddak. Aan de voorzijde een dakkapel, aan de linkerzijde een éénlaagse uitbouw onder een lessenaarsdak en aan de rechterzijde tweelaagse uitbouw onder een zadeldak. De daken zijn gedekt met gesmoorde opnieuw verbeterde Hollandse pannen.

De voorgevel heeft op de begane grond een erker met vensters en een ongedeelde venster. Op de verdieping twee vensters en in het midden een klein venster. De vensters, behalve het kleine, kunnen worden geblindeerd met luiken. De gevel wordt afgesloten door een ruim dakoverstek op klossen.

In de linkerzijgevel bevindt zich in de aanbouw de hoofdtoegang in een getoogd kozijn met authentieke deur en lamp. Boven het kozijn een segmentboog met aanzet-en sluitstenen. In de gevel voorts diverse vensters.

In het uitgebouwde deel van de rechterzijgevel op de begane grond de toegang, die overgaat in een terras. Op de verdieping een loggia.

Naast het pand is een garage gebouwd in overeenkomstige stijl.

Foto's pand

Monumentnummer 95.27

Gegevens object	Object	Woonhuis
	Adres	Winterdijk 18
	Postcode / plaats	5161 PM Sprang
	Kadastrale aanduiding	Gemeente: Sprang-Capelle Sectie en nummer: C 2
	Datum aanwijzing	17-08-2010
	Registratienummer	95.27

Waardering

Redengevende omschrijving

Algemene gegevens

Kadastraal nummer: Sprang C 2
Oorspronkelijke functie: woonhuis
Huidige functie: woonhuis
Bouwjaar: 1912

Monumentbeschrijving

Onderkelderd woonhuis met bedrijfsgedeelte, gebouwd in 1912, evenwijdig aan de dijk, bestaande uit een woongedeelte en aangebouwd bedrijfsgedeelte met houten gevels.

Het woonhuis bestaat uit een kelder, begane grond, een verdieping en een zolder en heeft een zadeldak met wolfeind aan de westzijde, gedekt met Hollandse pannen. In de nok twee schoorstenen. Voor het woonhuis een hardstenen stoep. Op het erf een kastanje.

De voorgevel (dijkzijde) van het bedrijfsgedeelte is van houten rabatdelen (recent vernieuwd) gebouwd. Het woonhuis is gebouwd van rode baksteen in staandverband. Deze symmetrische voorgevel heeft een gepleisterd plint en wordt aan de bovenzijde afgesloten met een vlak fries. De toegang wordt gevormd door een kroonlijst op pilasters en hardstenen consoles en een niet authentieke toegangsdeur. Boven de deur een bovenlicht met afgeronde hoeken. Links en rechts twee vensters met een hardstenen lekdorpel en ramen met een zesvlaks roedenverdeling. De bovenlichten hebben afgeronde hoeken.

De linkerzijgevel (bedrijfsgedeelte) is een tuitgevel en is gebouwd van geteerde rabatdelen. Op de verdieping een venster.

Ter plaatse van de gepleisterde rechterzijgevel loopt het talud van de dijk af. Op dijkniveau bevinden zich drie- en op de verdieping twee schuifvensters met een zesvlaks roedenverdeling. De vensters hebben hardstenen lekdorpels en een gestucte omlijsting met akroterie. De gevel wordt aan de bovenzijde afgesloten met een kroonlijst.

In de achtergevel bevinden zich op dijk- en kelderniveau diverse vensters.

Foto's pand

Monumentnummer 95.18

Gegevens object	Object	Boerderij
	Adres	Hogevaart 17
	Postcode / plaats	5161 PL Sprang
	Kadastrale aanduiding	Gemeente: Sprang-Capelle Sectie en nummer: O 911, 912, 913, 914
	Datum aanwijzing	17-08-2010
	Registratienummer	95.18

Waardering

Redengevende omschrijving

Algemene gegevens

Kadastraal nummer: Sprang O 911, 912, 913, 914

Oorspronkelijke functie: boerderij

Huidige functie: onbekend

Bouwjaar: midden 19^e eeuw

Monumentbeschrijving

Langgevelboerderij, gebouwd in het midden van de 19de eeuw, bestaande uit een begane grond en een verdieping met zadeldak met in de nok twee schoorstenen. Het woongedeelte en het linker stalgedeelte is gedekt met riet en het rechter stalgedeelte deels met riet en pannen. De aanbouw onder een lessenaarsdak is gedekt met golfplaten. De zijgevels van het woongedeelte zijn gepleisterd.

In het entreekozijn in de voorgevel bevindt zich een (vernieuwde) paneeldeur met bovenlicht. Voorts op de begane grond drie ongedeelde schuifvensters. Op de verdieping twee schuiframen met roedenverdeling en in de tuit een venster met roedenverdeling. De gevel wordt beëindigd met vlechtingen, een afgeronde pilaster en siersmeedwerk met windvaan. Over de gevel zijn meerdere ankers zichtbaar.

In de linkerzijgevel een venster met stijl, twee vensters met roedenverdeling en opgeschilderde luiken en een toegangsdeur. Voorts enkele kleine stalramen.

In de rechterzijgevel een schuifvenster met roedenverdeling in het bovenlicht en luiken en in de aanbouw een toegang met deur en enkele vensters.

Achter de boerderij een bakstenen schuur met zadeldak gedekt met gesmoorde Hollandse pannen.

Voorts op het erf weelderige beplanting met onder meer Italiaanse populieren en leilinden.

Foto's pand

Monumentnummer 2010-29

Gegevens object	Object	Winkel en kantoor
	Adres	Schoolstraat 20-21
	Postcode / plaats	Sprang
	Kadastrale aanduiding	Gemeente: Sprang-Capelle Sectie en nummer: H 605
	Datum aanwijzing	17-8-2010
	Registratienummer	2010-29

Waardering

Redengevende omschrijving

Algemene gegevens

Kadastraal nummer: H 605
Oorspronkelijke functie: woonhuis en kantoor
Huidige functie: woonhuis en kantoor
Bouwjaar: 1905

Monumentbeschrijving

Algemeen

Woonhuis gebouwd in 1905 in Neo-Renaissancestijl. Het pand is opgetrokken uit baksteen gemetseld in kruisverband. Het bevat een begane grond niveau en een zolderverdieping onder een mansardedak gelegd met zwarte kruispannen. Links een aangebouwde serre, rechtsachter een uitbouwje waarop haaks een bedrijfsgebouwtje is gebouwd. Gevelsteen bij de voordeur: "De eerste steen gelegd door A.P. van den Hoek 15 april 1905".

Voorgevel

De voorgevel is opgedeeld in vijf traveeën, waarvan de middenpartij enigszins risaleert en is opgetrokken met balkon en getrapte topgevel. Onderaan de gevel een hardstenen plint met afgeschuinde baksteenrand. In het midden een Neo-Renaissance paneeldeur in een portiek met opgewerkt siermetselwerk met rondbogen. Aan weerszijden van de entreepartij twee schuifvensters met bovenlicht en houten rolluiken. Boven de vensters mozaïek en segmentbogen met rode en gele strengperssteen. Een rollaag ter hoogte van de hardstenen onderdorpels en polychrome strengperssteen decoratie ter hoogte van de wissel- en bovendorpels. De gevel wordt afgesloten door een kroonlijst ondersteund door gemetselde consoles en siermetselwerk in rood, geel en donkergrijs. De balkonrand is opengewerkt met gele strengperssteen. De risaliet wordt afgesloten door een getrapte topgevel met jaartalsteen en smeedijzeren bekroning. In de topgevel bevindt zich een tweedelig venster met onderin een driedeling en bovenin twee rondbogen.

Linkerzijgevel

Aan de linkerzijgevel is een serre gebouwd met deur in het midden en vensters met doorlopende lekdorpeltegels. De bovenlichten zijn van kathedraalglas. In de verdieping bevinden zich twee schuifvensters met bovenlicht.

Boven de vensters segmentbogen. Onder de hardstenen daklijst zijn zeven ankers te zien. Op de nok van het dak een schoorsteen.

Rechterzijgevel

De rechterzijgevel heeft links een smal schuifvenster met bovenlicht, een deel blinde muur en rechts twee identieke vensters. Boven de vensters mozaïek en segmentbogen. Ter hoogte van de balklaag zijn drie ankers zichtbaar. De verdieping bevat twee T-vensters met bovenlicht, mozaïek en segmentbogen. Onder de hardstenen daklijst zijn zeven ankers zichtbaar. Op de nok van het dak een schoorsteen.

Achtergevel

De achtergevel is vanaf de openbare weg niet zichtbaar.

Toelichting

Het woonhuis aan Schoolstraat 20 is van stedenbouwkundige belang als onderdeel van de historische structuur aan het water bij de haven.

Het object is cultuurhistorisch waardevol als voorbeeld van een woonhuis en kantoor, gebouwd in 1905 in Neorenaissance bouwstijl. Schoolstraat 20 heeft in de eerste inventarisatie (2005-2007) 41 punten gekregen. In de tweede inventarisatie/analyse (2008) was Schoolstraat 20 voor de periode 1880-1910 een van de twee objecten in Neorenaissance stijl in de categorie 'industrie, handel en nijverheid' en daarmee zeldzaam voor Sprang-Capelle. Het gebouw is architectuurhistorisch van grote waarde vanwege de gaafheid van de bouwmassa en de rijk gedetailleerde bouwstijl, met name zichtbaar in de voorgevel.

Foto's pand

Monumentnummer 2010-30

Gegevens object	Object	Woning
	Adres	Schoolstraat 24
	Postcode / plaats	Sprang
	Kadastrale aanduiding	Gemeente: Sprang-Capelle Sectie en nummer: H 604
	Datum aanwijzing	17-8-2010
	Registratienummer	2010-30

Waardering

Redengevende omschrijving

Algemene gegevens

Kadastraal nummer: H 604
Oorspronkelijke functie: woonhuis
Huidige functie: woonhuis
Bouwjaar: 1920

Monumentbeschrijving

Algemeen

Villa met verspringende bouwvolumes gebouwd ca. 1920. De gevels zijn witgepleisterd met bakstenen plint en sierbanden. Het pand omvat een begane grond niveau, een verdieping en een zolder onder een schilddak gedekt met rode geglazuurde Tuile du Nord pannen. Twee schoorstenen op de nok van het dak. Links een uitbouw met dakterras, daarachter een tweelaags gedeelte onder een plat dak. Rechtsachter een terugliggend gedeelte waar het dak afhangt. Voortuin met ijzeren sierhek.

Voorgevel

Links in de uitbouw een driedelig venster met bovenlichten, waarvan het middelste een T-verdeling heeft. Rechts daarvan een grote driekantige erker waarboven een balkon. In de erker drie schuifvensters met glas-in-lood bovenlichten. De ramen zijn voorzien van markiezen. Rechts een tweedelig venster met glas-in-lood bovenlichten. In het terugliggende deel een portiek met paneeldeur. In de verdieping boven de serre bevinden zich openslaande deuren. Bij het balkon openslaande deuren met vensteromlijsting. Het balkon en het dakterras zijn voorzien van gasbuizen tussen pijlers. Links en rechts een driedelig horizontaal geleed venster met bovenlicht, boven de deur een driedelig verticaal geleed venster. Rechts een tweedelig venster met bovenlichten. Geheel rechts boven de portiek is een balkon en een klein smal venster. De gevel wordt afgesloten met een polychrome sierband die doorloopt in de linker- en rechtergevel en een mastgoot waarachter gootklossen zichtbaar zijn. Midden in het dakvlak bevindt zich een driehoekige dakkapel.

Linkerzijgevel

De linkerzijgevel is opgedeeld in drie traveeën, waarvan de middelste over twee verdiepingen is opgetrokken. Recht en links een dakterras. In het midden bevindt zich een deur met bovenlicht met aan

weerszijden een driedelig venster met glas-in-lood bovenlichten, waarvan het middelste een T-verdeling heeft. De vensters zijn voorzien van houten rolluiken. Op de verdieping zijn twee kleine vierkante vensters geplaatst.

Rechterzijgevel

De rechterzijgevel is vanaf de openbare weg niet zichtbaar.

Achtergevel

Geheel links onder de afdang is aan het terugspringende deel een aanbouwtje en bevindt zich een klein venster. Linksonder in de plint een kelderraam met strekkenboog, daarboven een hooggelegen driedelig venster met bovenlichten, rechts daarvan een deur en een hoog geplaatst klein venster. Boven twee smalle hoge vensters en een glas-in-lood partij. Dit geveldeel wordt afgesloten met sierbanden en een mastgoot. Alle vensters zijn voorzien van hardstenen lekdorpels. Rechts daarvan een rechthoekige erker met openslaande deuren met vensteromlijsting waarboven een loggia en balustrade onder half rond dak eveneens met openslaande deuren en vensteromlijsting. Midden in het dakvlak bevindt zich een driehoekige dakkapel.

Toelichting

De villa Schoolstraat 24 is van stedenbouwkundig belang als onderdeel van de historische structuur aan het water bij de haven.

Het object is cultuurhistorisch waardevol als karakteristiek voorbeeld van een villa uit de jaren twintig van de twintigste eeuw. Schoolstraat 24 heeft in de eerste inventarisatie (2005-2007) 40 punten gekregen. In de tweede inventarisatie/analyse (2008) was Schoolstaat 24 voor de periode 1910-1930 een van de vijf objecten in de categorie 'woningbouw op stand'.

De villa heeft grote architectuurhistorische waarde vanwege de gaafheid van de bouwmassa, vormgeving en detaillering.

Foto's pand

BIJLAGE 4: KENMERKENKAART LANDSCHAP EN AARDKUNDIGE WAARDEN WESTELIJKE LANGSTRAAT

BIJLAGE 5: KENMERKENKAART CULTUURHISTORIE WESTELIJKE LANGSTRAAT

BIJLAGE 6: KENMERKENKAART ARCHEOLOGIE WESTELIJKE LANGSTRAAT

BIJLAGE 7: KENMERKENKAART RECREATIEVE WAARDEN WESTELIJKE LANGSTRAAT

Arcadis Nederland B.V.

Postbus 1018
5200 BA 's-Hertogenbosch
Nederland
+31 (0)88 4261 261

www.arcadis.com

Projectnummer: C03091.000238

Onze referentie: 079442266 0.1